

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ
НАУКОВО–ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ВІДДІЛ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ**

**INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ODESA I. I. MECHNIKOV NATIONAL UNIVERSITY
THE DEPARTMENT OF HISTORY AND PHILOSOPHY
RESEARCH INSTITUTE OF COSSACKS
THE DEPARTMENT OF COSSACK HISTORY IN THE SOUTH OF UKRAINE**

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine**

**Випуск 17
Volume 17**

**Одеса 2022
Odesa 2022**

ББК 63.3(4Ук)
Ч 494
УДК 94(477)

Редакційна колегія:

академік НАН України, д.і.н. Смолій В.А. (почесний голова редколегії),
д.і.н. Бачинська О.А. (головний редактор), д.і.н. Гончарук Т.Г. (відповідальний секретар),
д.і.н. Гуржій О.І., д.і.н. Діанова Н.М., д.і.н. Кюсак Д.В., д.і.н. Ковалевська О.О., д.і.н.
Котляр Ю.В., д.і.н. Кульчицький С.В., д.і.н. Мільчев В.І., д.і.н. Михайлуца М.І., д.і.н.
Музичко О.Є., к.і.н. Новікова Л.В. (редактор англійського тексту), к.і.н. Полтораки В.М.,
к.і.н. Середа О.Г., д.і.н. Черкас Б. В., д.і.н. Чухліб Т.В. (заступник голови колегії), д.і.н.
Емеджен Ферідун (Туреччина), д.і.н. Киримли Хакан (Туреччина), д.і.н. Струква Грегор
(Польща), д.і.н. Шакул Кахраман (Туреччина), к.і.н. Юнвер Метін (Туреччина), к.і.н.
Яша Фират (Туреччина).

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(Протокол № 6 від 29 листопада 2022 р.)

Ч 494 *Чорноморська минушина*: записки Відділу історії козацтва на
півдні України: зб. наук. праць / за ред. В.А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М., 2022.
– Випуск 17. – 160 с.

ISSN 2519-2523

***Свідоцтво Міністерства юстиції України про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації КВ №17749-6599Р від 04.05.2011***

**Наказом МОН України від 24 вересня 2020 р. «Чорноморську минушину»
включено до Переліку фахових видань України категорії “Б”
(історичні спеціальності – 032)**

Сайт та сторінки видання в Інтернет-просторі: <http://chm.onu.edu.ua/>;
<http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>; [http://lib.onu.edu.ua/ua/chernomorskoe-
proshloe/](http://lib.onu.edu.ua/ua/chernomorskoe-proshloe/)

Збірник реферується та індексується в наступних базах даних: Архів-репозитарій ОНУ
імені І. І. Мечникова; Електронна бібліотека Інституту історії України НАН України;
«Наукова періодика України» НБ України імені В. І. Вернадського; Україніка наукова;
Index Copernicus Journals Master List; Google Академія; Base-search

*Висловлюємо щире подяку за сприяння у виданні старшині та козакам
Чорноморського Гайдамацького з'єднання Українського козацтва*

Обкладинка: Козацький загін у поході (Альбом “З української старовини”
М. Самокиша, С. Васильківського).

ISSN 2519-2523

©Автори статей, 2022

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268819>
УДК 94(477) “14/17”

OTTOMAN ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL SYSTEM OF BUDJAK AND OCHAKIV LAND

Oleksandr Sereda

PhD (History), Associate Professor
South Ukrainian National
Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivs'ka St.,
Odesa, Ukraine, 65020
ORCID: [https://
orcid.org/0000-0002-5921-8907](https://orcid.org/0000-0002-5921-8907)
E-mail: olexer@ukr.net

Citation: Sereda, O. (2022). Ottoman administrative and territorial system of Budjak and Ochakiv land. *Chornomors'ka mynuyshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, pp. 3-25.

Submitted: 21. 11. 2022

Annotation

The Ottoman territorial-administrative system of the North-Western Black Sea Coast was formed during the 15th-18th centuries within the historical-geographic lands that are part of modern Moldova and Ukraine.

In the territories that are exclusively under the power of the Ottoman state, the Ottoman centralized territorial-administrative management system is being gradually introduced, starting from the formation of the smallest administrative units to the formation of sanjaks and later to their development as part of the eyalet Silistra-Ochakiv. 1. Creation of primary administrative administration – formation of self-governing civil communities and their territorial division in Budjak and Ochakiv land. 2. Judicial-administrative management and fiscal-territorial division of the North-Western Black Sea Coast. 3. The formation of sanjaks in the North-Western Black Sea coast and the formation of the Silistra-Ochakiv eyalet. In addition to the above, structures of the Crimean Tatar administration over the hordes were established on the redeemed lands given to the Crimean Khan, and territories with a predominantly Christian population were also organized.

According to archival data, the territory of the North-Western Black Sea Coast in its military-administrative system is divided into three consecutively created sanjaks: Akkerman, Bender and Ochakiv, which are a constituent part of the Silistra-Ochakiv eyalet. At the same time, at the early stage of their existence, the Akkerman and Silistre sanjaks were the basis for the creation of the said eyalet. Each sanjak contained several judicial-administrative districts – kaza. In particular, the Akkerman sanjak covered the main part of Budjak and the Southwestern edge of the Ochakiv land. Akkerman sanjak included kazas Akkerman, Kiliya, Tatarbunar and Ismail-gechedi. The Bender sanjak covered the territories of the kaza of the same name and the Transnistrian possessions of the Ochakiv land. Ochakiv sanjak was located on most of the confluence of the Dniester and Bug rivers, with the exception of the Transnistrian region. The administration of the qadis was carried out over the united communities – nahiye and redeemed territories – mukataa.

In general, the main part of the Ottoman possessions in the North-Western Black Sea region was subject to the centralized administration of the Ottoman vertical of power, where the permanent territorial-administrative system of the provincial division of the Ottoman state was applied. In addition, the region contained a collection of lands with different forms of administrative organization without a single defined management system, which was based on the traditional forms of organization of these communities and, as a rule, was subordinated to the administration of the Crimean Khanate.

Key words: Budjak, Ochakov land, the Ottoman state, administrative system, historical-geographic lands.

ОСМАНСЬКИЙ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ БУДЖАКА Й ОЧАКІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Олександр Серета

Кандидат історичних наук,
доцент
Південноукраїнський
національний
педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського
вул. Старопортофранківська, 26,
м. Одеса, 65020, Україна.
ORCID: [https://
orcid.org/0000-0002-5921-8907](https://orcid.org/0000-0002-5921-8907)
E-mail: olexer@ukr.net

Цитування: Серета О. Османський адміністративно-територіальний устрій Буджака й Очаківської землі. *Чорноморська минувшина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 3-25.

Отримано: 21.11.2022

Анотація

Османський територіально-адміністративний поділ Північно-Західного Причорномор'я формується протягом XV – XVIII ст. в межах історико-географічних земель, що входять до складу сучасних Молдови і України.

На територіях, що знаходяться виключно під владою Османської держави, відбувається поступове запровадження османської централізованої територіально-адміністративної системи управління, починаючи від формування найменших адміністративних одиниць до утворення санджаків і згодом до їх розвитку у складі Силістренсько-Очаківського єялету.

- 1. Створення первинного адміністративного управління – формування цивільних громад самоврядування та їх територіального поділу в Буджаку і Очаківській землі.*
- 2. Судово-адміністративне управління та фіскально-територіальний поділ Північно-Західного Причорномор'я.*
- 3. Утворення санджаків у Північно-Західному Причорномор'ї та утворення Силістренсько-Очаківського єялету. Окрім зазначеного, на відкритих землях наданих кримському хану встановлено структури кримсько-татарської адміністрації над ордами, а також організовано території з переважно християнським населенням.*

Відповідно архівних даних, територія Північно-Західного Причорномор'я у своєму військово-адміністративному устрої поділена на три послідовно створені санджаки: Аккерманський, Бендерський та Очаківський, які є складовою частиною Силістренсько-Очаківського єялету. Водночас на ранньому етапі свого існування Аккерманський і Силістренський санджаки були основою для створення зазначеного єялету. Кожен санджак вміщував декілька судово-адміністративних округів – каза. Зокрема Аккерманський санджак охоплював основну частину Буджака і південно-західну окраїну Очаківської землі.

До Аккерманського санджака входили каза Аккерман, Кілія, Татарбунар та Ісмаїл-гечеді. Бендерський санджак охоплював території однойменної каза і подністрівської володіння Очаківської землі. Очаківський санджак містився на більшій частині Буго-Дністровського межиріччя, за виключенням придністровського регіону. Управління кадіїв здійснювалось над об'єднаними громадами – нахіє і відкритих територіях – мукатаа.

Зазалом, основна частина османських володінь у регіоні Північно-Західного Причорномор'я підлягала централізованому адмініструванню османської вертикалі влади, де застосовувався сталий територіально-адміністративний устрій провінційного поділу Османської держави. Окрім цього, в регіоні містилась сукупність земель з різним способом адміністративного устрою без єдиної визначеної системи управління, яке базувалося на традиційних формах організації цих громад і як правило підпорядковувалося адмініструванню Кримського ханства.

Ключові слова: Буджак, Очаківська земля, Османська держава, адміністративний устрій, історико-географічний регіон.

Османський територіально-адміністративний поділ Північно-Західного Причорномор'я формується протягом XV – XVIII ст. у межах історико-географічних земель, що входять до складу сучасних Молдови й України. Територіальне розширення османів у

Північно-Західному Причорномор'ї зазначеного періоду простягалося від Чорного моря і Дунаю до кордону з Молдовою. Прямуючи від Дунаю вздовж річки Прут і далі вздовж Нижнього Троянового валу до річки Ялпуг, кордон проходить по вододілу річок Прут і Ялпуг до західної притоки Дністра – ріки Ботни, від середньої течії якої суходолом до ріки Бик і течією якого кордон сягає Дністра. Саме за такими кордонами у межиріччі Дунаю і Дністра, включно із землями на північ від річки Ботна до річки Бик, визначався «османський Буджак».

Північні османські володіння утворювали «Очаківську землю» у межиріччі Дністра і Південного Бугу, до якої включали степовий трикутник між нижнім Бугом і Дніпром. Західний кордон Очаківської землі проходив вздовж течії Дністра до Ягорлика. Північне польсько-османське розмежування, починаючи від східної притоки Дністра вздовж річки Ягорлик, простягалося вздовж Кодими до її впадіння у Південний Буг. Східний кордон тягнеться по річці Південний Буг, межуючи з володіннями Запорозької Січі. Від гирла річки Інгул, Південний Буг, аж до впадіння в Чорне море, формально розділяв володіння Османської імперії та Кримського ханства.

Малозалюднений Буго-Дністровський степ тривалий час не використовувався належним чином в економічному секторі Османської держави. До другої половини XVII ст. населення Очаківщини розміщувалося переважно в укріплених містах-фортецях. Військово-політичні події початку XVIII ст. спровоковують міграційні процеси, збільшуючи таким чином кількість сільських жителів у Буго-Дністровському межиріччі. Якщо в містах-фортецях, як в Бузаку, так і в Очаківській землі, існує безпосереднє управління Османської держави, то на степових володіннях до початку XVIII ст. знаходяться кочові ногайці, підпорядкування яких здійснюється через Кримське ханство. На основі ногайсько-татарських кібл кримський уряд організував Буджакську та Єдисанську орди. Отже, Гіреї акцентували свій чинник в освоєнні степових просторів, що відбилося на формуванні османського територіально-адміністративного поділу Очаківської землі і Буджака.

Османська держава не мала чітко встановленої адміністративної структури для застосування на завойованих землях і тому формувала територіальні одиниці відповідно до послідовності їх завоювання або зберігала існуючий територіальний поділ [96, с. 215-226], нашаровуючи на нього османську адміністрацію.

На підконтрольних Кримському ханству степових володіннях османська адміністрація, намагаючись уникнути конфліктів з ногайцями, всіляко стимулювала створення нових османських адміністрацій з метою поступового витіснення ханської влади. Натомість кримський хан прагнув заселити молдавськими переселенцями й українцями-козаками північ Очаківського степу, а в його центральну частину в 1728 р. переселив Єдисанську Орду з Північного Кавказу з метою посилення татарської присутності у степу. В подальшому така конкуренція адмініструвань у регіоні призвела до серйозних конфліктів Кримського ханства з Османською державою.

Адміністративний устрій Буджака й Очаківської землі необхідно розглядати з огляду передумов завоювання регіону османами, поступового розширення їх кордонів, а також різноманітності принципів управління в них, як і питань відносин суб'єктів господарювання. У таких умовах османське централізоване управління застосовується у більшості володінь, але на землях з населенням різного конфесійного та етнічного складу зумовлювалося утворення відмінних, з певною мірою самостійності у вигляді відкупних територій – *мукатаа*, що утворювали адміністративні одиниці Кримського ханства.

Отже, протягом XV – XVIII ст. на територіях, що знаходяться виключно під владою Османської держави, відбувається поступове запровадження османської централізованої територіально-адміністративної системи управління, починаючи від формування найменших адміністративних одиниць до утворення санджаків і згодом до їх розвитку у складі Силістренсько-Очаківського еялету:

1. Створення первинного адміністративного управління – формування цивільних громад самоврядування та їх територіального поділу в Буджаку і Очаківській землі.

2. Судово-адміністративне управління та фінансово-територіальний поділ Північно-Західного Причорномор'я.

3. Утворення санджаків у Північно-Західному Причорномор'ї та утворення Силістренсько-Очаківського єялету.

Окрім зазначеного, на відкупних землях, наданих кримському хану, встановлено структури кримсько-татарської адміністрації над ордами, а також організовано території з переважно християнським населенням.

Початки адміністративно-територіального поділу в Буджаку та Очаківській землі

У XV ст. Молдова контролювала гирло Дунаю, перебуваючи у постійному конфлікті з Угорщиною та Валахією за володіння нижньої течії головної артерії Європи. Османське вторгнення 1484 року на придунайські землі за допомогою Кримського ханства призвело до втрати Молдовою двох найважливіших чорноморських портів Кілії та Білгорода – досить потужних фортець, економічних і торгових центрів Південно-Східної Європи.

У 1486 р. молдавський господар Стефан Великий і османський султан Баязид II уклали мирний договір, за яким Молдова втрачала контроль над причорноморськими прибережними землями – східним Буджаком у частині гирла Дунаю та пониззям Дністра. Молдова, не маючи можливості протистояти вторгненню кримських татар зі сходу та османів з півдня, офіційно передає частину Буджака з його портами та фортецями Білгород (перейменованій на Аккерман) і Кілія під владу Османської держави [62, s. 680]. Відповідно до договору встановлюються кордони Аккерманської і Кілійської земель і приймається демаркаційний документ [48, Vol. I, p. 10-11]. Ще не закінчилися військові дії турецько-татарських військ з молдавською обороною, як османи вже почали формувати тут місцеву адміністрацію, призначаючи *субаші*, як представника адміністративної влади з поліцейськими повноваженнями, до Аккерманської та Кілійської фортець [62, s. 680]. Отже, початок встановлення османської адміністрації в Північно-Західному Причорномор'ї почалося після послідовного взяття османами дунайської фортеці Кілія і дністровської фортеці Білгород (Аkkerман).

Наступним кроком османського адміністрування в Буджаку було формування об'єднаної громади – *нахіє*, які утворювались на основі населення міських прифортечних агломерацій – *махалле* і сільських агломерацій – *каріє* (село), *чіфтілік* (хутір) і *кишла/кишлик* (зимівник). Отже, в межах територій належних до Аккерманської і Кілійської фортець, були утворені адміністративні одиниці *нахія* Аккерман і *нахія* Кілія, які увійшли до складу Силістренського *санджака* Румелійського *бейлербеяліку*, що підтверджується османськими джерелами кінця XV ст., за якими Аккерман і Кілія фігурують у дефтерах як центри самостійних адміністративно-територіальних [100, с. 7].

Відповідно до підписаного договору, Аккерманська та Кілійська землі не мають дотичного кордону між собою, на просторі між ними була проміжна буферна територія з невизначеним статусом, яка поступово переходить в османсько-кримське володіння [80, с. 10-13]. За демаркаційним документом з Молдовою османський кордон Аккерманських земель, тобто *нахія* Аккерман (*أق كرمان* , Ak Kerman або *أقكرمان* , Akkerman), починається від Дністра північніше від Паланки Яник Хісар, далі прямує степом сягає межового каменю Декілташ (битий камінь), від якого вздовж річки Алкалія (раніше відомої як Карадере) досягає приморського озера Бурнас [48, Vol. I, p. 10-11]. Головною суперечкою в договорі була згадувана фортифікація Паланка Яник Хісар, завдяки якій відбувався контроль над переправою через Дністер, що і вирішувало її стратегічне значення, як для Молдови, так і для Османської держави. Володіння Паланкою забезпечувало доступ османам до Очаківської землі, чим забезпечувалась можливість з'єднатися сухопутним шляхом з

Кримським ханством. Переправа через Дністер від укріпленої Паланки Яник Хісар до протилежного місця Міяк-гечіді (Miyak-geçidi) [51, V. Kitap, s.105] забезпечило в подальшому поступове встановлення залежності від османів над кримськими володіннями уздовж Чорного моря і створило б для них плацдарм для подальшої експансії на північніші території від Дністра.

Османи значно розширили свої території в першій половині XVI ст. після чергового походу на Молдову у 1538 р., наслідком чого було захоплено 35 поселень пониззя Дністра. Частина цих поселень, відповідно до фермана¹ султана Сулеймана I, було приєднано до *нахії* Аккерман, зокрема території на північ від Паланки до села Пуркар. Проте на основі більшої частини поселень між річками Бик і Ботна була утворена *нахія* Бендер. Слід зазначити, що *нахії* Аккерман і Бендер також не мають дотичного кордону, як і у випадку з *нахіями* Аккерман і Кілія. Проміжна територія від села Пуркар до річки Ботна була залишена у землеволодінні молдавських бояр [81, с. 74-75], а згодом була сформована як фінансово-адміністративна одиниця – *мукатаа* Каушан [26] під владою кримського хана. Згодом до меж *нахії* Аккерман у 1774 р. разом з Паланкою було включено Карахасан, Оланешт та інші населені пункти включно з Пуркар [108]. Але згідно зі списком населених пунктів Бессарабії, складеним Молдавським диваном у 1809 р., Пуркар і Оланешт входили до складу так званого Каушанського округу [107, с. 57]. Також у згаданих документах кінця XVIII – початку XIX ст. зазначається, що західна межа *нахії* Аккерман вже проходить по правому підвищенню річки Алкалія, чим додає населенні пункти обабіч згаданої річки до Аккерманської адміністрації.

Окреслення меж *нахії* Кілія (*کلیا* або *کلیه* , Kili), як і у випадку з Аккерманом, було здійснено згідно з мирною угодою 1486 р. Ключові західні позначки меж Кілійській землі визначаються «овечим перевозом через Дунай, теренами навколо озер Саф'ян і Катлабуг, далі на північ від озера Китай і Чорного пагорба (Кара-Булак) [48, Vol.I, p.10-11]. Основною межею північного кордону слугував «Троянів вал», який тягнеться вздовж північних берегів озер Катлабуг, Китай та Сасак. Найбільші суперечки тут зосереджені навколо дунайських озер Катлабуг і Ялпуг, від яких Молдова завжди мала економічну вигоду і де проходить західний кордон *нахії*. Фактично кордон встановлюється по озеру Ялпуг, але за умови, що піддані Молдови матимуть можливість ловити рибу в цих озерах [105, с. 138].

На початку XVI ст. присутність кочових ногайців по лівому березі Дністра впливає на формування адміністративних одиниць у Буджаку, де ногайські татари поступово займають простір між Аккерманською та Кілійською землями. Згодом об'єднані татарські орди з обох берегів Дністра заклали основу для створення так званої Білгородської орди, перенісши свої кібли у відносно порожню центральну частину Дунайсько-Дністровського межиріччя. Отже, території, розташовані між Аккерманською та Кілійською землями, поступово переходили до османсько-кримських володінь.

У 1511-1512 рр. майбутній султан Селім I, молодший син Баязида II, до свого сходження на престол, перебував на Аккерманських землях [2, р. 255], де влаштував свою резиденцію в місцевості Сарийер (Sarıyer) у близькості до Аккермана [49, с. 54]. На де-факто контрольованих Османською імперією територіях, у нижній течії річки Сарата між Аккерманською та Кілійською землями, Селім виділив землю для релігійної фундації «*вакиф* Селіма I». Адміністративна і фіскальна юрисдикція *вакифу* розповсюджувалась на території між кордонів земель Кілії і Аккермана. У подальшому володіння *вакифу* Селіма I стають основою для створення нової адміністративної одиниці з початковим підпорядкуванням до Аккермана [100, с.24], де поступово утворилася самостійна *нахія* Татар-пінари (*تاتاریکاری* , Tatar Pınarı або *تاتاریوناری* , Tatar Bunarı) [36, с. 173], з більшим територіальним розширенням углиб центрального Буджака від Аккерманської до Кілійської територій.

¹ Автор живляє термін “ферман” відповідно османсько-турецької вокалізації.

Наприкінці XVI ст. османське Подунав'я потерпає від набігів молдовських і козацьких загонів [84, с. 281], що зумовило зміцнення старих османських укріплень і побудову нових фортець у гирлі Дунаю. Для забезпечення функціонування переправи з Тульчі через Дунай на торговельному шляху зі Стамбула, відповідно до султанського фермана 1589 р., османи будують на протилежному березі від Тульчі нову фортецю. З 1542 р. тут вже існувало османське поселення Ісмаїл (اسمعیل, İsmail), де оселився аккерманський *санджакбей* (Akkerman sancakbeyi İsmail nam mahalde) [44, Vol. II, p. 25]. З огляду на головну функцію захисту переправи через Дунай нова фортеця отримує назву Ісмаїл-ґечіді (اسمعیل ګچیدی, İsmail Geçidi) [36; 87], що у перекладі мало назву «Ізмаїльська Переправа». Посилення османів на Дунаї у подальшому спровокувало молдавські походи Северина Наливайка у 1593 р., а головною ареною протистояння стають території навколо озера Ялпуг, і зокрема Ісмаїл.

Поступове збільшення населення у фортеці й особливо в її передмістях призвели до формування самостійної *нахії* з центром в Ісмаїлі. *Нахія* Ісмаїл утворилася на східних теренах *нахії* Кілія, через відокремлення від неї її західних частин від озера Катлабуг до озера Ялпуг. Територіальний поділ між ізмаїльськими та кілійськими землями не зазнав жодних змін до початку XIX ст. Молдавський диван, уточнюючи це розмежування 1809 р., включив до складу Ізмаїльського повіту прикордонні селища Ташбунар і Ердекбурну, а до складу Кілійського повіту – поселення Гасан-Аспага, Курманкьой, Чешмекьой та інші [107, с. 102].

Посилення османських позицій на Дунаї у XVII ст. призводить до розширення своїх територій за рахунок молдавських володінь, наслідком чого є утворення ще однієї адміністративно-територіальної одиниці в Північно-Західному Причорномор'ї. Султан Осман II у 1621 р., повертаючись із невдалого походу на Польщу, звинуватив молдавського воєводу в підтримці ворогів у Хотинській війні. В якості покарання він відібрав південну частину території Молдови з портовим містом Рені (رني, Reni) та прилеглими до нього поселеннями. Згодом османські джерела позначають молдавське поселення Рені назвою Томарова (تومارواه, Tomarova) [32; 34] або Тимар Ова (تيمارواه, Timar Ova), що у перекладі мало назву «Тимарська долина». Подеколи зустрічається назва згаданого населеного пункту як Тимарабад (Timarabad, Timarabad) [16; 19; 12].

Новоутворена *нахія* Томарова була описана турецьким істориком Сіляхдар Финдикли Мехмед Агою, позначивши її кордони. Відповідно, північна межа району Томарова проходить по Трояновому Валу, починаючи з місцевості «Ісаак (сучасне поселення на річці Прут – Вадул-луй-Ісаак), також званий Хендек-ілі, де починається кордон Молдови» [46, Vol. II, p. 112; 81, с. 76]. Східна межа проходить уздовж озера Ялпуг, що межує з *нахіє* Ісмаїл-ґечіді. Південний і північний кордони проходять по річках Дунай і Прут. У цих межах *нахія* Томарова адміністративно підпорядковувалась до *каза* Ісакча в Добруджі [30].

Територіальне розширення *нахії* Томарова не зазнавало змін до кінця османського панування. На початку XIX ст. Молдовський диван визначив села Колібаш, Вален, Валканешт, Імпучіта і Картал як ключові населенні пункти в кордонах регіону [107, с. 101; 43, р. 351, 356]. Згідно з османськими фіскальними документами, *нахія* Томарова була визначена сукупністю невеликих викупних земель як прибуткових джерел – *мукатаа*, де кожне поселення було окремим фінансовим і податковим суб'єктом (Boğdan'da vaki Yeniköy, Barti, Tomarova, Çorçiş mukataaları) [34]. Найбільшим прибутковим джерелом в регіоні була «*Мукатаа* Томарова» [10] на землях *вакифу* Султана Османа з територіальним охопленням району озера Ялпуг та в адміністративному підпорядкуванні добруджанського міста Ісакча (İsakçı'da Sultan Osman Vakfı mülhakatından Yalpug Gölü'nde) [22].

Адміністративно-територіальне розмежування Північно-Західного Причорномор'я зазнає істотних змін у 1538 р., як уже зазначалося вище, особливо в Дністровсько-Бузькому регіоні, коли османський султан Сулейман I під час військового походу на Сучаву завойовує молдовську Тягиню. В історіографії регіону нижнього Подністров'я фортифікація Тягиня позначалась татарським топонімом Тягянґечу [73, с. 9], відомого з 1408 р. на лівому березі Дністра. Подібно до назв інших місць, як-то Ісмаїл-ґечіді та Міяк-

гечід, місце переправи через Дністер також позначався як Тігін-гечі (Тягинська переправа) [45, р. 630-631].

Османи за сталою практикою перейменовують молдовську Тягину на персько-тюркську назву Бендер (بندر , Bender). Підкреслюючи першочергове військове значення фортеці, за аналогією з Ак-Керманом, почасти позначається як Бендер-Керман (بندر کرمان , Bender-Kermen) [83, с. 932]. Нова турецька адміністрація в Бендер була сформована одразу після завершення будівництва оборонних укріплень. Населення фортеці та прилеглих до неї поселень перетворилося на османську *реаю* [80, с. 17]. З Бендер і околиць була сформована адміністративна одиниця *нахія*, яка згодом склала територіальну основу для формування Бендерського санджака [56, р. 35]. Володіння *нахії* Бендер обмежувались придністровською землею між річками Бик і Ботна. У другій половині XVI ст. в Бендерських землях було не менше 22 сіл [86; 79, с. 58-60].

У 1568 р. султан Селім II надіслав аккерманському *санджакбею* Хасану ферман з описом кордонів Бендерської *нахії* [44, Vol.II, р.47-48]. Дністер та його притока Бик являли собою природні кордони *нахії* зі сходу та півночі. Західний кордон Бендер починався «від долини Бик, проходить до маєтку Вадул, від Джамана на річці Коліндер до маєтку Кристі, від кінця Оларка полями до узгір'я Скрихан до Ботни» і досягає села Заїм. Південна межа Бендерського повіту проходить по лівому березі р. Ботни повз молдовські села до слободи Урсой і далі по дорозі на Аккерман, перетинаючи Ботну біля слободи Копанка і сягає ріки Дністер [81, с. 77].

Османська адміністрація Бендер поширювала свою владу як на території відповідної *нахії*, так і на землі вздовж лівого берега Дністра. Принаймні, з 1570 р. позначається «Місцевість у межиріччі Турли (Дністра) і Сарису (Кучургана), у підпорядкуванні до Бендер» [42, s.167]. На початку XVIII ст. османське управління Бендер поширює свою владу на територію розселення «татарської Джавум кібли в Очаківській землі, що навпроти Бендер (Bender karşusunda Ozi kırında olan Cavum kabilesidir)» [91]. Мається на увазі придністровська частина Очаківської землі до *мукатаа* Дубосар і Куяльників з її кочовим і осілим населенням, яка «на протилежному березі Турли (Дністра) до просторів ріки Сарису (Кучурган) простягаються Бендерські землі (Turla'nın karşı yakasında Sari Su nehri sahasına kadar devam eden Bender toprağı)» [21]. Межа цих територій визначається по водорозділу річок Кучурган і Малий Куяльник від шляху Ходжабей-Маяки до Бендерського шляху, яким проходять до Дністра навпроти гирла річки Бик. Однак умовно фіксується «... від р. Сару-Су (Кучурган) до берегів Дністра ... його жителі є підданими Бендер» [99, Т. III, с. 286-287].

На схід від земель Аккермана і Бендер до Південного Бугу і Дніпра, в доосманський період, існує низка фортифікацій ще з литовської доби. Стратегічне їх розташування у дніпровському витoku до Чорного моря в контексті контролю узбережжя Північно-Західного Причорномор'я зумовлює подальшу експансію османів у регіоні. З 1415 р. існує один із найстаріших торгових портів Причорномор'я – Коцубів, відомий кримсько-татарською мовою як Качубей [85, с. 132-133] чи Коджабей (قوجه بك , Kosabeu). За часів встановлення османського управління над Коцубієвим назва населеного пункту змінюється відповідно до османської вокалізації на Ходжабей (حواجه بك , Nosabeu).

Особливого значення приморська фортеця-порт Хаджибей набуває у 1583-1585 рр., коли його укріплення і гавань були відремонтовані і зміцнені [7; 8], а фактичне підсилення продовжувалось до 1593 р. [47, Vol. XI, р. 700]. Протягом XVIII ст. вона також знала кілька перебудов і продовжувала відігравати роль одного з важливих вузлів існуючої фортифікаційної мережі як прикордонний, митний, торговий і оборонний пункт [17; 20]. У середині XVIII ст. османська назва міста позначається виключно як Ходжабей, але у слов'янських джерелах зустрічається з притаманною російській мові редукцією голосних від «о» до «а», чим фіксує назву міста в російських джерелах як Хаджибей чи Аджибей.

Місто не мало постійного розміщення османської адміністрації до XVIII ст., коли навколишні землі разом з Ходжабеєм були приєднані до Аккерманської *nahіє*.

Більш важливим населеним пунктом, ключовим у контролі гирла Дніпра, залишався Очаків, який був відомим з 1431 р. як литовська фортеця Дашков чи Дашов [67, р. 123-126]. Після османського завоювання Кілії та Аккермана, кримський хан Менглі-Герай у 1492-1494 рр. остаточно встановлює зверхність над Буго-Дністровським межиріччям, щоб побудувати фортецю проти литовсько-польської держави. Кримська фортифікація отримала татарську назву Джан-керман (جان کرمان, San-Kerman або جاتكرمان, Sankerman) [72, с. 79]. Татарська назва Очакова у перекладі означає “Нова фортеця” чи “Новий град”. Османське підпорядкування Буго-Дністровського межиріччя у 1511-1512 рр. призводить до утворення первинного адміністративного управління громадою прибережжя – *nahія* Джан-керман. Зазначена адміністративно-територіальна одиниця, зберігаючи кримськотатарську назву Джан-керман [83, с. 256-260, 494-496, 774-777, 886-888; 25], проіснує до кінця османського панування в Очаківській землі у другій половині XVIII ст., що і засвідчую першість в освоєнні регіону саме Кримським ханством.

Натомість, османи освоюючи регіон і розбудовуючи нову фортецю надають їй нову назву Озі (اوزی, Ozi), зустрічається також назва Озу, іноді Узі, що походить від тюркської назви Дніпра – Озі ~ Озен. В османських документах позначається, як правило, словосполученням Озі-кале (اوزی قلاه سی, Özi Kalesi або Özü Kalesi) [15; 13; 92]. Отже, назва ріки «Озі» (Дніпро) в поєднанні з означенням «кале» (фортеця) у перекладі мало значення як «Дніпровська фортеця». Одночасне вживання обох назв існувало протягом усього періоду спільного османсько-кримського володіння Буго-Дністровським межиріччям. Також часто цитований Евлія Челебі, проїжджаючи узбережжям Чорного моря, в описі регіону зіставляє турецьку і татарську назви фортеці, наголошуючи на давнішій назві Джан-керман [51, V. Kitar, s. 93] і пізнішою застосованні назви Озі-кале у створенні нових адміністративно-територіальних одиниць [56, р. 35].

Адміністративна влада Очакова в першій половині XVIII ст. поширювалася на все узбережжя від Південного Бугу до Ходжабея, а також на османські прикордонні укріплення вздовж річок Південний Буг, Кодима, Дністер і Ягорлик. Хоча південна частина Придністровської смуги Очаківської землі з XVI ст. [58, р. 77-79; 44, р. 11-12] перебувала під управлінням Бендерської і Аккерманської адміністрації. Будівництво оборонних укріплень вздовж кордонів Очаківської землі розпочалося ще в XVI ст. На Дністрі, при впадінні річки Ягорлик, відновлено замок-фортецю Калаур (Оглядова вежа). Пізніше вздовж зовнішніх кордонів Очаківської землі виникли поселення на річці Буг – Аргамаклі-сарай, Ак-мечет, Мечецька Чертала, Чечаклей. У XVII ст. були засновані Балаклеї, Андріїв острів, Вітовт Брод, Грамоклеї та ін. [98, с. 157-167].

До XVIII ст. Буго-Дністровське межиріччя визначалося як буферна прикордонна територія зі слабким адміністративним поділом. Декларативно створені територіальні одиниці починають функціонувати на практиці лише після збільшення чисельності населення на величезній території.

Буджак та Очаківська земля у територіальному поділі судово-адміністративних одиниць

Новий етап у розвитку османської територіально-адміністративної системи припадає на правління султана Сулеймана I (1520-1566). У процесі реформ адміністративно-територіального устрою упорядковується провінційне управління, метою якого є відмежування судово-виконавчих важелів управління від військово-адміністративних. Реалізація реформи здійснювалася головним чином шляхом введення територіального поділу на судово-адміністративні одиниці – *каза*, як проміжної одиниці між *санджаком* і *nahією*. Зазвичай *каза* включала декілька громад – *nahій*, а в окремих випадках через

невелику чисельність чи віддаленість від центральної адміністрації могла охоплювати лише одну *nahiю*. Наприкінці XV ст. в Османській державі паралельно функціонували і *каза* і *nahії* як основні адміністративні одиниці, часто дублюючи адміністративні важелі управління. Реформування адміністративної системи у XVI ст. сформувало більш певний розподіл адміністративних функцій з чітко вибудованою системою адміністративного поділу: *еялет* (белербейлік) – *санджак* (ліва) – *каза* (кадилік) – *nahіє*. [54, p. 503; 78, с. 266; 83, с. 38]

Аккерманський *санджак* у XVI ст. був поділений на чотири *каза*: Аккерман, Кілія, Бендер та Джан-керман [38; 39]. Перші з них – *каза* Аккерман і *каза* Кілія фігурують у дефтерах кінця XV ст., сформованих на основі відповідних громад – *nahіє*. Згодом їх кількість збільшується шляхом дроблення існуючих та формування нових *каза* і *nahіє* на новозавойованих землях.

У 1490 р. Аккерман фіксується у статусі адміністративного центру *каза*, до управління в якому призначається *кадій* [52, s. 266-267; 53, s. 158]. Детальний опис *каза* Аккерман (قضاء آق کرمان, *kazâ-i Ak-kerman*) міститься в оглядових дефтерах земельних володінь Румелійського еялету 1523-1537 р., а також в дефтерах Силістренського еялету 1570 р. [38; 39]. Протягом XVI ст. до території, яку охоплювала *каза* Аккерман входили землі *nahії* Аккерман і території *вакифу* Селіма I [59, s. 179-188]. У подальшому, до підпорядкування аккерманському *кадію* підлягають землі з обидвох берегів Дністра. Зокрема у дефтерах XVIII ст. позначаються володіння *каза* Аккерман на частині південно-західних територій Очаківської землі, окресленої шляхом від Янак-Хісар-Паланки до Міяк-Гечіді і степом до фортеці Ходжабей [14; 24]. Саме у цьому трикутнику Дністра, чорноморсько узбережжя і степу відомо ще з литовської доби про існування фортеці Кара-Кермен (Чорне місто), як антитеза Ак-Кермана (Біле місто) на протилежному березі Дністра [51, V. Kitap, s. 60]. Однак у XVIII ст. османські джерела позначають у аккерманських володіннях на правому березі Дністра найбільші населені пункти регіону Аджидере, Міяк-гечіді і Ходжабей, які пов'язують з давньою мережею фортифікації Кара-Кермен [101, с. 231-232].

Освоєння османами простору поміж Аккерманськими і Кілійськими землями вдовж нижньої течії Сарати і Кундука, через збільшення *вакифу* Селіма I, привело до утворення на початку XVII ст. окремої громади – *nahія* з центром у містечку Татарбунари, відомого в дефтерах *вакифу* з 1576 р. [40]. Початково *nahія* Татарбунари мала підпорядкування до *каза* Аккерман. Відповідно до опису подорожі Евлії Челебі середини XVII ст., на березі річки Кундук (стара назва річки Когільник) на перехресті дороги з Аккермана в Кілію, між кількома навколишніми селами, була невелика фортеця Татарбунари. Управління нею здійснює намісник «*каза* фортеці Татарбунари, яка входить до складу Очаківського еялету з центром у Силістрі та має платню в сто п'ятдесят акче. Ця фортеця була нещодавно відбудована у 1046 р. (1636-37) Кенан-пашою під час його перебування в якості *мутасарфа* Очаківського еялету» [51, V. Kitap, s. 58].

Наприкінці XVII ст. міграційні переміщення ногайців призводять до збільшення населення на території *вакифа* Селіма I, переважна частина якого входить до складу Татарбунарської *nahії*, на основі якої утворилася окрема адміністративна одиниця: *каза* Татар-пинари (قضاء تاتار پیناری, *kazâ-i Tâtâr-pınârî*) [76, с. 178; 94]. Загалом продовж всього XVIII ст. судово-адміністративна одиниця мала сталі існування з центром в Татар-пинари як *Tâtâr-pınârî kazâsı* [23; 71, p. 354-359], однак при відсутності окремо призначеного *кадія* до Татарбунар зазначається підпорядкування *nahія* Татар-пинари до *каза* Аккерман. Окрім того, назва Татарбунарської *каза* не завжди визначалася назвою фортеці, а подеколи зазначалась за назвою річки Сарата в басейні якої містилися більша частина населених пунктів, що рефлектувало найменуванням судово-адміністративної одиниці як *каза* Сарата (قضاء صراته, *kazâ-i Sarata*) [33]. Більше того, в одному з дефтерів позначається «касаба (містечко) Татарбунари» як головне поселення зазначеної *каза* Сарата [36], що підтверджує синонімічність назви *каза* Татарбунари.

Відповідно до дефтеру 1570 р., де згадується *каза* Аккерман, також як одна з головних адміністративних одиниць присутня *каза* Кілія (قضاء کيلي , kazâ-i Kili) [38; 39]. До її складу входили однойменна *нахія*, а з 1589 р. також виділена з кілійських земель нова *нахія* для новозбудованої фортеці Ісмаїл-гечіді. У подальшому, *нахія* Кілія обмежувалась територіями на заході до озера Китай, а *нахія* Ісмаїл-гечіді стає основою для самостійної *каза*. Як зазначається у листі 1653 р. від турецького *каймакама* Байрама до польського короля Владислава, у складі *каза* Кілія вказана лише однойменна *нахія* [58, р. 307-308; 44, Vol. II, р. 76]. Населені пункти підпорядковані кілійському *кадію* формувались, як правило, навколо Кілії чи вздовж шляху Кілія-Татарбунари-Аkkerман, як-то Кара Махмед, Норшай чи Курманкхой на березі озера Китай. У контексті сталості існування, Кілія та Аккерман від 1486 р. були постійними центрами двох *нахій* і *каза* протягом усього періоду османського правління в Буджаку.

Викроєнена на західних кілійських володіннях судово-адміністративна одиниця, відповідно назви новозбудованої дунайської фортеці у 1589 р., отримала найменування *каза* Ісмаїл-гечіді (قضاء اسمعيل كچیدی , kazâ-i İsmail-geçidi) [87]. Евлія Челебі досить чітко описує кордони Ізмаїльської *каза*: «Землі цього міста Ізмаїл на сході межують з Кілійською *каза*. Її північно-східний край проходить межею з землями Аккермана. Північною стороною, через села Табак та Іскерлет проходить кордон з *вілаєтом* Молдова, якій сягаючи берегу Дунаю прямує до молдавської фортеці Галац» [51, V.Kitap, s.58]. В таких кордонах *каза* Ісмаїл-гечіді проіснувала протягом всього періоду османського панування в Буджаку, за виключенням ситуацій коли управління в *нахії* Тимарова (Рені) також покладалася на ізмаїльського *кадія*.

До кінця XVII ст. ізмаїльський *кадія* контролює лише *нахію* у підпорядкуванні до «містечка і *каза* Ісмаїл-гечіді» [46, Vol. II, р. 112]. Сусідня *нахія* Томарова, від створення у 1621 р., знаходиться в адміністративному підпорядкуванні до міста Ісакча, що на протилежному березі Дунаю. Протягом XVIII ст. *нахія* Томарова подеколи позначається у складі *каза* Ісмаїл-гечіді, але частіше мала традиційне підпорядкування *каза* Ісакча.

Евлія Челебі, перетинаючи Буджак у 1659 р., згадує шість поселень що належать до Ізмаїл-гечіді, з якого відправившись «прямуючи на північ село Кишла, далі село Дундар, далі село Іспеноз, далі село Сепен, далі село Пустан, далі село Табак. Всі ці згадувані села відносяться до Ізмаїльської *каза*, в яких проживають піддані християни – молдавани та волохи» [51, V. Kitap, s. 169].

Формування наступної судово-адміністративної одиниці з центром у фортеці Бендер безпосередньо пов'язано з османським завоюванням правобережного придністровського регіону і призначення *кадія* до Бендер. З цього приводу портална мармурова плита цитаделі фортеці містить досить інформативні хронограми: «... рік 945 [1538], Хасан-Бей, новий *кадія* Бендер, зміцнюючи переправу через ріку, допоміг прибережним беям» [55, р.119] при будівництві фортеці. Згадка про «нового *кадія* Бендер» дає змогу визнати османську присутність на митниці Тягинської переправи ще до будівництва фортеці.

Бендерські землі через своє невелике територіальне розширення включають у свої межі лише однойменну *нахію*, яка стала основою для окремої *каза*. Вищезазначені дефтери 1570 р. позначаючи територіальну осяжність Силістренського еялету, також відзначають існування *каза* Бендер (قضاء بندر , kazâ-i Bender) [38; 39; 52, s. 266] у складі Аккерманського санджака. Упродовж XVI-XVIII ст. влада бендерського *кадія* поширювалась як на територію *нахії* у межириччі Ботни і Бика, так і на «місцевість у межириччі Турли (Дністра) і Сарису (Кучургана), що у підпорядкуванні до Бендер» [42, s. 167]. Тобто подністровська західна частина Очаківської землі до водорозділу басейнів рік Кучургана і Куяльника використовувалась у господарському секторі *каза* Бендер для розміщення татарських орд, як, наприклад, у XVIII ст. «навпроти Бендер в Очаківській землі татарська Джавум кібла (Bender karşusunda Ozi kırında olan Cavum kabilesidir)» [91]. У другій половині XVIII ст. до управління бендерського *кадія* підпорядковуються відкупні володіння кримського хана –

мукатаа Каушан і мукатаа Томбасар (Ханська Україна), що дозволило на короткий термін створити Бендерський пашалик [99, Т. I, с. 182].

У XVI ст. більша частина Очаківської землі залишалась малозаселеною, що уповільнювало створення судово-адміністративної одиниці з центром в Очакові. Після османського підпорядкування Буго-Дністровського межиріччя у 1511-1512 рр. й утворення первинного адміністративного управління громади – *nahiі* Джан-керман, судочинство в ній покладалося на кілійського *кадія*. Реформи адміністрування в Османській державі, які запроваджував султан Сулейман I, безпосередньо стосувались і Очакова, до якого призначено окремого *кадія*. Одна з перших згадок про *кадія* у Джан-керман (Очаків) міститься в листуванні османського султана Сулеймана I з польським королем Сигізмундом I у 1542 р. [48, Vol. I, p. 34]. Цього ж року визначено розмежування кордону земель належних до фортеці Джан-керман (Очаків) [101, с.145], за яким вся територія від Кодими до чорноморського узбережжя закріплювалася під очаківським управлінням.

Самостійна судово-адміністративна одиниця – *каза* Джан-керман (قضاء جان کرمان , kazâ-i Can-Kerman) [58, p. 113] у подальшому згадується в листуванні аккерманського санджакбея до польського короля щодо збитків нанесених на прикордонні. Прибуткові дефтери 1570-1597 рр. надають «Змістовний реєстр *каза* Джанкерман, в *ліві* Аккерман» [37, 42], де фіксується ще досить малочисленне населення регіону. Окрім того, до реєстру очаківського округу включено громаду Кілії з її селами, що свідчить про підпорядкування кілійських земель очаківському *кадію*. Слід зазначити, що кримськотатарська назва Очакова – Джан-керман [25; 83, с. 256-260, 494-496, 774-777, 886-888], в основному вживається у фінансово-правових документах *кадійського* відомства *каза*. Натомість османська назва Очакова – Озі використовується для позначення фортеці, чи то військово-адміністративного управління на шаблі *санджака* чи *еялету*.

Більшість земель Буго-Дністровського межиріччя, як прикордонні володіння султана, оформлені як відкупні володіння кримського хана – *мукатаа*. З фінансово-адміністративної точки зору територія *каза* Джан-Керман вміщує декілька *мукатаа*, підпорядкованих кримському управлінню. Центральна і східна частина Очаківської землі виділена для Сдісанської орди в адміністративному значенні була оформлена як *мукатаа* Берізан, як прибуткове джерело надходжень від ногайців (Özi sahrasında Sari nehir sahilindeki Nogaıların mukataası) [29]. Натомість на північно-західних територіях Буго-Дністровського межиріччя, як складових частин Очаківської землі, формується окрема фіскально-територіальна одиниця з центром у містечку Дубосар – «Tombasar mukataası» [28].

Наприкінці XVII ст. території від Дністра вздовж Ягорлика і Кодими до Південного Бугу були *хассом* кримського хана, якій надав ці землі у відкуп Дубосарському войоводі (Tombasar voyvodası). Посада войоводи в Дубосар позначається переважно в османсько-турецьких джерелах, натомість титул очільника цього ж регіону в молдовських чи російських документах – гетьман Ханської України. Після російсько-турецької війни 1768-1774 рр. ліквідується кримське управління в Ханській Україні, натомість формується централізоване османське адміністрування через створення окремої судово-адміністративної одиниці *каза* Томбасар (طومبصار قضاسی , Tombasar kazası) [31].

У 1777 р. Буджак і Очаківська земля були повністю підпорядковані прямій владі османів. Колишні володіння кримського хана – *мукатаа* Томбасар і Каушан (Буджак) були перетворені на судово-адміністративну одиницю – *каза*. Управління в Буджаку здійснював безпосередньо османський намісник – Буджак-каймакам або *сераскер*. Місцеве адміністративне управління ногайськими округами було передано *кадіям* в Кілії, Ізмаїлі, Бендер, Татарбунарах, Ханкишлі та Томбасарі (Дубосар) [104, с. 37]. Отже, *каза* утвердилася як одна з головних адміністративних одиниць у територіальному поділі після *санджака* і *бейлербейлика* (*еялет*) [82, с. 61, 67], хоча у XVIII ст. терміни «*nahiі*», «*каза*» і «*мукатаа*» часто використовували паралельно, не розрізняючи їх функції.

За зведеними джерельними даними у Північно-Західному Причорномор'ї з XVI до початку XIX ст. громади входили до дев'яти каза:

Період	1570 - 1597	1666-1667	1690 - 1691	1693	1714	1721	1758	1780 - 1783	1786 - 1787	1793	1794 - 1806
джерело каза	I	II	III	IV	V ¹	VI	VII	VIII	IX	X	XI
Аккерман		+	+	+	+	+		+ ^{1,2}	+	+	
Кілія		+	+	+	+	+	+	+ ^{1,2}	+		+
Бендер		+	+		+	+		+ ²	+		+
Джанкерман (Очаків)					+ ²						
Татарбунари, Сарата		+	+	+	+	+	+	+ ^{1,2}			+
Ісмаїл-гечіді		+	+	+	+	+	+	+ ^{1,2}	+	+	+
Ісакчі			+	+	+		+	+ ¹			
Томбасар								+ ³		+	
Ханкишла											+

Складено за:

- i. **BOA.** Fon adi: "TT.d". Defter № 0475. [977 / 06.1569-06.1570] ; **BOA.** Fon adi: "TT.d". Defter № 0483 [977 / 06.1569-06.1570]
- ii. **BOA.** Fon adi: "MAD". Defter № 0607 [1077 / 1666-1667]
- iii. **BOA.** Fon adi: "MAD". Defter № 4023 [1002 / 1690-1691]
- iv. **BOA.** Fon adi: "AE.SAMD.II.", Dosya № 1, Gömlek № 20, [1104 L 12 / 16.06.1693]
- v. 1. **НБКМ. Ориенталски отдел.**, Фонд ОАК. Арх.ед.178/22; **НБКМ, Ориенталски отдел.** Фонд № 1. Арх.ед.15937. [1126 Safar 18 / 05.03.1714]
- v. 2. **BOA.** Fon adi: "C.ML.", Dosya № 13, Gömlek № 599, [1127 Za 06 / 03.11.1715]
- vi. **Veliman, V.** Relațiile Româno-Otomane, 1711-1821: Documente turcești. București, 1984, p. 140-145.: Doc. № 43. [1721/ianuarie/20-29].
- vii. **Veliman, V.** Relațiile Româno-Otomane, 1711-1821: Documente turcești. București, 1984, p. C. 354-359.: Doc. № 136. [1758/noiembrie/12-21].
- viii. 1. **BOA.** Fon adi: "C.MTZ", Dosya № 3, Gömlek № 117, [1194 Za 19 / 16.11.1780]
- viii. 2. **BOA.** Fon adi: "C.ML.", Dosya № 587, Gömlek № 24175, [1193 Z 29 / 07.01.1780]
- viii. 3. **BOA.** Fon adi: "HAT.", Dosya № 10, Gömlek № 331A, [1197 Za 20/ 17.10.1783]
- ix. **Documente turcești** privind istoria României. Întocmit de Mustafa A. Mehmet. Vol.II. 1774-1791. București, 1983, p. 72-76, Doc. № 51. [1786/aprilie/21-30].
- x. **Documente turcești** privind istoria României. Întocmit de Mustafa A. Mehmet. Vol.III. 1791-1812. București, 1986, p. 43-46, Doc. № 20. [1793/mai/12-21].
- xi. **Халиппа, П. Н.** Бессарабия до присоединения к России. Исторический очерк. Извлечено из «Бессарабского Сельскохозяйственного календаря» на 1914 г. Кишинев, 1914. С. 37.

Санджаки Північно-Західного Причорномор'я як основа формування Силістренсько-Очаківського яєлету

Початкові адміністративно-територіальні одиниці *нахії* і *каза*, утворенні після османського завоювання Буджака у перші десятиріччя свого існування позначалися у складі Силістренського *санджака* Румелійського *бейлербейліку*. У 1538 р. Османська держава продовжує експансію на північ до середньої течії Дністра і на схід до Дніпра відтіснивши фронтір військових дій на віддалені території від Буджака. Такі обставини спричинили новий адміністративно-територіальний поділ Північно-Західного Причорномор'я через запровадження військово-адміністративної одиниці – *санджак*. Отже, відразу після завоювання османами у 1538 р. фортеці Бендер і остаточного перепідпорядкування Очакова від Кримського ханства до Османської держави, османська влада сформуvala окреміш

Аккерманський *санджак* на основі існуючих аккерманських і кілійських *нахії* і *каза* в Буджаку і новостворених громад бендерських і очаківських володінь.

Враховуючи неосяжні розміри Буджака й Очаківської землі, Османська Порта виділила ці володіння в самостійний *санджак* через відокремлення від Силістренського *санджака* його північних територій від Дунаю до Дніпра. До складу Аккерманського *санджака* входять існуючі на той час чотири *каза* з центрами у фортецях Аккерман, Кілія, Бендер та Очаків. Тобто всі землі від Дунаю до Дніпра повністю входили до складу єдиного Аккерманського *санджака* під владою аккерманського *санджакбея*.

До 1554 р. *санджакбеєм* в Аккермані був Ігіт Паша, після смерті якого повноваження управління, за наказом *везіра*², були передані новопризначеному *санджакбею* [65, р. 163]. Не враховуючи присутності нового намісника у статусі *санджакбея*, при проведенні комплексного опису Силістренського *санджака* у 1569 р. було включено до його складу *нахії* Аккерман, Джанкерман, Бендер, Браїла та Кілія [69; 106, р. 210-211]. Тобто володіння аккерманського *санджакбея* продовжували записуватися разом із придунайськими територіями Добруджі до Силістренського *санджака* [77, с. 13]. Також у XVII ст., в залежності від повноважень призначеного очільника північних територій, або внаслідок поєднання його посади в управлінні Силістрійським *санджаком* з декількома меншими *санджаками*, опис приналежності земель у дефтерах позначався у складі найбільш значимого Силістренського *санджака*. Так, наприклад, в лютому 1661 р., у зведеному дефтері оподаткування *джизіє* у Силістренському *санджака*, окрім мешканців в населених пунктах Добруджі, вказано також поселення з Кілійської, Аккерманської та Бендерської земель [93].

Подальше будівництво нових фортець і освоєння внутрішніх степових просторів Північно-Західного Причорномор'я спричинило утворення нових адміністративних одиниць у складі Аккерманського *санджака*. Передусім новоутворені громади – *нахії* у складі існуючих судово-адміністративних одиниць, через збільшення їх населення і територіального розширення, стають основою до створення нових округів – *каза*. Також, розбудова нових фортифікацій в Аккерманському *санджака* потребувало посилення військово-адміністративного чинника в управлінні регіоном. Через низку таких причин, з володінь Аккерманського *санджака* були виділені території для нового Бендерського *санджака* та проголошено утворення Очаківського *санджака*, центрами яких стали фортеці Бендер та Очаків [50, с. 513]. В одному з османських літописів згадується, наприклад, що на приєднаній смузі землі на правому березі нижнього Дністра, де османи захопили укріплення Тягина з навколишніми землями, було призначено намісника «у ранзі *санджакбея*» [46, Vol. I, р. 189]. У 1542-1543 рр. згадується в листуванні з гетьманом Белзьким і старостою Галицьким «Мехмед – *санджакбей* Бендер» [58, р. 80]. У ферманах султана Сулеймана I 1541-1542 рр. прописуються обидві назви *санджаків* – і Аккерманський, і Бендерський [44, Vol. II, р. 7-8; 70, р. 203-212].

Враховуючи стратегічно важливе розташування Бендер, фортеця стала ключовим вузлом оборони північного прикордоння Османської держави. Протистояння з Польщею за прикордонні землі призвели до кардинального вирішення питання володіння Очаківським степом і розмежування османсько-польського кордону [79, с. 56]. У 1542 р. султан Сулейман I повідомляв польському королю, що землі на лівому березі нижнього Дністра, вздовж Тилігула, на межі з Аккерманським *санджаком*, «вже більш тридцяти-сорока років є у володінні татарських ханів, які збирали податок...» [101, с. 145-146], наголошуючи таким чином на османсько-татарську перевагу над спірними володіннями степом. Такі ж прикордонні суперечки точилися при розмежуванні спірних територій між Аккерманським *санджаком* і Молдовою. У 1566 р. був виданий ферман султана Сулеймана I, в якому, крім зазначених північних кордонів, проголошувався ще самостійний Бендерський *санджак*, який до 1566 очолювався *санджакбеєм* Аккермана [44, Vol. II, р. 11-12] і є складовою

² Автор вживає термін “везір” відповідно османсько-турецької вокалізації.

частиною Аккерманського санджака [89]. Отже, письмові свідчення середини XVI ст. зазначають що після будівництва Бендерської фортеці в північному Дністровсько-Прутському межиріччі було створено два окремих Бендерський і Аккерманський *санджаку*, але з підпорядкуванням до одного очільника – *санджакбея* Аккермана і Бендер.

Наприкінці XVI ст. Бендерська фортеця стала провідним османським форпостом на кордоні з Молдовою та Польщею, як плацдарм подальшої експансії до центральної Європи. Така обставина посилила значення Бендер у системі османського адміністрування та остаточно утвердила Бендерський *санджак* [44, Vol. II, p. 45; 58, p. 186-187] як домінуючий у регіоні і незалежний від аккерманського управління [44, Vol. II, p. 41]. *Санджакбей* в Бендер став офіційним представником султана в регіоні як османський намісник, якому передбачалося безпосереднє підпорядкування молдавського господаря і контроль над фінансовими надходженнями з Молдови. Не випадково в переговорах з гетьманом Польської корони в 1595 р. бендерський *санджакбей* Ахмед-бек титулувався «пашею Молдавії» [43, Vol. III, p. 646-647].

Влада Бендерської *санджакбея* поширювалася на території однойменних *нахії* та *каза*, а також на прикордонні військові гарнізони з цивільним населенням. До безпосередньої юрисдикції Бендерського *санджака* підпадає частина Буго-Дністровського межиріччя на ділянці вздовж лівого берега нижнього Дністра [91], а також татарські території, передані кримському хану як султанські *хасси* в Буджаку й Очаківській землі. Набуття фортецею Бендер статусу центру *санджака* вплинуло на характер татаро-турецьких стосунків. Зокрема, у другій половині XVI ст. численні орди ногайців з Прикаспійських степів переселяються до центральних теренів Буджака, де утворюється підконтрольна Кримському ханству Буджакська орда. Зимова ставка кримського хана розміщувалась у містечку Каушан, який був також умовним центром Буджакської орди. Враховуючи включення Каушан до володінь Бендерського санджака, ногайсько-татарські орди Буджака були у військово-адміністративній залежності від бендерського *санджакбея* протягом всього періоду спільного османсько-татарського військового союзу. Саме на цих теренах у другій половині XVIII ст. було сформовано окрему *каза* Каушан і *каза* Ханкишла, як складові частини Бендерського санджака.

У процесі адміністративних реформ другої половини XVIII ст. Османська держава прагнула приєднати до Бендерського *санджака* ногайсько-татарські території Буджака й Очаківської землі. Метою такого об'єднання було створення Бендерського *пашалику* [99, Т. III, с. 47, 307, 322, 365] після російсько-турецької війни 1768-1774 рр. і повної окупації російськими військами Кримського ханства, яке вже було неспроможним контролювати Буджакську і Сдисанську орди. Бендерський пашалик не був окремою провінцією – *еялетом*, а уявляв собою «*санджакбейлик* Бендер» [64, p. 846-847] з розширеними повноваженнями очільника – *паши*.

Посилення османського фронтиру з Польщею і Московією позначилося як будівництвом нової фортеці Бендер, так і розбудовою існуючих ханських фортифікацій Джан-кермана, який османи назвали як Озі-кале. Практично з посиленням військової складової Очакова, на основі *нахії* і *каза* Джан-керман виокремлюється *санджак* на більшій частині прикордонного регіону Очаківської землі, окрім земель які раніше були приєднані до *каза* Аккерман і *каза* Бендер. Очаківський *санджак*, як і попередньо Бендерський *санджак*, спочатку перебував під управлінням *санджакбея* Аккермана [59, p. 182]. Зі зміцненням позицій Бендерського *санджакбея* до призначення самостійного *санджакбея* в Очакові управління ним тимчасово здійснює адміністрація Бендер. У XVII ст. статус Очакова був проголошений у ранзі *паша-санджак*, тобто як головний *санджак еялету*, який передбачає постійне перебування в Очакові силістренського *бейлербея* [61, p. 92].

Очаківський санджак у територіальному розширенні набув окреслення у 1542 р., під час розмежування польських і османських територій, коли відбулося «визначення кордону [земель] фортеці Джанкерман (Очаків) з країною Лях (Польща)» [101, с. 145]. Під час

розмежування зазначалося, що Аккерманський санджак простягався на північний схід до річки Тилігул. Згідно з іншими документами, Делігьоль (Тилігул) вказується як природний західний кордон з *каза* Джан-керман, на основі якої у подальшому було створено Очаківський санджак.

У 1657-1659 рр. Евлія Челебі, відвідуючи очаківського санджакбея, зазначає, що Очаків є «центром *еялету* трьохбунчужного *везіра*. Але через те, що це місце небезпечне, *везір* знаходиться в містах Силістра, Бабадаг і Аккерман, а місто [Очаків] обороняється десятитисячним військом. В даний час ця фортеця Очаків є резиденцією іншого незалежного санджакбея. Але цей бей, за встановленим порядком, знаходиться в фортеці, яка називається Килбурун, на протилежному, кримському боці Дніпра» [51, V. Китар, s. 91]. З цієї причини в турецькій історіографії часто згадується санджак Килбурун [61, s. 92], який у XVII-XVIII ст. періодично входив до складу *еялету* Озі (Силістренсько-Очаківського *еялету*) або в межах *еялету* Каффа [6, s. 6-7]. В дійсності Килбурун залишався протягом всього османського періоду лише місцем проживання очаківського санджакбея.

Отже, до середини XVII ст. на теренах дунайсько-дністровсько-бугського межиріччя було сформовано три окремих санджака – Аккерманський, Бендерський і Очаківський (Озі). Зовнішні кордони санджаків визначались встановленими межами на момент створення єдиного Аккерманського санджака. Після його роздроблення на три самостійні санджаки внутрішні межі між ними постійно ззнавали змін. Якщо в перших десятиріччях османської присутності Аккерманський санджак мав розширення на сході до річки Тилігул (Делігьоль), а Бендерський санджак по річці Кучурган, то в XVII-XVIII ст. кордон Очаківського санджака позначається передмістям Ходжабей і Куяльницьким лиманом.

Особливість фортеці Ходжабей, як ключового населеного пункту Північно-Західного Причорномор'я, визначається його стратегічним місцезнаходженням на перетині шляхів і кордонів: «Ходжабей хісари, що на узбережжі моря, на межі земель Аккермана і Очакова (Akkirman ve Őzi hududunda deniz sahilende ki Nosabeu hisari...)» [18]. Османські документи XVIII ст. позначають «Ходжабей, що належить до *каза* Аккерман (Akkirman kazasına tabi Nosabeu)» [14; 24] переважно у складі Аккерманського санджака. У роз'ясненні ресстраційної довідки підвідомчого підпорядкування зазначається, що подністровська ділянка землі на схід від шляху Маяки – Ходжабей до берега моря, як і сама фортеця Ходжабей, входять до складу Аккерманського санджака [101, с. 231-232]. Однак у останнє десятиріччя османського панування зазначається «паланка Ходжабей в Очаківському санджака (Őzi sancasında Nosabeu Palangası)» [11]. Окрім цього Бендерський паша казує Ходжабей як прикордонний пункт Бендерського санджакбейліка [99, Т. I, с. 755-770].

Створення Аккерманського, Бендерського і Очаківського санджаків у XVI ст. на території Буджака й Очаківської землі припало на період реформування провінційного устрою *бейлербейліку* Румелія за часів султана Сулеймана I. Починаючи з 1566-1569 рр., у межах європейської провінції Румелія фіксується Силістренський санджак зі статусом *еялету*, відповідно до «ресестру вакуфів на території Силістренського *еялету*» [41]. Поступове перетворення Силістренського санджака в *еялет* позначилось призначенням у 1557 р. намісником Силістренського санджака особи на ім'я Сінан, з титулом «паша» [66, р. 208], для посилення провінційного управління вздовж Причорномор'я. Йому, як *паші* Силістрійського *еялету*, було надіслано наказ подбати про задунайські фортеці, допомогти та забезпечити їх ремонт, надіславши спочатку будівельників до фортець Кілія та Аккермана [1, р. 247-248, 421-422].

Виокремлення на північно-східних теренах Румелії Силістренсько-Очаківської провінції з назвою «*еялет* Озі» (اوزی ایالتی, Őzi eyaleti) [60, р. 887] відбувається за останнього десятиріччя XVI ст. Зокрема у 1593 р. з різних санджаків північного і західного Причорномор'я була утворена адміністративно самостійна область – *бейлербейлік* Озі [57, р. 117; 68, s. 19]. Загалом, відповідно до провадженого реформування адміністративного поділу Османської держави, до 1598 р. всі існуючі на той час *бейлербейлікі* були

реорганізовані та створені нові територіально-адміністративні одиниці – *еялету* [57, р. 105]. Остаточне перетворення Силістренського *санджака* на вищий провінційний рівень управління – *еялет*, відбувся за правління султана Мурада III (1595-1603), про що свідчить подальше призначення сановників на посади його намісників виключно у ранзі «*паша*» [77, с. 13]. Фортеця Силістра, як центр *паша-санджака*, таким же чином спочатку визначила назву новоствореного *еялету* Силістра (Silistre eyaleti). Так, у 1599 р. згадується «*бейлербей* Силістри Ахмед-паша» [5].

Створення нового *еялету* в причорноморському регіоні Румелії здійснюється на основі найбільшого існуючого в регіоні Силістренського *санджака*, який мав територіальне розширення на Добруджу, болгарське Причорномор'я включно з Деліорманом, східну частину Старої Планіни з низиною до гірського масиву Странджа [103, с. 219]. Також складовою частиною у формуванні новоутвореного *еялету* становив Аккерманський *санджак*, другий за значенням і територіальним розширенням у межах територій в Причорномор'ї від Дунаю до Дніпра. Північно-східний кордон Аккерманського *санджака* і, відповідно, новоутвореного *еялету* сягав ріки Дніпро (у давньотуркській вимові – Озен ~ Озі). Назва ріки поширюється на означення фортеці Очаків як Озі-кале, побудованої в її гирлі Дніпра, а згодом і всьому *еялету*. Назва фортеці і нового *еялету* – Озі, таким чином підкреслювала максимальне розширення Османської імперії в північно-східному напрямку сягаючи Дніпра, що у перекладі має значення як «Дніпровська фортеця» і «Подніпровська провінція».

Тривала трансформація адміністративного устрою від *санджака* до *еялету* відбилася у рівнозначному вживанні двох назв «Силістренський» і «Очаківський» щодо одного і того ж *еялету*, як це позначилось на османському корпусі документів під назвою «Дефтер наказів по Очакову і Силістрі» (Özi ve Silistre Ahkâm Defteri) [4]. Як зазначив румунський османіст Міхай Максим, титули «бейлербей Силістри (Silistre beylerbeyi)» та «бейлербей з Очакова (Özi beylerbeyi)» вказуються як еквівалентні в османських офіційних документах. Відповідно, узагальнюючи об'ємний архівний матеріал, професор М. Максим пропонує використати для назви *еялету* «Özi» словосполучення румунською мовою «*beylerbeyilik-ul Silistra-Oceakov*» [64, р. 813-814]. Отже, з огляду на основні складові частини новоутвореного *еялету*, логічним є вживання османсько-турецької назви Özi eyaleti у перекладі як «Силістренсько-Очаківський *еялет*», що всебічно відповідає змісту, як турецькому, так і слов'янсько-латинським найменуванням.

Територіальне розширення Силістренсько-Очаківського *еялету* зазнало певних змін переважно внаслідок приєднання балканських територій, пов'язаних з поступовим збільшенням кількості *санджаків*, що входять до *еялету*. У 60-х роках XVII ст. Евлія Челебі зазначав, що Силістра, «відповідно до законів Сулейман Хана, є столицею *еялету* Озі. ... у подальшому, відділивши від Румелійського *еялету*, було створено *еялет* Селістра з восьми санджаками: Нікболу (Нікопол), Кирк-Кілісе (Лозенград), Візе, Бендер, Аккерман, Озі (Очаків) і Килбурун (Кінбурн), а Силістренський *санджак* є престолом *паша-санджака*» [51, III. Kitar, s. 184]. За різними даними, кількість санджаків в *еялеті* доходила до дев'яти [52, р. 266], в залежності від часу утворення нових санджаків на основі дроблення найбільших Силістренського та Аккерманського, або перетворення великих *каза* на *санджаки*. Отже, до Силістренсько-Очаківського *еялету* було включено три послідовно утворених *санджаки*, у межах Буджака й Очаківської землі.

Адміністративним центром *еялету* спочатку була Силістра, але в залежності від обставин необхідності перебування на прикордонні, резиденція *бейлербея* могла бути як Силістрі так і в Аккермані, чи то в Бабадаг [3, р. 50-51]. У XVIII ст. резиденція *бейлербея*, або, як його тоді називали – *валії* (губернатора), знаходилася спочатку в Бендерській фортеці [73, с. 160], а в другій половині того ж століття в Очакові [62, р.20; 95, с. 65]. Усі ці зміни були продиктовані численними війнами Османської держави з Московією/Росією та

Польщєю, через що столиця *еялету* перемістилася з Силістри на периферію, для швидшого реагування на прикордонні протистояння.

У першій половині XVII ст. буджакських татар очолив Кантемир-мурза, завдяки якому татари мали досить стійку перевагу у протистоянні з козаками. Кантемир-мурза отримав від османської влади чин «двобунчежного бея», оскільки тримав «у своїх руках місто Бендер і навколишні села» [75, с.19]. Потім, у 1621 р., султан призначив Кантемір-мурзу на високу посаду Силістренського *бейлербея*, який обрав резиденцією *бейлербеїв* Бендерську фортецю, що залишалось чинним до його смерті у 1637 р. Через загрозу з боку Московії, Бендер став постійною резиденцією силістренського *бейлербея*. У 1700 р. султан відправив до Бендер одного зі своїх найздібніших сановників – великого *везіра* Юсуфа-пашу та «інших чиновників з Румелії під приводом ремонту Бендерської фортеці» [109, с. 145]. Юсуф-паша, оселившись у своїй новій резиденції у фортеці Бендер, відновив перервані дипломатичні контакти з гетьманом Іваном Мазепою і шведським королем Карлом XII. Столиця Силістренсько-Очаківського *еялету* і *паша-санджак* Бендер у 1709 р. перетворилася на європейський центр дипломатичних відносин і став осередком формування конституційних основ української державності.

Отже, досліджувана територія у своєму військово-адміністративному устрої поділена на три послідовно створені *санджаки*: Аккерманський, Бендерський та Очаківський, які є складовою частиною Силістренсько-Очаківського *еялету* [74, с. 86]. Водночас, на ранньому етапі свого існування Аккерманський і Силістренський санджаки були основою для створення зазначеного *еялету* [68, s. 19]. Кожний санджак вміщував декілька судово-адміністративних округів – *каза*, управління яких базувалось на об'єднаних громадах – *нахіє* і відкупних територіях – *мукатаа*. Загалом, основна частина османських володінь у регіоні Північно-Західного Причорномор'я підлягала централізованому адмініструванню османської вертикалі влади, де застосовувався сталий територіально-адміністративний устрій провінційного поділу Османської держави. Окрім цього, в регіоні містилась сукупність земель з різним способом адміністративного устрою без єдино визначеної системи управління, яке базувалось на традиційних формах організації цих громад і, як правило, підпорядковувалось адмініструванню Кримського ханства.

Джерела і література:

1. 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560). Ankara,1993. С.247-248, док.№ 556 (2 Ra 967 / 02.12.1559); С. 421-422, док. № 936 (13 R 967/12.01.1560).
2. Beldiceanu N. La Moldavie Ottomane à la fin bu XV siècle et au début du XVI siècle. *Revue des études islamiques*. №2. 1969, Paris.
3. Birken, A. Die Provinzen des Osmanischen Reiches. Wiesbaden, 1976.
4. Başkanlık Osmanlı Arşivi (далі – BOA). Fon adı: “A. {DVNSAHK.Ö.”, Defter № 1-49. [1742 – 1874].
5. BOA. Fon adı: “A.NŞT.”, Defter № 1161, sayfa 4. [17 Ş 1007 / 15.03.1599].
6. BOA. Fon adı: “A.NŞT.”, Defter № 1355, sayfa 6-7.
7. BOA. Fon adı: “A_ {DVNSMHHM.d.”, Dosya № 49. Gömlek № 337. [991 (1583-1584)].
8. BOA. Fon adı: “A_ {DVNSMHHM.d.”, Dosya № 53. Gömlek № 328. [992 (1584-1585)].
9. BOA. Fon adı: “AE.SAMD.II.”, Dosya № 1, Gömlek № 20. [1104 L 12 / 16.06.1693].
10. BOA. Fon adı: “C.AS.”, Dosya № 1024, Gömlek № 44915. [1192 Z 19 / 08.01.1779].
11. BOA. Fon adı: “C.AS.”, Dosya № 1096, Gömlek № 48376 [1110 Ş 14 / 15.02.1699].
12. BOA. Fon adı: “C.AS.”, Dosya № 1222, Gömlek № 54863. [1184 Ra 24 / 18.07.1770].
13. BOA. Fon adı: “C.AS.”, Dosya № 319, Gömlek № 13206, [1197 Ca 14 / 17.04.1783].
14. BOA. Fon adı: “C.AS.”, Dosya № 344, Gömlek № 14273 [1178 C 11 / 06.12.1764].
15. BOA. Fon adı: “C.AS.”, Dosya № 43, Gömlek № 1994, [1110 Ş 14 / 15.02.1699].
16. BOA. Fon adı: “C.AS.”, Dosya № 60, Gömlek № 2827. [1182 Ş 18 / 28.12.1768].
17. BOA. Fon adı: “C.AS.”, Dosya № 73, Gömlek № 3438, [1180 M 02 / 10.06.1766].
18. BOA. Fon adı: “C.AS.”, Dosya № 932, Gömlek № 40372 [1189 R 08 / 08.06.1775].
19. BOA. Fon adı: “C.AS.”, Dosya № 957, Gömlek № 41605. [1202 S 18 / 29.11.1787].
20. BOA. Fon adı: “C.BDL.”, Dosya № 90, Gömlek № 4494, [1178 Ş 29 / 21.02.1765].

21. BOA. Fon adr: "C.DH.", Dosya № 32, Gömlek № 1559, [1121 Ra 29 / 08.06.1709].
22. BOA. Fon adr: "C.EV.", Dosya № 485, Gömlek № 24515. [1195 C 29 / 22.06.1781].
23. BOA. Fon adr: "C.EV.", Dosya № 508, Gömlek № 25691 [1184 Ş 29 / 18.12.1770].
24. BOA. Fon adr: "C.MF.", Dosya № 141, Gömlek № 7046 [1178 R 29 / 26.10.1764].
25. BOA. Fon adr: "C.ML.", Dosya № 13, Gömlek № 599, [1127 Za 06 / 03.11.1715].
26. BOA. Fon adr: "C.ML.", Dosya № 282, Gömlek № 11576. [1215 Z 20 / 04.05.1801].
27. BOA. Fon adr: "C.ML.", Dosya № 587, Gömlek № 24175, [1193 Z 29 / 07.01.1783].
28. BOA. Fon adr: "C.ML.", Dosya № 783. Gömlek № 31937 [1192 Ra 29 / 27.04.1778].
29. BOA. Fon adr: "C.MTZ.", Dosya № 19, Gömlek № 923, [1144 Za 13 / 08.05.1732].
30. BOA. Fon adr: "C.MTZ", Dosya № 3, Gömlek № 117, [1194 Za 19 / 16.11.1780].
31. BOA. Fon adr: "HAT.", Dosya № 10. Gömlek № 331A. [1197 Za 20 / 17.10.1783].
32. BOA. Fon adr: "HAT.", Dosya № 952, Gömlek № 40880. [1243 Z 29 / 12.07.1828].
33. BOA. Fon adr: "IE.AS." Dosya № 11, Gömlek № 1001.
34. BOA. Fon adr: "MAD", Defter № 21670.
35. BOA. Fon adr: "MAD". Defter № 0607 [1077 / 1666-1667].
36. BOA. Fon adr: "MAD". Defter № 4023. [1102 Z 29 / 23.09.1691].
37. BOA. Fon adr: "TK.d". Defter № 83 [1597].
38. BOA. Fon adr: "TT.d". Defter № 475 [977 / 06.1569-06.1570].
39. BOA. Fon adr: "TT.d". Defter № 483 [977 / 06.1569-06.1570].
40. BOA. Fon adr: "TT.d". Defter № 542.
41. BOA. Fon adr: "TT.d". Defter № 566.
42. BOA. Fon adr: "TT.d". Defter № 701 [1570].
43. *Călători străini despre țările române*. Vol. III-VI. București, 1968, 1980.
44. *Catalogul documentelor turcești*. Vol.II. (1455-1829). Întocmit de Mihail Guboglu. București, 1965.
45. Costăchescu N. *Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*. Vol. II. Iași, 1932.
46. *Cronici turcești privind țările române*. Vol.I-II. Sec. XV – mijlocul sec. XVII. Volum întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa A. Mehmet. București, 1966.
47. *Documente privitoare la istoria Românilor*. Vol. XI: adunate, adnotate și publicate de N. Iorga. București, 1900. № CCXLVI.
48. *Documente turcești privind istoria României*. Întocmit de Mustafa A. Mehmet. Vol.I. 1455-1774. Vol. II. 1774-1791 Vol.III. 1791-1812.. București, 1976, 1983, 1986.
49. Emeccen F. M. Yavuz sultan Selim. I Baskı. 2010.
50. Emeccen F. Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti. – In: TÜRKLER., Cilt. 9, Ankara, 2002.
51. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî. Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. III.-V. Kitap. Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin. 1. baskı – İstanbul, 2001.
52. Gökbilgin M. T. Kanunî sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti, livaları, şehir ve kasabaları. *Belleten. Türk Tarih Kurumu*. Cilt XX. Sayı 78. Ankara, Nisan, 1956.
53. Gökbilgin M. *Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*. İstanbul, 1952.
54. Gradeva R. Administrative System and Provincial Government in the Central Balkan Territories of the Ottoman Empire, 15th C. *The Turks*. Vol. 3. Ottomans. Ankara, 2002.
55. Guboglu, M. Inscipția sultanului Suleiman Magnificul în urma expediției în Moldova (1538/945). *Studii. Revista de istorie*. №2-3. București, 1956.
56. İhsanoğlu E. History of The Ottoman State, Society & Civilization. V.1. İstanbul, 2001.
57. Inalcık H. *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*. London, 1994.
58. Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów polski i krajów ościennych w latach 1455-1672. Opracował Zygmunt Abrahamowicz / Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. Tom I. Część 1. Warszawa, 1959.
59. Keleş H. Akkerman Sancağı'nda Yavuz Sultan Selim Han Vakıfları. *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*. Cilt.21, Sayı 2. Ankara, 2001.
60. Kılıç O. Beylerbeylikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar (1362-1799). *Türkler*. Cilt.9. Ankara, 2002.
61. Kılıç O. XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması. *Osmanlı*. Cilt.6, Ankara, 1999.
62. Kolodziejczyk D. 1795`e Kadar Osmanlı-Leh İlişkilerinin Karakteri Üzerine Bazı Tespitler. *Türkler*. Cilt.9, Ankara, 2002.
63. Kolodziejczyk, D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672-1699. Warszawa, 1994.
64. Maxim M. Țările Române și Imperiul Otoman. *Istoria Românilor*. Vol. V. O epocă de înnoiri în spirit European (1601-1711/1716). București, 2002.

65. Mühimme defterleri. № 1. p.163. dok. № 923 (7.XI.1554).
66. Mühimme defterleri. № 2. p.208. dok.№1880, 5/I/1557.
67. Skarbiec dyplomatów papieskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. Zebrał i w treści opisał Ignacy Daniłowicz. Tom II. Wilno, 1862, Dok. № 1562. Rok 1431.
68. Tuncer H. *Aynı Ali Efendi: Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet Taksimatı*. Ankara, 1964.
69. Tuncer H. *Osmanlı İmparatorluğunda toprak hukuku, arazi kanunları ve kanun açıklamaları*. Ankara, 1962.
70. Veliman, V. Noi precizări în legătură cu haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea. *Revista de arhivelor*. 1984. N2. p. 203-212.
71. Veliman V. *Relațiile Româno-Otomane, 1711-1821: Documente turcești*. Bukurești, 1984. Doc. № 136.
72. Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва Днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев. *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы* /под ред. А. С. Тверитиновой. Т. II. Москва, 1969.
73. Аствацатуров Г. *Бендерская крепость*. Бендери, 1997.
74. Бачинский А. Д., Добролюбовский А. О. Буджакская орда в XVI-XVII вв. (Историко-археологический очерк). *Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма*. Кишинев, 1988.
75. Беер. История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира. Москва, 1783.
76. Грозданова Е. Налог джизье с балканских земель в системе доходов государственной казны Османской империи (по турецким документам). *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы* /под ред. А. С. Тверитиновой. Т. III. Москва, 1974.
77. Димитров Стр., Жечев Н., Тонев В. *История на Добруджа*. Т. III. София, 1988.
78. Калицин, М., Муцафова Кр. Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. Велико Търново, 2003, с. 64, №2; с. 264, №20; с. 266, №1.
79. Киртоаге И. Г. Три новых османских документа по истории Молдавии. *Известия Академии наук Молдавской ССР. Серия общественных наук*. № 3. Кишинев, 1989.
80. Киртоаге И. Г. *Юг Днестровско-Прутского междуречья под Османским владением (1484-1595)*. Кишинев, 1992.
81. Киртоаге И. Г. Административно-территориальное деление юга Днестро-Прутского междуречья под турецким владением в XVI – первой половине XVIII века. *Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма*. Кишинев, 1988.
82. Ковачев Р. *Самоков и Самоковска каза през XVI век според описи на Истанбулския османски архив*. София, 2001.
83. Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные по распоряжению Императорской Академии Наук, из Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел /изд. В. В. Вельяминов-Зернов. Санкт-Петербург, 1864.
84. Мохов Н. А. *Молдавия эпохи феодализма (От древнейших времен до 1812 г.)*. Кишинев, 1964.
85. Нарушевич А. Таврикия или известия древнейшая и новейшая, о состоянии Крума, и его жителей до наших времен. Киев, 1788.
86. Народна Библиотека Св.Св. Кирил и Методи (дати – НБКМ), Ориенталски отдел. Фонд № 1. Арх.ед. 14646.
87. НБКМ, Ориенталски отдел. Фонд № 309А. Арх.ед. 32.
88. НБКМ, Ориенталски отдел. Фонд № 311А. Арх.ед. 2.
89. НБКМ, Ориенталски отдел., Фонд № 1. Арх.ед. 14646. Л. 1-3.
90. НБКМ, Ориенталски отдел., Фонд № 1. Арх.ед.15937. [1126 Safar 18 / 05.03.1714]
91. НБКМ, Ориенталски отдел., Фонд № 311А. Арх.ед. 2.
92. НБКМ, Ориенталски отдел., Фонд № 311А. Арх.ед. 73. Л. 1.
93. НБКМ, Ориенталски отдел., Фонд № Тч Арх.ед. 57/24.
94. НБКМ, Ориенталски отдел., Фонд ОАК. Арх.ед.178/22;
95. Недков Б. *Османо-турска дипломатика и палеография*. Т. I. София, 1966.
96. Обрешков В. Типология на административно-териториалното деление на Балканите (средата на XIV – XV век). *Студия Балканика*. № 23: Изследвания в чест на чл.-кор. професор Стр. Димитров. Т. 1. София, 2001.
97. *Османская империя в первой четверти XVII века*. Москва, 1984.
98. Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. *Східний світ*. № 6. 1928.
99. Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения: В 4-х томах. Под редакцией Дубровина Н.Ф. Т. I: 1775-1777гг. Т. II: 1778 г. Т. III: 1779-1780 гг. Санкт-Петербург, 1885-1887.

100. Радушев Е., Ковачев Р. Опис на регистри от Истанбулския Османски Архив към генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция. София, 1996.
101. Серета О. *Османско-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. [= XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti]:* [монографія]. Одеса: Астропринт, 2015.
102. Смирнов В. Д. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII ст.* Одесса, 1889.
103. Стойков Р. Болгарские деревни и их население в кратких реестрах, джизье XVII в. *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы* / под ред. А. С. Тверитиновой. Т. II. Москва, 1969.
104. Халиппа П. Н. *Бессарабия до присоединения к России. Исторический очерк.* Извлечено из «Бессарабского Сельскохозяйственного календаря» на 1914 г. Кишинев, 1914.
105. Цветкова, Б. За режима на стопанската обмяна между румънските и българските придунавски земи през XVI век – В: *Българо-румънски връзки и отношения през векове (XII- XIX в.): Изследвания.* Т. 1. София, 1965.
106. Цветкова Б. *Проучвания на градско стопанство XV – XVI век.* София, 1972.
107. Agenția Națională a Arhivelor. F. 1. Op. 1. D. 3639.
108. Российский государственный архив древних актов. Ф. 293. Оп. 1. Д. 418. Л. 232.
109. Губоглу М. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине. *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы* / под ред. А. С. Тверитиновой. Т. I. Москва, 1964.

References:

1. *3 Numaralı Mühimme Defteri* (966-968/1558-1560). Ankara, 1993. С. 247-248, док. № 556 (2 Ra 967 / 02.12.1559); С. 421-422, док. № 936 (13 R 967/12.01.1560). [in Turkish].
2. Beldiceanu, N. (1969) La Moldavie Ottomane à la fin du XV siècle et au début du XVI siècle. *Revue des études islamiques.* Paris. № 2. [in French].
3. Birken, A. (1976) *Die Provinzen des Osmanischen Reiches.* Wiesbaden. [in German].
4. *Başkanlık Osmanlı Arşivi* (as follows – BOA). Fon adı: “A_ {DVNSAHK.Ö.”, Defter № 1-49. [1742 – 1874]. [in Ottoman Turkish].
5. *BOA.* Fon adı: “A.NŞT.”, Defter № 1161, sayfa 4. [17 Ş 1007 / 15.03.1599]. [in Ottoman Turkish].
6. *BOA.* Fon adı: “A.NŞT.”, Defter № 1355, sayfa 6-7. [in Ottoman Turkish].
7. *BOA.* Fon adı: “A_ {DVNSMHHM.d.”, Dosya № 49, Gömlek № 337. [991 (1583-1584)]. [in Ottoman Turkish].
8. *BOA.* Fon adı: “A_ {DVNSMHHM.d.”, Dosya № 53, Gömlek № 328. [992 (1584-1585)]. [in Ottoman Turkish].
9. *BOA.* Fon adı: “AE.SAMD.II.”, Dosya № 1 , Gömlek № 20, [1104 L 12 / 16.06.1693]. [in Ottoman Turkish].
10. *BOA.* Fon adı: “C.AS.”, Dosya № 1024, Gömlek № 44915. [1192 Z 19 / 08.01.1779]. [in Ottoman Turkish].
11. *BOA.* Fon adı: “C.AS.”, Dosya № 1096, Gömlek № 48376 [1195 B 09 / 01.07.1781]. [in Ottoman Turkish].
12. *BOA.* Fon adı: “C.AS.”, Dosya № 1222, Gömlek № 54863. [1184 Ra 24 / 18.07.1770]. [in Ottoman Turkish].
13. *BOA.* Fon adı: “C.AS.”, Dosya № 319, Gömlek № 13206 , [1197 Ca 14 / 17.04.1783]. [in Ottoman Turkish].
14. *BOA.* Fon adı: “C.AS.”, Dosya № 344, Gömlek № 14273 [1178 C 11 / 06.12.1764]. [in Ottoman Turkish].
15. *BOA.* Fon adı: “C.AS.”, Dosya № 43, Gömlek № 1994 , [1110 Ş 14 / 15.02.1699]. [in Ottoman Turkish].
16. *BOA.* Fon adı: “C.AS.”, Dosya № 60, Gömlek № 2827. [1182 Ş 18 / 28.12.1768]. [in Ottoman Turkish].
17. *BOA.* Fon adı: “C.AS.”, Dosya № 73, Gömlek № 3438 , [1180 M 02 / 10.06.1766]. [in Ottoman Turkish].
18. *BOA.* Fon adı: “C.EV.”, Dosya № 932, Gömlek № 40372 [1189 R 08 / 08.06.1771]. [in Ottoman Turkish].
19. *BOA.* Fon adı: “C.AS.”, Dosya № 957, Gömlek № 41605. [1202 S 18 / 29.11.1787]. [in Ottoman Turkish].
20. *BOA.* Fon adı: “C.BDL.”, Dosya № 90, Gömlek № 4494 , [1178 Ş 29 / 21.02.1765]. [in Ottoman Turkish].
21. *BOA.* Fon adı: “C.DH.”, Dosya № 32, Gömlek № 1559 , [1121 Ra 29 / 08.06.1709]. [in Ottoman Turkish].
22. *BOA.* Fon adı: “C.EV.”, Dosya № 485, Gömlek № 24515. [1195 C 29 / 22.06.1771]. [in Ottoman Turkish].
23. *BOA.* Fon adı: “C.EV.”, Dosya № 508, Gömlek № 25691 [1184 Ş 29 / 18.12.1770]. [in Ottoman Turkish].
24. *BOA.* Fon adı: “C.MF.”, Dosya № 141, Gömlek № 7046 [1178 R 29 / 26.10.1764]. [in Ottoman Turkish].
25. *BOA.* Fon adı: “C.ML.”, Dosya № 13, Gömlek № 599 , [1127 Za 06 / 03.11.1715]. [in Ottoman Turkish].
26. *BOA.* Fon adı: “C.ML.”, Dosya № 282, Gömlek № 11576. [1215 Z 20 / 04.05.1801]. [in Ottoman Turkish].
27. *BOA.* Fon adı: “C.ML.”, Dosya № 587, Gömlek № 24175, [1193 Z 29 / 07.01.1780]. [in Ottoman Turkish].
28. *BOA.* Fon adı: “C.ML.”. Dosya № 783. Gömlek № 31937 [1192 Ra 29 / 27.04.1778]. [in Ottoman Turkish].
29. *BOA.* Fon adı: “C.MTZ.”, Dosya № 19, Gömlek № 923 , [1144 Za 13 / 08.05.1732]. [in Ottoman Turkish].

30. BOA. Fon ad: "C.MTZ", Dosya № 3, Gömlek № 117, [1194 Za 19 / 16.11.1780]. [in Ottoman Turkish].
31. BOA. Fon ad: "HAT.", Dosya № 10. Gömlek № 331A. [1197 Za 20 / 17.10.1783]. [in Ottoman Turkish].
32. BOA. Fon ad: "HAT.", Dosya № 952, Gömlek № 40880. [1243 Z 29 / 12.07.1828]. [in Ottoman Turkish].
33. BOA. Fon ad: "IE.AS." Dosya № 11, Gömlek № 1001. [in Ottoman Turkish].
34. BOA. Fon ad: "MAD", Defter № 21670. [in Ottoman Turkish].
35. BOA. Fon ad: "MAD", Defter № 0607 [1077 / 1666-1667]. [in Ottoman Turkish].
36. BOA. Fon ad: "MAD", Defter № 4023. [1102 Z 29 / 23.09.1691]. [in Ottoman Turkish].
37. BOA. Fon ad: "TK.d". Defter № 83 [1597]. [in Ottoman Turkish].
38. BOA. Fon ad: "TT.d". Defter № 475 [977 / 06.1569-06.1570]. [in Ottoman Turkish].
39. BOA. Fon ad: "TT.d". Defter № 483 [977 / 06.1569-06.1570]. [in Ottoman Turkish].
40. BOA. Fon ad: "TT.d". Defter № 542. [in Ottoman Turkish].
41. BOA. Fon ad: "TT.d". Defter № 566. [in Ottoman Turkish].
42. BOA. Fon ad: "TT.d". Defter № 701 [1570]. [in Ottoman Turkish].
43. *Călători străini despre țările române. Vol. III-VI. București, 1968,1980.* [in Ottoman Turkish].
44. *Catalogul documentelor noiști.* (1965) Întocmit de Mihail Guboglu. București, vol. 2 (1455-1829). [in Romanian].
45. Costăchescu, N. (1932) *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare.* Iași, vol. 2. [in Romanian].
46. *Cronici turcești privind țările române. Sec. XV – mijlocul sec. XVII* (1966). Volum întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa A. Mehmet. București, vol. 1-2. [in Romanian].
47. *Documente private la istoria Românilor* (1900). Vol. XI: Iorga N.ed. București. № CCXLVI. [in Romanian].
48. *Documente turcești privind istoria României.* Întocmit de Mustafa A. Mehmet. Vol.I. 1455-1774. Vol.II. 1774-1791 Vol.III. 1791-1812. București, 1976, 1983, 1986. [in Romanian].
49. Emecen, F. M. (2010) *Yavuz sultan Selim.* I Baskı. [in Turkish].
50. Emecen, F. (2002) Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti. *Türkler.* Ankara. Cilt.9. [in Turkish].
51. Evliyâ Çelebi (2001). Derviş Mehmed Zillî. Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. III.-V. Kitap. Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin. I. Baskı. İstanbul. [in Ottoman Turkish].
52. Gökbilgin, M. T. (1956) Kanunî sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti, livaları, şehir ve kasabaları. *Belleten. Türk Tarih Kurumu.* Ankara; Nisan. Cilt XX. Sayı 78. [in Turkish].
53. Gökbilgin, M. T. (1952) *XV-XVI Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar, Mülkler, Mukataalar.* İstanbul. [in Turkish].
54. Gradeva, R. (2002) Administrative System and Provincial Government in the Central Balkan Territories of the Ottoman Empire, 15th c. *The Turks.* Ankara. Vol. 3. Ottomans. [in Turkish].
55. Guboglu, M. (1956) Inscriptiia sultanului Suleiman Magnificul în urma expediției în Moldova (1538/945). *Studii. Revista de istorie.* București, №2-3. [in Romanian].
56. İhsanoğlu, E. (2001) *History of The Ottoman State, Society & Civilization.* İstanbul, vol.1. [in Turkish].
57. Inalcik, H. (1994) *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600.* London. [in English]
58. *Katalog dokumentów tureckich* (1959). Dokumenty do dziejów polski i krajów ościennych w latach 1455-1672. Opracował Zygmunt Abrahamowicz / Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. Warszawa, tom I, część 1. [in Polish].
59. Keleş, H. (2001) Akkerman Sancağı'nda Yavuz Sultan Selim Han Vakıfları. – G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi. Ankara, cilt. 21, sayı 2. [in Turkish].
60. Kılıç, O. (2002) Beylerbeylikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar (1362-1799). *Türkler.* Ankara, cilt.9. [in Turkish].
61. Kılıç, O. (1999) XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması. *Osmanlı.* Ankara, cilt.6. [in Turkish].
62. Kolodziejczyk, D. (2002) 1795'e Kadar Osmanlı-Leh İlişkilerinin Karakteri Üzerine Bazı Tespitler. *Türkler.* Ankara, cilt.9. [in Turkish].
63. Kolodziejczyk, D. (1994) *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki.* 1672-1699. Warszawa. [in Polish].
64. Maxim, M. (2002) Țările Române și Imperiul Otoman. *Istoria Românilor.* O epocă de înnoiri în spirit European (1601-1711/1716). București, vol. V. [in Romanian].
65. *Mühimme defterleri.* № 1. p. 163. dok. № 923 (7.XI.1554). [in Ottoman Turkish].
66. *Mühimme defterleri.* № 2. p. 208. dok. № 1880, 5/1/1557. [in Ottoman Turkish].
67. Skarbiec dyplomatów papieskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów (1862). Zebrał i w treści opisał Ignacy Daniłowicz. Wilno, tom II, dok. № 1562 (rok 1431). [in Polish].
68. Tuncer, H. (1964) Aynî Ali Efendi: Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet Taksimatı. Ankara. [in Turkish].
69. Tuncer, H. (1962) Osmanlı İmparatorluğunda toprak hukuku, arazi kanunları ve kanun açıklamaları. Ankara.

70. Veliman, V. (1984) Noi precizări în legătură cu haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea. *Revista de arhivele*. N 2. pp. 203-212. [in Romanian].
71. Veliman, V. (1984) Relațiile Româno-Otomane, 1711-1821: Documente turcești. Bukurești, doc. № 136. [in Romanian & in Ottoman Turkish].
72. Abrahamovich, Z. (1969) Staria turetskaia karta Ukrainy s planom vzryva Dneprovskikh porogov i ataki turetskogo flota na Kyiv. *Vostochnye istochniki po istorii narodov Yugo-Vostochnoy i Tsentralnoy Evropy*. Moskva, t. II. [in Russian].
73. Astvatsaturov, H. (1997) *Benderskaia krepost*. Bendery. [in Russian].
74. Bachinskiy, A. D. & Dobrolubskiy A. O. (1988) Budzhakskaya orda v XVI-XVII vv. (Istoriko-arkheologicheskoy ocherk). *Sotsialno-ekonomicheskaya i politicheskaya istoriya Moldavii perioda feodalizma*. Kyshinev. [in Russian].
75. Beer. Istoriya o zhizni i delakh moldavskogo hospodaria kniazia Konstantina Kantemira. Moskva, 1783. [in Russian].
76. Grozdanova, E. (1974) Nalog dzhyzie s balkanskikh zemel v sisteme dokhodov gosudarstvennoi kazny Osmanskoj imperii (po turetskim dokumentam). *Vostochnye istochniki po istorii narodov Yugo-Vostochnoy i Tsentralnoy Evropy*. Moskva, t.III. [in Russian].
77. Dimitrov, Str., Zhechev N. & Tonev V. (1988) *Istoriya na Dobrudzha*. Sofia, t.III. [in Bulgarian].
78. Kalitsin, M. & Mutafova Kr. (2003) *Podbrani osmanski dokumenti za Tarnovo i Tarnovska kaza*. Veliko Tarnovo, 64, №2; s. 264, №20; s. 266, № 21. [in Bulgarian].
79. Kyrtoage, I. H. (1989) Tri novykh osmanskikh dokumenta po istorii Moldavii. *Izvestiya Akademii nauk Moldavskoi SSR. Seriya obshchestvennykh nauk*. Kishinev, vol. 3. [in Romanian].
80. Kyrtoage, I. H. (1992) *Yug Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurechia pod Osmanskim vladychestvom (1484-1595)*. Kishinev. [in Romanian].
81. Kyrtoage, I. H. (1988) Administrativno-territorialnoe delenie yuga Dnestro-Prutskogo mezhdurechia pod turetskim vladychestvom v XVI – pervoi polovine XVIII veka. *Sotsialno-ekonomicheskaya i politicheskaya istoria Moldavii perioda feodalizma*. Kishinev. [in Romanian].
82. Kovachev, R. (2001) Samokov i Samokovskata kaza prez XVI vek spored opisi na Istanbulskiya osmanski arkhiv. Sofia. [in Bulgarian].
83. *Materialy dlia istorii Krymskogo khanstva*, izvlechennye po rasporyazheniyu Imperatorskoj Akademii Nauk, iz Moskovskogo Glavnogo Arkhiva Ministerstva Inostrannykh Del (1864). Sankt-Peterburg. [in Russian].
84. Mokhov, N. A. (1964) *Moldaviya epokhi feodalizma (Ot drevneishikh vremen do 1812 h.)*. Kishinev. [in Russian].
85. Narushevich, A. (1788) *Tavrikiya ili izvestiya drevneishyia i noveishyia, o sostoianii Kryma, i ego zhyteliakh do nashykh vremen*. Kyiv. [in Russian].
86. *Narodna Biblioteka Sv.Sv. Kiril i Metodi* (as follows – NBKM), Orientaliski otdel. Fond № 1. Arkh.ed. 14646. [in Ottoman Turkish].
87. NBKM, Orientaliski otdel. Fond № 309A. Arkh.ed. 32. [in Ottoman Turkish].
88. NBKM, Orientaliski otdel. Fond № 311A. Arkh.ed. 2. [in Ottoman Turkish].
89. NBKM, Orientaliski otdel., Fond № 1. Arkh.ed. 14646. L. 1-3. [in Ottoman Turkish].
90. NBKM, Orientaliski otdel., Fond № 1. Arkh.ed. 15937. [1126 Safar 18 / 05.03.1714]. [in Ottoman Turkish].
91. NBKM, Orientaliski otdel., Fond № 311A. Arkh.ed. 2. [in Ottoman Turkish].
92. NBKM, Orientaliski otdel., Fond № 311A. Arkh.ed. 73. L. 1. [in Ottoman Turkish].
93. NBKM, Orientaliski otdel., Fond № Tch Arkh.ed. 57/24. [in Ottoman Turkish].
94. NBKM, Orientaliski otdel., Fond OAK. Arkh.ed. 178/22. [in Ottoman Turkish].
95. Nedkov, B. (1966) *Osmano-turska diplomatika i paleografija*. Sofia, t. 1. [in Bulgarian].
96. Obreshkov, V. (2001) Tipologhija na admnystrativno-terytorialnoto delenyne na Balkanyte (sredata na XIV – XV vek). *Studya Balkanika*. Sofiya, t. 1, vol. 23: Yzsledvaniya v chest na chl.-kor. pr. Str. Dymytrov. [in Bulgarian].
97. *Osmanska imperiya v pervoi chetverti XVII veka*. (1984) Moskva. [in Russian].
98. Petrun, F. (1928) Nove pro tatarsku starovynu Bozko-Dnistrianskoho stepu. *Skhidnyi svit*. № 6. [in Ukrainian].
99. *Prisoedinenie Kryma k Rossii*: Reskripty, pisma, reliatsii i doneseniya: V 4-kh tomakh. Pod redaktsiey Dubrovina N.F. T. I: 1775-1777hh. T. II: 1778 h. T. III: 1779-1780 hh. (1885-1887). Sankt-Peterburg. [in Russian].
100. Radushev, E. & Kovachev R. (1996) *Opys na registri ot Istanbulskiya Osmanski Arkhiv kam generalnata direktsiya na darzhavnite arkhivi na Republika Turtsia*. Sofia. [in Bulgarian].
101. Sereda O. (2015) *Osmansko-ukrainske stepove porubizhzhia v osmansko-turetskykh dzhherelakh XVIII st. [= XVIII. Yizyl Osmanli Belgeleri İşğında Osmanlı-Ukrayna Bozkar Serhattı]*: [monohrafija]. Odesa: Astroprynt. [in Ukrainian].
102. Smirnov, V. D. (1889) *Krymskoe khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoj Porty v XVIII stoletii*. Odessa. [in Russian].

103. Stoikov, R. (1969) Bolgarskie derevni i ikh naselenie v kratkikh reestrakh, dzhyzie XVII v. *Vostochnye istochniki po istorii narodov Yugo-Vostochnoy i Tsentralnoi Evropy*. Moskva, t. 2. [in Russian].
104. Khalippa, P. N. (1914) *Bessarabiya do prisoedineniya k Rossii. Istorycheskiy ocherk. Izvlecheno iz „Bessarabskogo Selskokhoziaistvennogo kalendara” na 1914 g.* Kishinev. [in Russian].
105. Tsvetkova, B. (1965) Za rezhima na stopanskata obmiana mezhdu rumanskite y bulgarskite pridunavski zemni prez XVI vek. *Balgaro-rumanski vrazki i otnosheniya prez vekove (XII-XIX v.): Izsledvaniya*. Sofia, t.1. [in Bulgarian].
106. Tsvetkova, B. (1972) *Prouchvaniya na gradsko stopanstvo XV – XVI vek*. Sofia. [in Bulgarian].
107. *Agenția Națională a Arhivelor*. F.1. Op.1. D.3639. [in Ottoman Turkish].
108. *Rossiyskiy gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov*. F. 293. Op.1. D.418. L.232. [in Russian].
109. Guboglu, M. (1964) Turetskiy istochnik 1740 g. o Valakhii, Moldavii i Ukraine. *Vostochnye istochniki po istorii narodov Yugo-Vostochnoy i Tsentralnoi Evropy*. Moskva, t. 1. [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268820>

УДК 94:355.4+355.4:355.32](477.74-25)(47-89:560)“1787-1792“

KHADZHYBEY (ODESA) IN THE EVENTS OF NAVAL HISTORY DURING THE RUSSIAN-TURKISH WAR OF 1787-1792

Taras Honcharuk

DSc (History), Professor
Odesa I. I. Mechnikov National
University
2, Dvoryanska Str., Odesa,
65082, Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-0119-0227>
E-mail: tarasy2004@ukr.net

Citation: Honcharuk T. (2022). Khadzhybey (Odesa) in the events of naval history during the Russian-Turkish war of 1787-1792. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, pp. 26-33.

Submitted: 22.11.2022

ХАДЖИБЕЙ (ОДЕСА) У ПОДІЯХ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОЇ ІСТОРІЇ ЗА ЧАСІВ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1787 – 1792 рр.

Тарас Гончарук

Доктор історичних наук, професор
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, м. Одеса,
65082, Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-0119-0227>
E-mail: tarasy2004@ukr.net

Annotation

The actions of the Ottoman and Turkish fleets during the war of 1787-1792 in the Khadzhybey region (Odesa) are analysed in the article based on historical sources published in the XIXth – XXth centuries. It is noted that in historiography much less attention was paid to the military operations on the sea near the mentioned settlement than to the military operations on the land. The escalation of the situation in Khadzhybey Gulf during the unfolding of the war is examined. It is stated that in 1787 and at the beginning of 1788 only single clashes of individual ships took place in the Khadzhybey region. At the same time the military commanders of both belligerents attached great importance to Khadzhybey Gulf from the beginning of the war. The influence of the factor of the dislocation of the sizeable Turkish fleet on the events of the assault of Khadzhybey by Russian troops on 14 September 1789 is considered. It is pointed out that after the mentioned assault the Russian side began to use the Khadzhybey Gulf more often for naval communications, but Russian ships were still unable to be there in complete safety. It is claimed that the naval battle on 28-29 August 1790 in the area between Khadzhybey Gulf and Tendra Island became a peculiar naval conquest of Khadzhybey, which allowed the Russian state to establish the ultimate control over Khadzhybey Gulf. The author made the general conclusion that the naval confrontation around Khadzhybey during the war of 1787-1792 was longer and more cruel than the confrontation between the warring armies around this point on land. It is highlighted the necessity of further research of the mentioned issue involving the Ottoman documents.

Key words: history of Odesa, Russian-Turkish war of 1787-1792, Khadzhybey, naval fleet.

Анотація

В статті на основі опублікованих у XIX – XX ст. історичних джерел аналізуються дії османського та турецького флотів під час війни 1787 – 1792 рр. в районі Хаджибея (Одеси). Зазначається, що воєнним діям на морі біля вказаного населеного пункту в історіографії приділялося набагато менше уваги, ніж воєнним діям на суходолі. Розглядається загострення ситуації в затоці Хаджибей протягом розгортання війни. Констатується, що у 1787 р. та на початку 1788 р. в районі Хаджибея мали місце лише поодинокі зіткнення окремих кораблів. Разом з ним військове

Цитування: Гончарук Т. Хаджибей (Одеса) у подіях військово-морської історії за часів російсько-турецької війни 1787 – 1792 рр. *Чорноморська минушина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смоля. Одеса : ФОРМ Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 26-33.

Отримано: 22.11.2022

командування обох воюючих сторін від початку війни приділяло затоці Хаджибей досить важливе значення. Розглянуто вплив фактора перебування значного турецького флоту на події штурму Хаджибей російськими військами 14 вересня 1789 р. Зазначено, що після цього штурму російська сторона почала набагато більше використовувати затоку Хаджибей для військово-морських комунікацій, однак російські кораблі ще не могли перебувати в ній у цілковитій безпеці. Стверджується, що своєрідним морським завоюванням Хаджибей стала морська битва 28-29 серпня 1790 р. в районі між Хаджибейом та островом Гендра, після якої контроль російської сторони над затокою Хаджибей став повним. Робиться загальний висновок, що військово-морське протистояння навколо Хаджибей під час війни 1787 – 1792 рр. було тривалішим та більш запеклим, ніж протистояння воюючих армій навколо цього пункту на суходолі. Наголошується на необхідності подальшого вивчення вказаної проблематики із залученням османських документів.

Ключові слова: історія Одеси, російсько-турецька війна 1787-1792 рр., Хаджибей, військово-морський флот.

В історіографії вже приділялася значна увага військовим подіям російсько-турецької війни 1787 – 1792 рр. (ми цілком свідомо вказуємо тут і далі дату завершення цієї війни за григоріанським календарем) пов'язаним з Хаджибейом (Одесою). За імперських часів зазначені події зокрема розглядалися у публікаціях А. Скальковського [23, с. 10], О. Петрова [15, с. 77 – 83], О. Маркевича [13, с. 10], В. Черемінова [24, с. 10] та ін., в радянській та пострадянській історіографії 1920-х – 1990-х рр. – Ф. Петруня [16, с. 10], А. Готалов-Готліба [10, с. 10], А. Бачинського [5, с. 49 – 51] та ін. в сучасній українській історіографії – А. Красножона [11, с. 172 – 186, 252 – 253], І. Сапожнікова, С. Гуцалука [9, с. 111 – 182] та ін. Проте здебільшого вказані праці розглядали військові дії на суходолі. Ролі Хаджибей (Одеси) у морському протистоянні протягом зазначеної війни в історичній літературі уваги приділялося набагато менше. Ми вже розглядали один з епізодів цього протистояння пов'язаний зі захопленням російським кораблем під проводом шкіпера Антоніо Глезі турецького судна у Хаджибей у 1788 р. [6, с. 29 – 33]. Проте значення Хаджибей (Одеси) в подіях російсько-турецької війни 1787 – 1792 рр. на морі потребує, на нашу думку, комплексного вивчення. Спробу якого буде здійснено в поданій публікації.

Через об'єктивні причини військового стану, дослідникам в Україні важкодоступні архівні джерела, проте свого часу щодо зазначеної проблематики було опубліковано десятки документів. Здебільшого, йдеться про збірки видані за російських імперських часів, а також – за радянських, передусім, сталінських, коли від часів Другої світової війни московські ідеологи відроджували культ царських генералів та адміралів.

Розглядаючи події вказаної війни, слід зазначити, що вже від її початку російське військове керівництво, вочевидь, добре усвідомлювало військово-морське значення Хаджибей (Одеси) для супротивника. Як зазначав пізніше Франц Де-Волан: «Хаджибейський замок (тобто фортеця – Т. Г.) був вельми важливим пунктом у турків, як у розумінні гідрографічного свого положення, так і відносно комунікацій сухим шляхом з нижнім Дністром, а через Аджидер (Овідіополь) з Акерманом. Неприятельському флоту ця затока служила місцем притулку і пристанища, заволоніння ним було вкрай важливим».

Отже, увага воюючих між собою флотів до цього пункту була значною вже від 1787 р. Так, в наказі командуючого російською армією Григорія Потьомкіна контр-адміралу

Миколі Мордвінову від 6 вересня 1787 р. говорилося: «флоту севастопольського (російського – Т. Г.) ... , що перебував на широті Козлова (Євпаторії – Т. Г.) вже не видно, він спрямував свій шлях до Хаджибея й буде водночас звертатися до Варни та Очакова» [4, с. 390 – 391]. Проте ці російські плани на той час не були реальними. Турки, зі свого боку, за російськими відомостями, такі скористалися Хаджибейською затокою для комунікації, вирушивши з Варни до Кінбурна (слід враховувати, що в російських документах, деякі з яких цитуватимуться нижче Хаджибей називався по-різному: «Хаджибей», «Гаджибей», «Аджибей», «Кочубей», «Куджабей», «Кочубай» та ін.). В рапорті Г. Потьомкіну від 13 вересня 1787р. Олександр Суворов, базуючись на свідченнях грецьких матросів-перебіжчиків, стверджував: «Тепер же чекають появу (біля Кінбурна – Т. Г.) флоту з Кочубай, що відстанню від Березани до 70 верст. Цей флот складається з десяти лінійних, п'яти малих та трьох великих бомбардирських й дев'яти поштових суден, що звуться кирлангич, на яких від 8 до 12 гармат шестифунтового калібру. Після [їх] прибуття... [турки] мають намір бомбардувати Кінбурн...» [18, с. 23 – 25]. 18 вересня 1787 р. О. Суворов з Кінбурна, зокрема, повідомив Г. Потьомкіна: «Флот [турецький], що був біля Варни (за свідченнями дев'яти греків, які з'явилися тут на шлющі 12-го числа з Очакова) прибув від Кучукбая й стоїть ...звідси в милях чотирьох» [18, с. 33]. О. Суворова тоді хвилювала невідповідність кількості лінійних суден, що вийшли (за свідченнями вищезгаданих греків) з Варни й тих, що з'явилися біля Кінбурна, так в рапорті від 21 вересня 1787 р. він писав: «попри свідчення тих очаківських греків, серед кораблів, що вирушили з Варни до Кучукбая, не вистачає приблизно п'яти лінійних кораблів, інших же кораблів ще більше» [18, с. 36]. Можна було припустити, що вказані кораблі не пішли далі Хаджибея, але у свідченнях ще одного грека-перебіжчика доданих до чергового рапорту О. Суворова від 24 вересня 1787 р., зокрема, зазначалося: «... У Коджабей ніякого [турецького] флоту нема...» [1, с. 334]. По завершенні дій в районі Кінбурна (про які ми тут писати не будемо) турецький флот вирушив для зимування, зробивши тривалу зупинку, знов таки, в Хаджибей. В наказі Г. Потьомкіна М. Мордвінову від 28 жовтня 1787 р., зокрема, повідомлялося: «Здобуті поблизу Очакова надіслано туди партією два турки повідомляють, що флот турецький, чекавши при Гаджибей попутного вітру п'ять днів, пішов далі, але не знають вони, куди він до Царгороду чи до Синопу спрямував своє плавання і в якому з цих місць залишиться на зиму» [14, с. 82]. Схожа інформація містилася і в низці інших російських опублікованих джерел. Отже, у перший рік війни цілковитий контроль над Хаджибейською (Одеською) затокою мали сили османського флоту.

Надалі протистояння флотів поблизу Хаджибея (Одеси) були пов'язані з облогою імперськими російськими військами османської фортеці Очаків. Причому перше морське зіткнення тут мало місце вже 1787 р., проте воно мало (вибачаюся за тавтологію) випадковий характер. Російській флот, вочевидь, намагався повторити перемогу у Чесменській бухті, збирався підпалити османські кораблі поблизу Очакова. Однак, як зараз кажуть, щось пішло не так. Тому рапорт М. Мордвінова Г. Потьомкіну від 4 жовтня 1787 р. розпочинався словами «Замість важливої перемоги, яку я збирався описувати вашій світлості, маю донести про втрату однієї плавучої батареї» [4, с. 401]. Плавуча батарея під проводом Андрія Верьовкіна (вона мала №1, але після загибелі була перейменована на №10), що мала відігравати провідну роль у вказаному плані М. Мордвінова, залишилася без підтримки інших російських кораблів й під переслідуванням кораблів турецьких була відігнана вітром від Очакова до Хаджибея (Одеси), де опинилася 5 жовтня 1787 р. Командир батареї поведився досить хоробро й побачивши «під хаджибейським берегом до 15-ти суден купецьких», намагався одне з них захопити. Проте батарея сіла на міліну в Хаджибейській затоці, а її екіпаж був захоплений турками (свого часу ми вже публікували тексти дев'ятнадцяти документів присвячених цій події [7, с. 140 – 153]). Загибель вказаної батареї було вже не першою втратою російського флоту у зазначеній війні й викликала явне невдоволення цариці Катерини II. Щоб справити на свою коханку добре враження

Г. Потьомкін надіслав з Севастополя до затоки Хаджибея «кирсарський» (фактично корсарський) корабель під проводом шкіпера-грека Антонія Глезі (його іноді в інтернет-публікаціях плутають з пізнішим одеським діячем Дмитром Інглезі), що захопив у вказаній затоці турецьке купецьке судно. Це було розцінено в Петербурзі, зокрема, і царицею, як своєрідний реванш за попередню втрату в Хаджибейській плавучій батареї А. Вєрьовкіна. Однак, звичайно, повною мірою рейд А. Глезі аж ніяк не міг вважатися таким реваншом й жодного суттєвого впливу на ситуацію в Хаджибейській затоці російський флот тоді ще не мав (детальніше вказані події, як зазначалося вище, були вже розглянуті в нашій попередній публікації [6, с. 29 – 33]).

Влітку – восени 1788 р. ситуація в Хаджибейській затоці цікавила російське командування передусім у зв'язку з подіями під Очаковом, оскільки до цього обложеного міста саме через Хаджибейське море почалося продовольство. Тому чорноморські козаки за наказом від 1 серпня 1788 р. генерал-поручика Павла Потьомкіна (племінника Г. Потьомкіна) мусили «мати роз'їзди уперед у бік Аджибею і спостерігати на березі моря за пересуванням неприятельського флоту», що відбувалося й в їхніх подальших рапортах (наприклад, 21 серпня 1788 р. чорноморці доповіли П. Потьомкіну, що турки «човнами й сандалами щогодинні від Аджибею до кораблів, а від кораблів до Аджибею ... мають роз'їзди» [22, с. 51]). Вказане постачання продовольства від Хаджибею до Очакова вочевидь продовжувалося до 7 листопада 1788 р., коли чорноморська кіннота під проводом кошового отамана Захарія Чепіги «під Гаджибеєм ... знищила біля самої цієї фортеці магазини (тобто, склади – Т. Г.) на березі збудовані в яких до кількох тисяч було четвертин (чверть для сипучих речовин дорівнювала 209,9 літрам – Т. Г.) борошна, пшона та вівса» [14, с. 541].

По кровопролитному здобутті штурмом Очакова 1788 р. розвідки російських крейсерів в районі Хаджибейської (Одеської) затоки стали інтенсивнішими. Причому вже діяли не поодинокі кораблі, а загони крейсерів (переважно по три корабля) створені за розпорядженнями керівника російського чорноморського флоту контр-адмірала Марко Войновича. «Крейсери перебувають біля Акермана та Кача-бея й Дунаю й роблять напади (на торговельні судна – Т. Г.)» – доповідав М. Войнович Г. Потьомкіну 3 травня 1789 р. [14, с. 240]. Ці крейсери регулярно сповіщали про досить значні сили турецького флоту розташовані в Хаджибейській затоці. Зокрема, від середини червня і до кінця серпня там знаходилися лінійні турецькі кораблі, в тому числі під адміральськими прапорами (Наприклад, 25 червня 1789 р., згідно з російськими джерелами: «турецький флот... залишив мис Кочабей й вирушив на схід ... число кораблів, з яких він складався було: лінійних 18, фрегатів 4, дрібних суден 18.... Помітні на ньому чотири прапора: адміральський, віце-адміральський та контр-адміральський...» [7, с. 174 – 175]). Османи робили рейди в бік Очакова та острова Тендри, де розташовувалися сили флоту М. Войновича. Так, 2 серпня 1789 р., згідно з журналом російського флоту, «було видно, що турецький флот прямує від Гаджибея до Тендрів 17 кораблів». Далі, зібравши біля о. Тендри ніби до 50 кораблів, османи намагалися заманити частину кораблів російських в пастку, коли це не вдалося, відбулася перестрілка, після якої турецькі кораблі відступили. «Неприятель, побачивши наш бойовий порядок, наступного дня відійшов до Кочабєя». – було записано у вказаному журналі [7, с. 179]. Вочевидь, обидві сторони на морі не відрізнялися особливою рішучістю.

Новий етап у військово-морській історії вказаної затоки розпочався після штурму російськими військами Хаджибея 14 вересня 1789 р., що здійснював корпус генерал-поручика Івана Гудовича, авангардом якого командував генерал-майор Йосип Де-Рібас. Вказаний авангард (він, власне, і здійснив штурм фортеці та міста), що складався з шести полків чорноморського козацтва під проводом З. Чепіги та двох батальйонів регулярної російської армії, просувався вздовж моря у нічний час через наявність в затоці значного контингенту османських кораблів. Згідно з джерелами, «у Гаджибейського берега стояли на

якорі 33 лансони, дві шебеки та п'ять кирлангичей», ще 40 великих кораблів стояли на рейді (пояснимо, що лансон – це судно берегової оборони, переважно для перевезення військ; шебека – плавуча батарея, що мала від 12 до 40 гармат; кирлангич, або полушебека – судно типу шебеки, але меншого розміру) [8, с. 45, 51]. Штурм Хаджибея планувалося здійснити водночас зі суходулу (ударом по місті фортеці корпусу І. Гудовича) та з моря (ударом по турецьким кораблям флоту М. Войновича). Однак удару з моря не було. Офіційна версія М. Войновича – через несприятливий вітер. Завдяки пануванню турецького флоту в затоці під час штурму з османського гарнізону Хаджибея «багато хто врятувався, пішовши на судна на чотирьох баркасах, які відійшли від берега під час битви». Саме тому, вважав І. Гудович, число захоплених у місті полонених було таким малим («бо, за відомостями від полонених, кожного дня по шістсот чоловік на берег до цього замку висаджувалося») [20, с. 40–44].

Одразу після штурму турецькі кораблі відкрили по російським військам у Хаджибеї за словами Й. Де-Рібаса «пекельний вогонь» [17, с. 411]. На думку історика російського чорноморського флоту З. Аркаса, «з такими значними силами турки легко могли відняти в росіян Гаджибей й завдати великої шкоди малочисельному корпусу генерала Гудовича; але вони, підійшовши до укріплення кораблями, пустили велику кількість ядер без жодного успіху, повертали кілька разів то на один то на інший галс й відійшли в море» [3, с. 287]. На ситуацію вплинуло й те, що І. Гудович надіслав на допомогу авангарду Й. Де-Рібаса батарею з 12 гармат під проводом майора Миколи Меркеля. Саме вогонь цієї батареї змусив османські кораблі відійти подалі від берега, «а два з них отримали такі сильні пошкодження, що змушені були спустити прапори, йти до берега і здатися». В своєму ордері від 20 вересня 1789 р. Г. Потьомкін зазначав, що під час штурму Хаджибея: «козаки війська чорноморського, кинувшись у воду, оволоділи лансоном неприятельським, що був озброєний фунтовю гарматою, на якому було 26 осіб. У флотилії неприятельській велику шкоду зроблено встановленою на березі батареєю» [19, с. 292].

Й. Де-Рібас був вкрай невдоволений, тим, що у штурмі не взяв участь російський чорноморський флот. Він твердив, що через це перемога в Хаджибеї була «неповною». В листі написаному в день штурму до начальника канцелярії Г. Потьомкіна Й. Де-Рібас писав: «Я б дав відрубати собі два пальця лише, щоб завтра на світанку побачити нашу флотилію! Бажання це поділяють зі мною кілька тисяч [воїнів], які переконані, що від нас не втече жоден неприятельський корабель [17, с. 411–412]. Згодом тон офіційних листів Й. Де-Рібаса змінювався. В листі від 17 вересня 1789 р. він зазначав: «Страшно чути розмови тутешні про гр[афа]. Войновича. Неможливо змусити їх мовчати... Чого він не прибув наступного дня? Він мені сказав, що не знав про успіх нашої експедиції. Хіба ми билися зі стотисячним ворогом?» [17, с. 407]. Й. Де-Рібас вважався неперевершеним інтриганом й мав суттєвий вплив на Г. Потьомкіна та у петербурзьких колах. Тому можна припустити, що заміна у командуванні російським чорноморським флотом М. Войновича на контр-адмірала Федора Ушакова, що відбулася невдовзі, була пов'язана в тому числі з нерішучістю першого під час штурму Хаджибея. Показово, що нагородження Й. Де-Рібаса за вказаний штурм орденом св. Георгія третього ступеня також офіційно обгрунтовувалося наявністю в цьому порту турецького флоту (згідно цитованого одним з істориків документа, Й. Де-Рібас 3 жовтня 1789 р. отримав згадану нагороду «за взяття штурмом... 14 вересня 1789 року, замку Гаджибея на очах усього неприятельського флоту» [7, с. 221]). Невдовзі неподалік Хаджибея таки з'явився російський чорноморський вітрильний флот, прикриваючи гребний флот, що здійснив перехід з Дніпро-бузького лиману через Хаджибей до лиману Дністровського. До гребного флоту долучалися й човни чорноморського козацтва, під керівництвом військового судді Антона Головатого до нього долучився й вищезгаданий захоплений козаками у Хаджибеї лансон. По безкровному здобутті Аккермана (Білгород-Дністровського) гребна флотилія Й. Де-Рібаса вирушила через Хаджибей до Очакова, а човни чорноморських козаків (колишніх запорожців) залишилися в Дністровському лимані. Так, Г. Потьомкін в донесенні Катерині II від

6 жовтня 1789 р. «По здобутті Гаджибея... наказав я генерал-майору Рібасу з флотилією Лиманською вирушити до гирла Дністра. ...Флотилія з'явилася у гирла 28 вересня... 29-го числа човни запорозькі підведені під саму фортецю Білградську й перед нею поставлені. ...1-го... жовтня наказав я флотилії ...вирушити до Очакова, приєднавши до неї лансон... отриманий при Гаджибеї» [19, с. 322 – 323].

Після вищезгаданого штурму Хаджибея османська сторона хоч і втратила контроль над Хаджибейською затокою, але російська сторона цілковитого контролю над нею також не мала, використовуючи її здебільшого для прибережних комунікацій гребними суднами (тим більш, що після підриву, за наказом Г. Потьомкіна, в кінці вересня 1789 р. фортеці, вогневого прикриття для кораблів тут не було). До Хаджибея у цей час також заходять й російські крейсера. Наприклад, в листі від 22 жовтня 1789 р. Й. Де-Рібас повідомляв, що «зайшовши вчора до Гаджибею... знайшов в ньому два крейсери нашого флоту» й мав довгу розмову з капітаном одного з них Глезі (вочевидь, вищезгаданим А.Глезі) щодо дій флоту М. Войновича [17, с. 410 – 411]. Проте і турецький вітрильний флот навесні – влітку 1790 р. регулярно з'являвся неподалік Хаджибея, вочевидь не збираючись втрачати його зручну затоку й перешкоджаючи з'єднанню гребних суден флотилій Й. Де-Рібаса та А. Головатого для спільного слідування до гирл Дунаю. Про появу турецького флоту в районі «Гаджибейського посту» та «фонаря Гаджибейського» (турецького маяка в Хаджибеї, що залишився «в спадщину» російській стороні) у травні-серпні 1790 р. неодноразово рапортував генерал-майор Михайло Кутузов, війська якого несли там варту [12, с. 93 – 94, 97 – 99, 101 – 105].

Опанування Хаджибейською затокою в цій війні російською стороною відбулося після перемоги флоту Федора Ушакова над турецьким, в битві, що відбулася 28-29 серпня 1790 р. між Хаджибеєм та островом Тендра (там само, де відбувалося вищезгадане протистояння між флотами влітку 1789 р.). В історичній літературі та документах цю битву називали порізному: «битвою між Хаджибеєм та островом Тендрою», «битвою біля Хаджибея», «Хаджибейською битвою» та ін. Сьогодні в росії її здебільшого називають «битвою біля о. Тендра», вочевидь, щоб не згадувати про османський Хаджибей (показово, що в українській «Вікіпедії» вона зветься «битва біля Хаджибея», а в російській – «битва біля мису Тендра»). Не вдаючись в подробиці вказаної битви, зауважимо, що турки втратили в ній два великих кораблі: «Капітанія» (74 гармати), який було «висаджено в повітря» на «банці ...між Кінбурном та Хаджибеєм» та «Мелеки Бахрі» (66 гармат), який було захоплено росіянами. Між іншим, згідно з рапортом Ф. Ушакова, на «Капітанії» ніби затонула скарбниця усього турецького флоту, що містила «вельми значну суму» [2, с. 300]. Зазначену битву можна вважати морським завоюванням Хаджибея (Одеси) в цю війну. По тому російські флоти – вітрильний та гребний – могли почувати себе у зазначеному пункті цілком безпечно. 30 серпня 1790 р. Ф. Ушаков «зібрав різні судна свої і, взявши з собою полонений корабель, пішов зі своїм флотом до Гаджибею». Тут його флот відвідав Г. Потьомкін, який подякував морякам «за хоробрість та сумлінність» виявлені в битвах під Єнікалем та Хаджибеєм. 6 вересня кораблі Ф. Ушакова вирушили з Хаджибея до Севастополя [14, с. 327-330]. Гребна флотилія Й. Де-Рібаса перебувала в Хаджибеї ще певний час, чекаючи на флотилію А. Головатого [21, с. 149], а потім, за наказом Г. Потьомкіна, вирушила для воєнних дій на Дунай дорогою «при гирлах Дністровських» з'єднавшись зі згаданою чорноморською козацькою флотилією.

Отже, військово-морське протистояння сторін під час війни 1787 – 1792 рр. за контроль над Хаджибеєм (Одесою) було досить тривалим та запеклим. На нашу думку, це протистояння було більш тривалим та запеклим, ніж протистояння за Хаджибей (Одесу) між турецькими та російськими військами на суходолі. Воно підтверджує важливе значення вказаного пункту для воюючих сторін передусім саме, як порту. Звичайно, місце Хаджибея (Одеси) у військово-морській історії 1787 – 1792 рр. потребує подальшого вивчення. Адже десятки опублікованих документів, що стали джерелом для цієї публікації, є поглядом на

події з одного – російського – боку. Конче необхідно у майбутньому подивитися на розглянуті події очима авторів документів османських.

Джерела та література:

1. Суворов А. Сборник документов под общей редакцией А.В. Сухомлина. М., 1952. Т. 2. 512 с.
2. Адмирал Ушаков: Сборник документов и материалов / под ред. Р.Н. Мордвинова. М.: Военное издательство, 1951. Т. 1. 772 с.
3. Аркас З. Начало учреждения российского флота на Черном море и действия его с 1778 по 1789 год. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1858. Т. 4. С. 284-290 с.
4. *Архив графов Мордвиновых*. СПб., 1901. Т. 1. 463 с.
5. Бачинський А. Хаджибей-Одеса і українське козацтво. Одесі – 200. *Тези доповідей міжнародної науково-теоретичної конференції. 6-8 вересня 1994 року*. Одеса, 1994. Част. I. С. 49-51.
6. Гончарук Т.Г. До історії захоплення у лютому 1788 року турецького судна в Хаджибей (Одесі) грецьким шкіпером Антоніо Глезі. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. Одеса, 2020. Вип. 18.
7. Гончарук Т. Г. Історія Хаджибея (Одеси) 1415 – 1795 рр. в документах. Одеса: Астропринт, 2000. 372 с.
8. Гончарук Т.Г. История Хаджибея (Одессы) 1415 – 1795. Популярный очерк. Одесса: Астропринт, 1997. 88 с.
9. Гончарук Т.Г., Гуцалюк С.Б., Сапожников І.В. Чорноморське військо у війні 1781 – 1791 років. *Хаджибей-Одеса та українське козацтво*. Одеса: ОКФА, 1999. С. 111-182.
10. Готалов-Готлиб А.Г. Предыстория Одессы. *Одесса. Очерк истории города героя*. Одесса, 1957. С. 11-16.
11. Красножон А.В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV – XVIII ст.) Одеса: Чорномор'я, 2018. 312 с.
12. Кутузов М.И. Сборник Документов и материалов под общей редакцией В.Д.Стырова и А.В.Сухомлина. М., 1950. Т.1. 329 с.
13. Маркевич А.И. Город Качибей или Гаджибей – предшественник города Одессы. *Записки Одесского Общества истории и древностей*. 1894. Т. 17. Отд. II.
14. Материалы для истории Русского флота. СПб. Тип. Мор. м-ва, 1902. Ч. 15.
15. Петров А. Н. Вторая Турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. 1787-1791. СПб., 1880. Т. 2.
16. Петрунь Ф. Пути и подступы к Днестру. Очерки по истории русской картографии 2-й половины XV в. Диссертация на соискание ученой степени кандидата географических наук. Байрам-Али, 1944. Т. 2.
17. Письмы адмирала Иосифа Михайловича де Рибаса правителю канцелярии фельдмаршала князя Потемкина-Таврического для доклада его светлости. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 11. 1879.
18. Сборник военно-исторических материалов. СПб: Воен. тип., 1893. Вып. 4. 458 с.
19. Сборник военно-исторических материалов. СПб: Воен. тип. 1894. Вип. 7. 510 с.
20. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. СПб.: тип. Отд. Штаба жандармов, 1896. Т. 1. 356 с.
21. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. СПб.: тип. Отд. Штаба жандармов, 1896. Т. 2. 475 с.
22. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. СПб.: тип. Отд. Штаба жандармов, 1896 Т. 3. 799 с.
23. Скальковский А.О. Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793-1823. Одесса: Гор тип., 1837. 296 с.
24. Черемисинов В. М. Одесса в истории русских войн. К 50-летию Крымской войны. Одесса: Тип. штаба Од. воен. округа, 1904. 220 с.

References:

1. A.V. Suvorov. *Sbornik dokumentov pod obshej redakciej A.V. Suhomlina*, 1952. M., T. 2. [in Russian].
2. Mordvinov, R.N. ed., 1951. *Admiral Ushakov: Sbornik dokumentov i materialov*. M.: Voennoe izdatelstvo, T. 1. [in Russian].
3. Arkas, Z., 1858. Nachalo uchrezhdeniya rossijskogo flota na Chernom more i dejstviya ego s 1778 po 1789 god. *Zapiski Odesskogo obshestva istorii i drevnostej*, T. 4, s. 284-290. [in Russian].
4. *Arhiv grafov Mordvinovyih*, 1901. SPb., T. 1. [in Russian].
5. Bachynskiy, A., 1994. Khadzhybei-Odesa i ukrainske kozatstvo. *Odesi – 200*. Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovo-teoretychnoi konferentsii. 6-8 veresnia 1994 roku, Odesa, Chastyna I. [in Ukrainian].
6. Honcharuk, T.H., 2020. Do istorii zakhoplennia u liutomu 1788 roku turetskoho sudna v Khadzhybei (Odesi) hrets'kym shkiperom Antonio Hlezi. *Visnyk Odesskoho istoriko-kraieznavchoho muzeiu*. Odesa, Vyp. 18, s. 29-33. [in Ukrainian].
7. Honcharuk, T. H., 2000. *Istoriia Khadzhybeia (Odesy) 1415 – 1795 rr. v dokumentakh*. Odesa: Astroprint. [in Ukrainian].
8. Goncharuk, T.G., 1997. *Istoriya Hadzhibeya (Odessyi) 1415 – 1795. Populyarnyy ocherk*. Odessa: Astroprint. [in Russian].
9. Honcharuk, T.H., Hutsaliuk, S.B., Sapozhnikov, I.V., 1999. Chornomorske viisko u viini 1781 – 1791 rokiv. In: *Khadzhybei-Odesa ta ukrainske kozatstvo*. Odesa: OKFA, s. 111-182. [in Ukrainian].
10. Gotalov-Gotlib, A.G., 1957. Predyistoriya Odessyi. In: *Odessa. Ocherk istorii goroda geroya*. Odessa. [in Russian].
11. Krasnozhon, A.V., 2018. *Fortetsi ta mista Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomoria (XV – XVIII st.)*. Odesa: Chornomorria. [in Ukrainian].
12. *Kutuzov M.I. Sbornik Dokumentov i materialov pod obschey redaktsiey V.D.Styrova i A.V.Suhomlina*, 1950. M., T. 1. [in Russian].
13. Markevich, A.I., 1894. Gorod Kachibey ili Gadzhibey – predshestvennik goroda Odessyi. *Zapiski Odesskogo obshestva istorii i drevnostej*, T. 17. Otd. II. [in Russian].
14. *Materialy dlya istorii Russkogo flota*. SPb., Tip. Mor. m-va, Ch. 15. [in Russian].
15. Petrov, A.N., 1880. *Vtoraya Turetskaya vojna v tsarstvovanie imperatritsyi Ekateriny II. 1787-1791*. SPb., T. 2. [in Russian].
16. Petrun, F., 1944. *Puti i podstupyy k Dnestru. Ocherki po istorii russkoy kartografii 2-y poloviny XV v.* [Ways and approaches to the Dniester. Essays on the history of Russian cartography in the 2nd half of the 15th century]. *Candidate's thesis*. Ph.D. thesis, Bayram-Ali, T. 2. [in Russian].
17. Pismy admirala Iosifa Mihaylovicha de Ribasa pravatelyu kantselyarii feldmarshala knyazya Potemkina-Tavricheskogo dlya doklada ego svetlosti, 1879. In: *Zapiski Odesskogo obschestva istorii i drevnostey*. T.11. [in Russian].
18. *Sbornik voenno-istoricheskikh materialov*, 1893. SPb: Voen. tip., Vyip. 4. [in Russian].
19. *Sbornik voenno-istoricheskikh materialov*, 1894. SPb: Voen. tip., Vip. 7. [in Russian].
20. *Sbornik istoricheskikh materialov po istorii Kubanskogo kazachego voyska*, 1896. SPb.: tip. Otd. Shtaba zhandarmov, T. 1. [in Russian].
21. *Sbornik istoricheskikh materialov po istorii Kubanskogo kazachego voyska*, 1896. SPb.: tip. Otd. Shtaba zhandarmov, T. 2. [in Russian].
22. *Sbornik istoricheskikh materialov po istorii Kubanskogo kazachego voyska*, 1896. SPb.: tip. Otd. Shtaba zhandarmov, T. 3. [in Russian].
23. Skalkovskiy, A.O., 1837. *Pervoe tridsatiletie istorii goroda Odessyi, 1793-1823*. Odessa: Gor tip. [in Russian].
24. Cheremisinov, V. M., 1904. *Odessa v istorii russkikh voyn. K 50-letiyu Krymskoy voyni*. Odessa: Tip. shtaba Od. voen. okruga. [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268821>

УДК 94(477) "19/20"

FRONTIER COMMUNITIES OF SOUTHERN UKRAINE IN THE 18th – EARLY 19th CENTURY: A RESPONSE TO EMPIRES

Svitlana Kaiuk

PhD (History), Associate Professor
Oles Honchar Dnipro National
University
Gagarin Avenue, 72, Dnipro, 49000,
Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-2452-2642>
E-mail: skaiuk22@gmail.com

Citation: Kaiuk, S. (2022). Frontier communities of Southern Ukraine in the 18th – early 19th century: a response to empires. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, pp. 34-46.

Submitted: 08.12.2022

Annotation

The article proposes the analysis of new practices of the frontier population of the Southern Ukrainian region during the formation of the linear border and the attempts of the Russian and Ottoman Empires to control frontier communities and territories. It is shown that the boundary line did not actually divide, but rather united frontier corporations in developing a joint response to attempts at intervention by government institutions. From the beginning of the 18 century. The Zaporozhian Sich and the Crimean Khanate united and worked out similar solutions to solve the problem of active military presence and interference in their own internal affairs by imperial structures. Joint resistance to the intentions of Russian and Ottoman officials from the Crimean Khan and the Kosh otaman of Zaporozhian Sich due to the establishment of delimitation signs in 1705 began a new tradition. Imperial governments had not only to reckon with the wishes of frontier communities, but also to depend on them. Diplomatic accords and international agreements were only formal, the realities of border life did not depend on them. Efforts of diplomats to establish a border line during the first half of the 18th century had no practical success. International treaties (Istanbul, Belgrade, Kyuchuk-Kainardzhii, etc.) testify to the existence of practices of changing religious affiliation from Orthodox to Muslim and vice versa. The relevant articles of the treaties emphasized the change of religion as the only condition for the possibility to stay in the respective country. However, it is unlikely that such practices were numerous. Over time, they were no longer under attention. The appearance of a more or less clearly defined border with the corresponding border institutions was traced only after the Russian-Turkish war of 1768-1774. The everyday practices of the frontier people did not change. The borders were rather imagined. Migrant border communities, as well as individual settlers, used border institutions only at their own will and to acquire official status. From the beginning of the 19 century a religious affiliation is no longer a criterion to pay attention to during the crossing of the border and permanent residence. Christian communities (Zaporozhian Cossacks, Nekrasivites) chose as a place of permanent residence the lands under the Muslim ruler. Religious rhetoric was used only by the military and civil leaders of the region, officials to increase influence on making a specific decision. At the beginning of the 19 century the state border and its institutions became denser, but still permeable. The border areas remained free for migratory flows. The strength of the region and its people became especially noticeable in the 19th century when the Russian Empire tried to unify the lands under its control. However, exactly here, in the South of Ukraine, that the empires had to adapt to the traditions of the free region and adjust their policies in accordance with the wishes of the frontier communities. During the 19 century the frontier specificity of the region remained decisive for the historical development of the region.

Key words: frontier, frontier population, Zaporozhian Cossacks, Tatars, Crimean Khanate, Ottoman Empire, Russian Empire, Russian-Turkish treaties.

ФРОНТИРНІ СПІЛЬНОТИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.: ВІДПОВІДЬ ІМПЕРІЯМ

Каюк Світлана

Кандидат історичних наук,
доцент
Дніпровський національний
університет
імені Олеся Гончара
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро,
49000, Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-2452-2642>
E-mail: skaiuk22@gmail.com

Цитування: Каюк С. Фронтирні спільноти Південної України у XVIII – на початку XIX ст. : відповідь імперіям. *Чорноморська минушина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України : зб. наук. праць / за ред. В.А. Смоля. Одеса : ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 34-46.

Отримано: 08.12.2022

Анотація

Стаття присвячена аналізу нових практик фронтирного населення південноукраїнського регіону у період становлення лінійного кордону та спроб Російської й Османської імперій контролювати фронтирні спільноти та терени. Показано, що кордон-лінія насправді не роз'єднав, а об'єднав фронтирні корпорації у виробленні спільної відповіді на спроби втручання з боку урядових інституцій. Від початку XVIII ст. Запорозька Січ та Кримське ханство об'єднуються та вироблюють схожі рішення для вирішення проблеми активної військової присутності і втручання у власні внутрішні справи імперських структур. Зусилля дипломатів встановити кордон-лінію протягом першої половини XVIII ст. практичного успіху не мали. Поява більш-менш чітко окресленого кордону з відповідними прикордонними інституціями фіксується лише після російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Повсякденні практики фронтирного люду не змінюються. Кордони були швидше уявними. Мігруючі фронтирні спільноти, як й окремі переселенці, користувалися кордонами лише за власного бажання і з метою набути офіційного статусу. Імперії мусили пристосовуватися до традицій вільного краю та коригувати свою політику у відповідності до прагнень фронтирних лідерів. Протягом XIX ст. фронтирна специфіка регіону лишається визначальною для історичного розвитку краю.

Ключові слова: фронтир, фронтирна людність, запорозьке козацтво, татари, Кримське ханство, Османська імперія, Російська імперія, російсько-турецькі договори.

Кінець XX – початок XXI ст. виявився для українських істориків як невідно продуктивним. Позбавившись радянського минулого у ставленні до основних ідеологем та історіографічних штампів, українські історики отримали можливість створити власний національний наратив, розширюючи джерельну базу досліджень, коло запитань та тематику, застосовуючи нові методологічні орієнтири. В задачу входило не лише позбутися колоніального минулого у відображенні історії, але й надолужити методологічне відставання. Теорія фронтиру в цьому розумінні стала в нагоді. Про те, що теорію фронтиру, сформульовану ще наприкінці XIX ст. американським дослідником Ф. Тернером, варто застосувати до свразійського Степу, висловилися ще у середині XX ст. О. Латтігер та В. МакНіл [40-42]. Широко відомий українським гуманітаріям та достатньо авторитетний вітчизняний історик Я. Дашкевич у 1989-1991 рр. вперше окреслив можливість та важливість застосування цієї теорії для південноукраїнського степового простору, в якому століттями разом проживали представники слов'янських та тюркських етносів [13, 14]. Ці зауваги стали визначальними для певного кола дослідників – передусім тих, хто займався дослідженням історії українського козацтва. Так з'явилися і продовжують з'являтися цікаві праці С. Леп'явки, В. Брехуненка, В. Грибовського, В. Мільчева, О. Бачинської та багатьох інших [6-12, 21-24]. Мультифронтир як нова схема історії України та концептуально новий підхід українського гранднративу запропонована С. Громенко та К. Галушко [25]. В зв'язку з цим окремі сюжети з історії українського фронтиру взагалі, та південно-українського зокрема, потребують подальшої уваги. Період XVIII – початку XIX ст. відомий спробами російського та османського урядів опанувати південноукраїнський степ,

встановити кордони, а відтак «закрити фронтир». Детальний огляд саме цього історичного часу та питання спроб «закриття фронтіру» і є основною метою цієї публікації. Співвідношення центру й так званої периферії, окраїни, яка звикла жити своїм власним самодостатнім життям виглядає достатньо перспективним для дослідження імперій та колоніалізму.

Південноукраїнський фронтир сформувався у просторі між політіями, які у різний час намагалися спочатку з ним контактувати, а потім підкорити та освоїти – Річ Посполита, Османська імперія, Російська імперія. З цих імперій саме Російська була тут чужою: отримавши геополітичну можливість захопити ці терени (через політичну кризу та слабкість сусідів), вона так й не зуміла досягнути їхню сутність. Українське козацтво сформувалося і довго існувало за умов вільного Степу та впливу Речі Посполитої і Османської імперії. Кримське ханство так само мало власні уявлення про життя свого південноукраїнського регіону, випрацювало доволі відмінну від інших степових держав політико-адміністративну структуру. Стійкість відповідних місцевих фронтірних практик виявилася більш результативною ніж бажання всіх імперій. Тому імперіям, які воліли будувати стосунки з фронтірними спільнотами, доводилося докладати чимало зусиль: широкі простори, що були населені вільним від державного втручання людом, вабили своїми можливостями, але завдавали забагато клопоту. Жити поруч з такими теренами – завдання не для слабких.

Особливих зусиль довелося витратити Російській імперії, яка у своїх прагненнях оволодіти просторами Північного Причорномор'я, що стали очевидними та наполегливими від другої половини XVIII ст. та тривали до початку XX ст., зіткнулась з реаліями спільного українсько-тюркського (татарського та турецького) протистояння. Довготривалість власного самодостатнього фронтірного життя, без державних втручань, випрацювала у фронтірних спільнот (козацьких і татарських, за активної взаємодії з османською присутністю) свої моделі поведінки, які забезпечили поразку російського проекту Новоросія та замість того виникнення Південної України. Показово, що відбувається це на фоні становлення та територіального розширення Російської імперії, її розквіту, коли обриси фронтірного життя мали взагалі зникнути.

Поява державного кордону-лінії, слідом за ним державних інституцій та незліченої кількості чиновників, мали цю територію уніфікувати, привести до загальноімперського зразку. Між тим маємо іншу картину: специфічний південноукраїнський регіон змушував імперію знаходити особливі форми управління, з урахуванням місцевих традицій та прагненнями місцевого люду триматися своїх власних норм життя.

Час появи державних кордонів стає визначальним для південноукраїнського фронтіру, оскільки випробує стійкість життєвих практик та здатність спільнот захищатися, пристосовуватися до нових умов, випрацьовувати нові моделі виживання. Поява кордонів означає поступове зникнення умов фронтіру. Отже, є можливість простежити, що саме є найбільш цінним для людей, які тривалий час випрацьовували свій власний триб життя, що саме вони бажують зберегти, а що згодні втратити. Цей період може випукло показати основні риси людей фронтіру, а відтак відповісти на питання, яким був південноукраїнський фронтир – розділяючим чи об'єднуючим.

Перші спроби встановлення кордону між Османською імперією та Московським царством зафіксовані у договорі 1700 р., який було укладено у Стамбулі (Царгороді, за московською версією) та названо «миром в образе перемиряя» [26, с. 66-72]. Однак чіткої межі-лінії між державами у договорі не визначено, а навпаки, вказано на збільшення «порожньої» території між землями Запорозької Січі та турецьким Очаковом і татарським Перекопом. Деякі поселення по Дніпру, як-то Казікермен, Сагін Кермен та інші мали бути знесені. Територіальним орієнтиром розмежування визначено 10 чи 12 годин на конях від певних фортець та міст: прекрасне, абсолютно фронтірне визначення меж та уявлень про простір! Головним у договорі зазначено, щоб татари та козаки не нападали одні на других

та не порушували миру. В разі прикордонних непорозумінь та суперечок справи мали вирішувати прикордонні чиновники та хани. Однак подальші спроби виконати умови миру, а відтак знести укріплення чи то побудувати нові, викликали протилежний ефект: Запорозька Січ та Кримське ханство вирішили об'єднати зусилля проти спроб Москви та Стамбула втрутитися в територію, яку вважали своєю.

Ініціатива протидії імперіям належала кримському хану Девлет II Гераю, який був незадоволений зміною ролі Кримського ханства, що втрачало право збору данини з Москви. Відтак зміна вектора відносин змусила кримського хана заявляти претензії Оттоманській Порті та думати над новими альянсами. Поява московських фортець в території вільного простору – фронтиру – не подобалася ані козакам, ані татарам [11]. Тож ті, кого Стамбульський договір означив як постійних потенційних ворогів, вирішили об'єднатися заради захисту території, яку вважали своєю. Такий союз надовго окреслив напрям розвитку подій у протистоянні фронтирних спільнот імперіям. Різниця у вірі, мові, культурі, етнічній приналежності такому порозумінню не заважали. Навпаки, фронтир завжди багатий на мови, релігії, культури. Свій/ чужий тут є в іншій системі координат. Історія південноукраїнського фронтиру у XVIII – на початку XIX ст. показує, що людина, що сповідує іншу релігію, має інші побутові традиції та говорить іншою мовою тут не є чужою. Полярно різні (з точки зору центру) спільноти тут прекрасно розуміються між собою і мають сусідські стосунки. Внутрішня логіка фронтирного життя є очевидною для тих, хто вмів жити та виживати тут, і може вдатися дивною чужинцю. Фронтир завжди полі-... етнічний, релігійний, культурний, тобто різнобарвний.

Тож для Стамбула та Москви несподіванкою виявилася активність фронтирних спільнот та їхніх лідерів у спробах імперій розмежувати ці терени та встановити кордони. Кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко чітко зазначив територіальні претензії та усвідомлення козаками простору, який вони вважали своїм [20]. На практиці у результаті роботи спільної межової комісії кордон як лінія з'явився лише на папері та у фантазіях чиновників. Реалії фронтирного життя не дозволили імперським урядовцям навіть встановити якісь прикордонні знаки чи то заявити про державну присутність на цих теренах [11].

Подальша політична історія, союз українського гетьмана І. Мазепи зі шведським королем та проти московського царя Петра I, який закінчився військовою поразкою, призвів до хвилі першої української політичної еміграції та переселення козаків у межі Османської імперії. Фронтирні спільноти, які раніше часто воювали між собою, тепер мали знайти довготривалий компроміс. Запорозька Січ на кілька десятиліть переходить у межі Кримського ханства та під протекцію кримського хана і турецького султана. Пониззя Дніпра, Очаківський степ, гирла Дністра, подеколи Кубань та пониззя Дунаю стали новими місцями тривалого поселення козаків. Відтак їхній життєвий простір значно розширився і не втратив фронтирних рис. Природні умови практично не відрізнялися від тих, що мали раніше на Дніпрі, у районі Великого Лугу. Перебування на землях, де домінуючою була мусульманська релігія, так само не напружувало. Ці терени козакам були давно знайомі, природні умови сприяли розвитку звичайних козацьких промислів, а розвинена торгівельна мережа довкола турецьких фортець давала нові економічні можливості. Отже, кордонні лінії, накреслені османськими та московськими дипломатами на початку XVIII ст. виявилися не діючими і поклали початок новій традиції – не звертати уваги на ті розмежувальні лінії, які мали роз'єднати. В даному випадку поява державних кордонів призвела до зворотного ефекту – об'єднання спільнот, які мали перебувати по різні боки умовної лінії розмежування та розподілу. Цьому об'єднанню не заважали приналежність до різних релігій – християнства та мусульманства – які вважалися конфронтуючими. Це зайвий раз унаочнює тезу А. Рібера про кордони, які швидше пористі, ніж непроникні [32].

Подальші спроби встановлення російсько-турецького кордону та стабілізації прикордонного регіону мали такий самий результат – вірніше, його відсутність. Відповідні зусилля та дії імперських урядовців лише демонстрували роль фронтирних еліт у житті

регіону та підкреслювали невдалі спроби імперій впорядкувати фронтірну територію та встановити лінійні кордони [12].

Зміна геополітичної ситуації у Південній Україні на початку 1730-х рр., підготовка Російської імперії до війни з Османською призвели до повернення Запорозької Січі на свої старі Дніпрові терени, під протекцію російського імператора. Однак кубанські ногайці, які з'явилися на цих землях за умов відсутності запорожців, ускладнили ситуацію та посилили конфронтацію всередині фронтиру [38, с. 1113-1114]. Усвідомлення «свого» простору стало більш очевидним як лише довкола Старої Січі з'явилися ногайці. Зменшення бездержавної території за умов збільшення щільності населення посилювало відчуття загрози для вільного люду фронтиру.

Російсько-турецька війна 1735-1739 рр. призвела до кровопролитних боїв на степовому пограниччі, розвела фронтірні спільноти по різні боки. Буджацькі, білгородські, ногайські татари та кримці воювали з боку Османської імперії, а запорозькі козаки з боку Російської. Така ситуація повторюється й під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр., але не призводить до стовідсоткової конфронтації фронтірних спільнот. Навпаки, в умовах великої війни та тривалого перебування регулярних армій в регіоні фронтірний люд швидко випрацює нові практики життя [17].

Белградський мирний договір 1739 р. по суті підтвердив та деталізував принципи Карловицького та Стамбульського договорів [27, с. 899-904]. Кордони зберігалися старі, як у попередніх договорах. Однак для їх встановлення мали відрядити спеціальних комісарів, які підпорядковувалися кримському хану (артикул 15). Для розуміння ситуації на фронтірі, особливо у релігійних відносинах, важливими є ті пункти договору, які фіксують та узаконюють випадки зміни релігії тими, хто перетинав кордон (артикули 7, 8). Лише тих полонених, які прийняли в Росії християнство, а в Османській імперії мусульманство, можна було не повертати. Аналогічно, лише ті бігли, які змінювали релігію, мали можливість лишитися і бути не повернутими примусово. Такі положення у міждержавному договорі, з одного боку, свідчать про наявність та чисельність подібних практик, а з іншого боку, провокують їхнє збільшення. Відтак християнство та мусульманство як релігія та образ життя були однаково зрозумілі людям фронтиру по обидва боки кордону і не були тими чинниками, що роз'єднують. Документи Архіву Коша Нової Січі (1734-1775) це неодноразово підтверджують [5]. Фронтір й за умов появи кордонів як ліній, що роз'єднують, лишається полірелігійним та мультикультурним. Інколи це свідчить про байдуність до релігії як відповідного образу життя з дотриманням всіх норм та обрядів. Дійсно, аналіз архівних джерел дозволяє говорити про недотримання релігійних норм (особливо церковного причастя) як обов'язкової компоненти життя, особливо з боку козацтва [16]. Вживання та швидке пристосування до всього нового, що в умовах наближення імперій стає постійною складовою фронтірного життя, лишається головним та найбільш мотивуючим для людини фронтиру в умовах появи лінійних кордонів.

Середина XVIII ст. – часи існування Нової Січі – позначилися якісними змінами у житті фронтірного населення Південної України. Попри часті міграції татарських орд (єдичкульської, єдисанської тощо), наближення їхніх кочовищ до запорозьких поселень, часті сусідські непорозуміння та конфлікти, в цілому ситуація нормалізувалася. Населення степового порубіжжя збільшувалося, торговельні відносини вдосконалювалися, поступово з'являлося землеробство (з боку козацтва). Нові економічні стосунки вимагали зміни фронтірного трибу життя на більш спокійне та унормоване. Проте як козаки, так і татари бачили можливість для налагодження стосунків та контролю над прикордонним життям без втручання державних інституцій з боку імперій [1].

Кардинальні зміни у Північному Причорномор'ї відбулися по закінченню російсько-турецької війни 1768-1774 рр. та встановленню нового російсько-турецького кордону. Участь запорозьких козаків на боці російської армії добре показала частини козацтва, що назад до Росії повертатися не варто. Імперія наближалася до «Вольностей Війська

Запорозького», встановлювала свої порядки та контроль. Це стало відчутно під час Дунайських експедицій козацтва під керівництвом російських військкерівників [36]. Придунайські простори були відомі запорожцям від початку XVIII ст., попередні роки перебування у межах північно причорноморських теренів Кримського ханства та Османської імперії переконували козаків у можливості кращого життя та збереження своїх традицій – фронтірних: козацького права, виборності влади, не підконтрольності центральній владі, свободі пересування тощо [18]. З Кубані у Дунайський регіон під час війни переселилася ще одна фронтірна спільнота – російські старообрядці – некрасівці і доєдналися до своїх одновірців [37]. Отже, фронтірні спільноти йдуть на випередження: рухаються швидше ніж лінійні кордони та відразу якомога далі від них. Головне у виборі маршруту – можливість збереження своїх прав та традицій, подалі від державного кордону. Навіть накреслені у мирному Кючук-Кайнарджійському трактаті кордони цьому руху не заважають. Нечисельні державні інституції, які з'являються у цьому регіоні, як-то карантинні застави, прикордонні варті свободу пресування причорноморськими степами не обмежили. До державних установ потрапляли лише ті, хто хотів офіційного визнання. Інші продовжували жити старим вільним життям. Поява державних інституцій лише додала альтернативи – можна скористатися й такими пунктами перебування, а можна пройти повз них [19]. Врешті-решт контрабанду як заняття та образ життя у прикордонному регіоні ніхто не відміняв, лише перепон додалося. Навряд чи такі обмеження могли принципово змінити рух людей, які до пригод звикли.

Кючук-Кайнарджійський договір 1774 р. відомий передусім тим, що визнавав незалежність Кримського ханства від Османської імперії, а відтак можливе захоплення його Російською, фіксував за Росією Керч та Єні Кале. Землі між Бугом та Дністром залишалися за Кримським ханством [28, с. 957-967]. Однак передусім договір мав окреслити прецеденти вирішення порубіжних та спірних питань на майбутнє. Найважливішим у даному випадку є повторення тих пунктів, які вже мали місце у всіх попередніх договорах від 1700 р. А саме: жодної людини – чи-то розбійника, дезертира, біглого селянина, байдуже – яка перетнула кордон, не можна було повертати, якщо вона чітко означила свою релігійну приналежність: мусульманство в Османській імперії та християнство в Російській. Відтак практика зміни релігії при перетині кордону для людини, яка бажала підданство поміняти, лишалася визначальною у виборі моделі поведінки. Отже лінійний кордон виявився таким, що знімає протиріччя та об'єднує. Характерно, що відбувається це у тій царині, яка для Російської імперії стає принциповою, складовою ідеології та обґрунтування претензій, в тім числі й територіальних. Адже від другої половини XVIII ст. ідеологи російських завоювань чітко артикулюють право на захист православних. В цьому відношенні зміна релігії на мусульманство тими, кого Росія звикла представляти як християнський лицарський орден – козаками, є показовою.

Остання чверть XVIII ст. карколомно позначилася на долі фронтірних спільнот Південної України: 1775 р. знищено Запорозьку Січ, 1783 р. окуповано Кримське ханство. Такими були наслідки «миру» 1774 р. Частина й козаків, й татар, які бажали лишитися у своєму звичайному та звичаєвому просторі фронтиру, обрали за краще переселитися далі від Російської імперії та державних кордонів, що наздоганяли. Відтак починається тривала еміграційна хвиля у межі Османської імперії, у напрямку Дунаю та далі. Очевидно, що російським урядовцям такий розвиток подій не сподобався: фронтірні спільноти виявилися не слухняними, не контрольованими та навпаки змусили імперію до розв'язання так званого «козацького питання».

Листування російських прикордонних урядовців із центральною владою свідчить про неухильну увагу до пересувань козаків і татар. Донесення російських шпигунів щодо їхнього місця знаходження ретельно аналізуються та передаються у вищі інстанції. З цього листування, яке зберігається у Воєнно-ученому архіві (фонд ВУА Російського державного військово-історичного архіву – далі РДВІА, ф. ВУА), зрозуміло, що у другій половині

1770-х рр., тобто у перші роки після знищення Запорозької Січі, частина козаків перебувала у придунайському регіоні (довкола Кілії, Вілкового, Ізмаїла, Каушан, Балти тощо) [34]. Бендерський паша дозволяв запорожцям вільно влаштовувати свої поселення, незважаючи на заперечення з боку російських дипломатів та прикордонних служб щодо порушення статей мирного договору. Російські агенти також доносили, що кримський хан звертався до османського султана з проханням лишатися під його протекцією [34, арк. 4].

Річка Буг лишається умовним, віртуальним кордоном, на який не зважають ані козаки, ані татари, вільно її перетинаючи, інколи мимохідь займаючись розбійництвом. Багато козаків знаходилося на рибальстві на Тилігулі. Однак бендерський паша збирав їх на дунайському острові (пізніше у документах було названо Караурман як місце для влаштування Січі) [34, арк. 41]. Враховуючи постійні чутки про можливу війну з турками, перебування значної кількості запорожців у межах османських володінь виглядало для російських урядовців небезпечним. Однак самі запорожці вважали за краще саме такий варіант: приналежність до іншої релігії – православ'я – на землях мусульман – козаків не обмежувало і не напружувало. Порушення норм мирного договору 1774 р. (запорожці лишилися православними, не перейшли у мусульманську віру, але лишалися на землях османського султана) так само не перешкоджало їхньому відносно спокійному перебуванню та бажанню прийняти османське підданство.

Цікаво, що запорожці влаштовували свої тимчасові поселення поруч із російськими старовірами – некрасівцями, непорозуміння між ними у непростий момент пошуку нової *Землі / Міся* не зафіксовано. Однак це не тривало довго. З часом звуження фронтірних теренів, наближення державних кордонів, які ущільнюються, спровокують не просто напруження та конфронтацію між запорожцями і некрасівцями, а спричинять відкриті криваві сутички за землю і справжню війну [6, 8, 9, 31]. Некрасівці дотримувалися принципово іншого православ'я ніж запорожці, заради збереження старої віри століттями мігрували у пошуках території, де таку віру можна було б зберегти. У декларований Російською імперією «час протистояння християнства з мусульманством» очевидним мало бути об'єднання християнства проти чужих невірних мусульман. Однак ми бачимо інший варіант розвитку подій. Православні спільноти спочатку вільно переселяються у межі османського султана, потім конфліктують між собою і вчиняють справжню різанину. І така православна міжусобиця відбувається на землях мусульманського володаря, який ще й має цю ворожнечу заспокоювати.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст., запорозькі козаки брали активну участь у придушенні доволі потужного заколоту видинського паші Османа Пазвандоглу, отже виступали на боці урядових військ Порти. Турецькі запорожці перебували у підпорядкуванні браїлівського назиря й непогано воювали під його керівництвом [2, 4]. Некрасівці опинилися по інший бік, на боці Пазвандоглу. За свідченнями російських шпигунів, які перебували на Дунаї, запорожці становили найбільш дієвий контингент у війську браїлівського назиря. Порта віддядила запорожцям тим, що дозволила поселитися у найкращих місцях – довкола Кілії та Аккермана, на берегах Дунаю, ближче до російського кордону. Такий вибір був зрозумілий та відповідно артикульований османськими прикордонними чиновниками: Задунайська Січ заслужила на допомогу та можливість поповнити свої ряди біглими з російських теренів [35].

Чисельне підкріплення Задунайської Січі, очевидна прихильність з боку місцевих османських управителів викликали незадоволення з боку некрасівців. На початку російсько-турецької війни 1806 р. останні скористалися з неспроможності османського уряду контролювати дунайський регіон, та розпочали проти запорожців справжню війну [3]. Отже, маємо конфронтацію у середині фронтірних спільнот, які стають на бік різних політичних сил однієї держави – у даному випадку Османської імперії. Відтак розділяє не кордон і не фронтір, а прагнення пристосуватися до нових політичних реалій та зберегтися і втриматися на землях, які вважали зручними. Запорожці виявилися більш спритними,

оскільки обрали від початку сторону того, хто перемаже – центральну владу та її місцевих представників. Очевидно одне, що в умовах наближення державних кордонів та зменшення фронтирних теренів, внутрішня боротьба між фронтирними корпораціями стає більш жорстокою. Лінійні державні кордони при цьому впливової ролі не відіграють. Вони довгий час лишаються умовними, їх легко перетинають і практично не звертають на них уваги.

Яський мирний договір 1791 р. чітко фіксував кордон між двома імперіями по річці Дністер [29, с. 287-292]. Стаття 8 договору так само підтверджувала можливість усім бажаючим повернутися у межі своїх імперій, за виключенням тих, хто добровільно змінив віру. Бухарестський мирний договір 1812 р. вже фіксував кордон по річці Прут, а від її гирла – по Дунаю, відтак Дунайські острови по Кілійському гирлу мали бути незаселеними і не належали жодній імперії [30, с. 316-322]. Іновірцям так само надавалися гарантії і можливість протягом 18 місяців вирішити свої майнові справи та переселитися: мусульманам у межі Османської імперії, а християнам – Російської. Однак у договорі не позначалося, що це стосується лише тих, які недавно прийняли нову віру. Відтак поступово практика обов'язково помінати віру і в такий спосіб забезпечити себе від можливості насильницького повернення практично зникла. Фронтирне населення спокійно перетинало кордон, не обтяжуючи себе жодними ускладненнями щодо релігійної приналежності. Ті, що називали себе задунайськими запорожцями, сповідували православну віру та проживали у межах володінь мусульманського султана. Жодних непорозумінь з цього приводу у документальних джерелах не зафіксовано.

Часті російсько-турецькі війни другої половини XVIII – початку XIX ст. та як наслідок зміни державних кордонів випрацьовували нову практику поведінки фронтирних спільнот. На кордони вони звертали мало уваги, змінювали державну приналежність у залежності від конкретної ситуації, шукаючи переваги та пільги по обидва боки умовного кордону. При цьому козакі могли воювати по різні боки, у різних арміях, однак це не порушувало усвідомлення приналежності до окремої козацької фронтирної корпорації, яка має право на особливе ставлення до себе: відповідні, притаманні лише ним умови життя, свободу пересування та збереження своїх особливих законів та традицій. Саме це є для фронтирної спільноти рідним. Відповідно, вони згодні були зрушити зі своїх звичайних дніпрових плавнів, переміститися на дунайські острови, але зберегти старі звичаї та традиції, самоврядування. Найголовніше – невтручання державних інституцій, право вибору власного образу життя. Мова навіть не про кріпацтво, а про будь-яке обмеження свободи пересування та необхідність користитися чужою волі, у даному випадку імперських чиновників та нових інституцій. Тож з часом бачимо іншу практику: на початку XIX ст. з'являться спеціальні люди, які візьмуть на себе спеціальну роботу щодо налагодження стосунків козаків (чи тих, хто себе так називав) з урядовими інституціями. Очевидно, що це був своєрідний бізнес, який вимагав знання діючого законодавства (відповідно російського та османського) та адміністративної практики. Так, в офіційних документах з'являться бажані для російських чиновників слова та словосполучення – формулювання, які дозволяли вирішити справу позитивно. Ними могли користуватися як звичайні писарі, які готували діловодні справи та відповідні рішення, так і чиновники або військові керівники високого рангу, які розуміли реалії життя. Прикладом можуть слугувати документи, які виходили з канцелярії генерала І. І. Міхельсона, який керував Молдавською армією на початку війни 1806-1812 рр. відомо, що І. І. Міхельсон позитивно ставився до турецьких запорожців та докладав зусиль до їх повернення на бік Росії. “Как известно что в Молдавии и Бессарабии и других областях Турецких обретаются казаки Черноморского или и бывшего прежде запорожского природные россияне Турецкое правительство вступило ныне в войну против России, то все таковые казаки (яко воины христианские и природные подданные российские Высочайшим именем Всемилостивейшаго Всероссийскаго Государя Императора призываются к принятию в сей войне оружия Его Императорского Величества” [33, арк. 2]. Цікаво, що фраза «яко воины христианские» написана зверху, над строчкою,

над закресленими словами. Таких прикладів є кілька у тексті, всі вони виправляють звичні слова на посилені риторичні фрази з яскравою релігійною, звісно християнською, риторикою.

Часті російсько-турецькі війни другої половини XVIII – першої третини XIX ст. та перебування фронтірних козацьких спільнот з різних сторін (у залежності від ситуації) не випрацьовували сталого образу ворога, не робили з колишнього ворога чужого та абсолютно іншого. На це не впливала ідеологічна риторика, яка штучно підсилювалася російською владою. Тож воюючи на боці російської армії, козаки могли спокійно перейти на османські землі по закінченні війни. І навпаки, проживши довго на землях османського султана, запорожці могли піддатися на умовляння російських можновладців та приєднатися до російської армії (як у випадку І. І. Міхельсона та формування Усть-Дунайського Буджацького козацького війська). Все залежало лише від того, приналежність до якої держави могла дозволити зберегти власні козацькі права та уявлення про їх збереження.

Російсько-турецька війна 1806-1812 рр. закінчилася черговою спробою встановлення чіткого кордону-лінії. Архівна справа, присвячена цьому тривалому процесу має відповідну назву: «Дело о разграничении Дунайских островов для определения границы между Россией и Портой Оттоманской» [15]. Розпочалося ведення справи у 1816 р. та тривало до 1828 р. і завершилося лише у зв'язку із початком чергової російсько-турецької війни. Однак чіткого розмежування так і не відбулося, острови заселялися, рибалки з'являлися з обох боків кордону, а російським чиновникам представлялися виключно як османські піддані. Очевидно, таке формулювання давало можливість позбутися необхідності переходити на російське громадянство та мати зобов'язання перед державою.

Відтак, протягом XVIII – початку XIX ст. євразійський степ між річками Кубань та Дунай лишався територією фронтиру, незважаючи на появу державних кордонів. Люди фронтиру продовжували зберігати свою незалежність від держави, підкреслюючи право на *Свою територію*, яка для запорозьких козаків означала можливість збереження традицій фронтірного життя. Особливості південноукраїнського степового ландшафту в якості державного кордону могли означити лише річки як своєрідні міждержавні бар'єри. Однак для людей, які завжди проживали по різних берегах цих річок, такі кордони лишилися уявними, а не реальними. Природні умови та часті зміни кордонів забезпечили можливість вільного пересування. Відтак навіть державні кордони не стали тими лініями, які мали роз'єднати. Спроби чіткого розмежування та фіксація їх на рівні міжнародних договорів лише засвідчили умовне об'єднання, яке окреслилося у можливості поміняти віру й відтак залишитися по той бік кордону, який ситуативно більш задовольняв вимогам фронтірної людності. Риси фронтиру як регіону полікультурного та полірелігійного не просто збереглися, а посилювалися. В умовах зменшення фронтірної території прикордонні спільноти навпаки випрацьовували практики взаємодії задля збереження своїх традицій, які стали для них найважливішими, асоціювалися з рідним, але головне – проти втручання держави. А імперії (особливо Російська) мусили з цим бажанням рахуватися, маючи клопіт із розв'язанням так званого «козацького питання» та тривалою затримкою щодо здійснення своїх колоніальних бажань. Більше того, традиції вільного життя козацького краю, його поліетнічність та полірелігійність визначили специфіку південноукраїнського регіону та його історичного розвитку впродовж всього XIX ст. Роль тюркських спільнот в історії Південної України XIX ст. очевидно зменшується, але зберігається достатньо вагомою.

Джерела та література:

1. Андреева С. С. Дипломатичні зносини Запорозької Нової Січі з Кримським ханством. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ : зб. наук. праць* / ред. : Ф. Г. Турченко, А. В. Бойко та ін. Запоріжжя : Просвіта, 2009. Вип. 26. С. 104-108.

2. Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АЗІПІ). Ф. 312. Оп. 575. Спр. 2. Записки Бухарестських і задунайських новостей. Приложения к письмам и донесениям. 1801.

3. АЗПІ. Ф.69. Оп.69/1. Спр. 141. Переписка с генералом Михельсоном.
4. АЗПІ. Ф.69. Оп.69/1. Спр. 254. Переписка генерального консула с консульским агентом в Галаце П. Ренским. 1798.
5. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775, Т.2 / Упоряд.: Гісцова Л. З., Автономов Д. Л., Демченко Л. Я., Дрозд С. І. та ін. Київ, 2000.
6. Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). Одеса: Астропринт, 2009. 256 с.
7. Бачинська О. Турецьке та татарське населення Буджака: походження, шляхи міграцій, демографія, зовнішність (90-ті рр. XVIII – початок XIX ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі*: 36. наук. пр. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 9-10. С. 238-246.
8. Бачинський А. Д., Січ Задунайська. 1775–1828. Історико-документальний нарис. Одеса: «Гермес», 1994.
9. Бачинський А. Д., Бачинська О. А., Козацтво на Півдні України. 1775–1869. Одеса: Маяк, 1995.
10. Брехуненко В. А. Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2011.
11. Грибовский В. Разграничение степных владений Османской и Российской империй в 1704 и 1705 гг. *Scriptorium nostrum*. 2014. № 1. С. 225-246.
12. Грибовский В., Сень Д. Фронтирные элиты и проблема стабилизации границ Российской и Османской империй в первой трети XVIII в.: деятельность кубанского сераскера Бахты-Гирея. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ: ІІУ НАНУ, 2010. Вип. 9-10. С. 193-226.
13. Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины (этнический барьер или этноконтактная зона). *Этноконтактные зоны в европейской части СССР (География, динамика, методы изучения)*. Москва, 1989. С. 7–20.
14. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.). *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Т.СХХІІ : Праці історико-філософської секції. 1991. С. 28-44.
15. Державний архів Одеської області. Ф.1. Оп. 214 (1816). Спр. 23. Дело о разграничении Дунайских островов для определения границы между Россией и Портою Оттоманской, тут вся переписка по делам пограничным.
16. Каюк С. Релігійність фронтирного населення південноукраїнського регіону в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. *Міждисциплінарні гуманітарні студії. Сер. : Історичні науки*. 2017. Вип. 3. С. 146-155.
17. Каюк С. Люди фронтиру в умовах війни: початок російсько-турецької війни 1806–1812 рр. у житті запорозького козацтва. *Міждисциплінарні гуманітарні студії. Сер. : Історичні науки*. 2015. Вип. 2. С. 64-72.
18. Каюк С. М. Задунайська Січ: спроби запорожців продовжити свою історію за межами первісної території. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 1999. Вип. VIII. С. 255- 259.
19. Каюк С. Карантинні установи як інституції, або фронтірне населення в нових державних умовах. *Чорноморська минушина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України*. Одеса, 2016. Вип. 11. С. 24–38.
20. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. (за документами РДАДА) / [упорядник В. Мильчев]. Запоріжжя, 2004.
21. Леп'явко С. Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). Запоріжжя, 2001.
22. Леп'явко С. Українське козацтво і теорія Великого Кордону. *Козацька спадщина*. 2005. № 2. С. 14–18.
23. Мильчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. Запоріжжя, 2009.
24. Могульова-Каюк С. Запорозьке козацтво і Великий Степовий кордон. *Історія: Доповіді та повідомлення Четвертого Міжнародного конгресу українців*. Одеса; Київ; Львів, 1999. Ч. 1. С. 241 – 247.

25. Мультифронтір. Нова схема української історії. *Локальна історія*. 13 червня 2022. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/multifrontir-nova-skema-ukrayinskovi-istoriiv/> (дата звернення: 28.11.2022).
26. Полное собрание законов Российской империи. Т. 4. Санкт-Петербург: 1830.
27. Полное собрание законов Российской империи. Т. 10. Санкт-Петербург: 1830.
28. Полное собрание законов Российской империи. Т. 19. Санкт-Петербург: 1830.
29. Полное собрание законов Российской империи. Т. 23. Санкт-Петербург: 1830.
30. Полное собрание законов Российской империи. Т. 32. Санкт-Петербург: 1830.
31. Пригарин А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX в. Одесса; Измаил; Москва, 2010.
32. Рибер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно-исторический подход. *Новая имперская история постсоветского пространства*. Казань, 2004. С. 108–219.
33. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). Ф. 14209. Оп. 5/165. Зв. 56. Спр. 1. Дело о заведении, а потом об уничтожении Усть-Дунайского Буджацкого войска.
34. РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 192. Рапорты генерал-поручика Текели, с представлением получаемых сведений с турецкой стороны.
35. РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 348. Дело о намерениях турецких запорожцев. 1804.
36. Рябінін-Скляревський О. Запорізькі бунти дунайців 1771–1774 рр. і початок Задунайського Коша. *Науковий збірник УАН. К.*, 1927. Т. 26. С. 65–83.
37. Сень Д. Переселение кубанских казаков-некрасовцев в Османскую империю в XVIII в.: дискуссия, новые источники, перспективы изучения. *Липоване: історія і культура руських старообрядців* / Ред.-сост. А.А. Пригарин. Одесса, 2008. Вып. 5. С.23-38.
38. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. Владимир, 1908. Т. 2. С. 1113-1114.
39. Bachynska O. The Influence Of The Urban Culture On The Cossack Rural Population Of The Dnieper Ukraine During The Modernization Of The Late XIX –Early XX Centuries. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi. The Journal of South-Eastern European Studies*. İstanbul, 2019. Issue 32 (2017-2).
40. Lattimore O. The Nomads and South Russia. *Archeion Pontou*. 1979. Vol. 35. P. 193–200.
41. Lattimore O. Inner Asian Frontiers: Chinese and Russian Margins of Expansion. *Studies in Frontier History. Collected Papers*. Paris, 1962. P. 138–152.
42. McNeill W. N. Europe's Steppe Frontier, 1500–1800. Chicago, 1964.

References:

1. Andryeyeva, S. (2009). Dyplomatychni znosny Zaporoz'koyi Novoyi Sichi z Kryms'kym khanstvom. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu ZDU*. Zaporizhzhya, vyp. 26, pp. 104-108. [in Ukrainian].
2. *Arhiv zovnishnoyi polityki Rosijskoyi imperiyi (Rosia) [Archive of Foreign policy of the Russian Empire (Russia)]* (as follows – AZPRI). F.312. Op.575. Spr.2: Zapiski Buharestskih i zadunajskih novostej. Prilozheniya k pismam i doneseniyam. 1801. [in Russian].
3. AZPRI. F.69. Op.69/1. Spr.141: Perepiska s generalom Mihelsonom. [in Russian].
4. AZPRI. F.69.-Op.69/1. Spr.254. Perepiska generalnogo konsula s konsulskim agentom v Galace P. Renskim. 1798. [in Russian].
5. Sohan', P., ed. (2000) *Arhiv Kosha Novoyi Zaporozkoyi Sichi*. Korpus dokumentiv 1734–1775, Kiyv: NAN Ukraine, vol. 2. [in Ukrainian].
6. Bachynska, O. (2009) *Kozactvo v «pishyakozačku dobu» ukrayinskoyi istoriyi (kinec XVIII – XIX st.)*. Odesa: Astroprint. [in Ukrainian].
7. Bachynska, O. (2010) Turecke ta tatarske naselennya Budzhaka: pohodzhennya, shlyahi migracij, demografiya, zovnishnist (90-ti rr. HVIII – pochatok XIX st.). *Ukrayina v Centralno-Shidnij Yevropi: Zb. nauk. pr. K.*: Institut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, vyp. 9-10, s. 238-246. [in Ukrainian].
8. Bachynskiy, A. D. (1994) *Sich Zadunajska. 1775–1828: Istoriko-dokumentalnij naris*. Odesa: «Germes». [in Ukrainian].
9. Bachynskiy, A. D. & Bachynska O. A. (1995) *Kozactvo na Pivdni Ukrainy. 1775–1869*. Odesa: Mayak. [in Ukrainian].

10. Brehunenکو, V. A. (2011) *Kozaki na Stepovomu Kordoni Yevropi. Tipologiya kozackih spilnot XVI – pershoi polovini XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
11. Gribovskiy, V. (2014) Razgranichenie stepnyh vladenij Osmanskoj i Rossijskoj imperij v 1704 i 1705 gg. *Scriptorium nostrum*, vol. 1, s. 225-246. [in Russian].
12. Gribovskij, V. & Sen, D. (2010) Frontirnye elity i problema stabilizacii granic Rossijskoj i Osmanskoj imperij v pervoj treti XVIII v.: deyatelnost kubanskogo seraskera Bahty-Gireya. *Ukrayina v Centralno-Shidnij Yevropi*, Kyiv: IJU NANU, vol. 9-10, s. 193-226. [in Russian].
13. Dashkevich, Ya. (1989) Bolshaya granica Ukrainy (etnicheskij barer ili etnokontaktnaya zona). *Etnokontaktnye zony v evropejskoj chasti SSSR* (Geografija, dinamika, metody izucheniya). Moskva, s. 7–20. [in Russian].
14. Dashkevich, Ya. (1991) Ukrayina na mezhi mizh Shodom i Zahodom (XIV—XVIII st.). *Zapiski Naukovogo tovaristva im. Shevchenka*. T. CCXXII : Praci istoriko - filozofskoyi sekciji, s. 28-44. [in Ukrainian].
15. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti (Ukrayina) [State Archives of the Odessa region (Ukraine)]. F.1. Op.214. Spr. 23, 1816 r.: Delo o razgranichenii Dunajskih ostrovov dlya opredeleniya granicy mezhu Rossieyu i Portoyu Ottomanskoj, tut vsya perepiska po delam pogranichnym. [in Russian].
16. Kayuk, S. (2017) Religijnist frontirnogo naselennya pivdenoukrayinskogo regionu v ostannij chverti XVIII – na pochatku XIX st. *Mizhdisciplinarni humanitarni studiyi*. Ser.: Istorichni nauki, vol. 3, s. 146-155. [in Ukrainian].
17. Kayuk, S. (2015) Lyudi frontiru v umovah vijni: pochatok rosijsko-tureckoyi vijni 1806-1812 rr. u zhitti zaporozkogo kozactva. *Mizhdisciplinarni humanitarni studiyi*. Ser.: Istorichni nauki, vol. 2, s. 64-72. [in Ukrainian].
18. Kayuk, S. M. (1999) Zadunajska Sich: sprobi zaporozhciv prodovzhati svoyu istoriyu za mezhami pervisnoyi teritoriji. Naukovy praci istorichnogo fakultetu Zaporizkogo derzhavnogo universitetu. *Zaporizhzhya*, vol. VIII, s. 255- 259. [in Ukrainian].
19. Kayuk, S. (2016) Karantinni ustanovi yak instituciji, abo frontime naselennya v novih derzhavnih umovah. *Chornomorska minuvshina: Zapiski Viddilu istoriji kozactva na pivdni Ukraini*. Odesa. vol. 11, s. 24–38. [in Ukrainian].
20. Milchev, V., ed. (2004) *Kordoni Vijska Zaporozkogo ta diyalnist rosijsko-tureckoyi mezhovoyi komisiji 1705 r.* (za dokumentami RDADA). Zaporizhzhya. [in Ukrainian].
21. Lep'yavko, S. (2001) *Velikij Kordon Yevropi yak faktor stanovlennya ukrayinskogo kozactva (XVI st.)*. Zaporizhzhya. [in Ukrainian].
22. Lep'yavko, S. (2005) *Ukrayinske kozactvo i teoriya Velikogo Kordonu. Kozacka spadshina*, vol. 2, s. 14–18. [in Ukrainian].
23. Milchev, V. (2009) *Narisi z istoriji zaporozkogo kozactva XVIII st.* Zaporizhzhya. [in Ukrainian].
24. Mogulova-Kayuk, S. (1999) Zaporozke kozactvo i Velikij Stepovij kordon. *Istoriya: Dopovidi ta povidomlennya Chetvertogo Mizhnarodnogo kongresu ukrayinistiv*. Odesa; Kyiv; Lviv, vol. 1, s. 241 – 247. [in Ukrainian].
25. *Multifrontir*. Nova shema ukrayinskoyi istoriji. Lokalna istoriya. 13 chervnya 2022. Available at: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/multifrontir-nova-skHEMA-ukrayinskoyi-istoriji/> [Accessed 28 November 2021] [in Ukrainian].
26. *Polnoe sobranie zakonov Rosijskoj imperii*. (as follows – *PSZRI*). (1830). Sankt-Peterburg, t. 4. [in Russian].
27. *PSZRI* (1830). Sankt-Peterburg, t.10. [in Russian].
28. *PSZRI* (1830). Sankt-Peterburg, t. 19. [in Russian].
29. *PSZRI* (1830). Sankt-Peterburg, t. 23. [in Russian].
30. *PSZRI* (1830). Sankt-Peterburg, t. 32. [in Russian].
31. Prigarin, A. (2010) *Russkie staroobryadcy na Dunae: formirovanie etnokontaktnoj obshnosti v konce XVIII – pervoj polovine XIX v.* Odessa; Izmail; Moskva. [in Russian].
32. Riber, A. (2004) *Menyayushiesya koncepcii i konstrukcii frontira: sravnitelno-istoricheskij podhod. Novaya imperskaya istoriya postsovetskogo prostranstva*. Kazan, s. 108–219. [in Russian].

33. *Rosijskij derzhavnij vijskovo-istorichnij arhiv (Rossia)* [Russian State Military Historical Archive (Russia)] (as follows – RDVIA). F. 14209. Op. 5/165. Zv. 56. Spr.1: Delo o zavedenii, a potom ob unichtozhenii Ust-Dunajnskogo Budzhackogo vojska. [in Russian].

34. *RDVIA*. F. VUA. Spr. 192: Raporty general-poruchika Tekeli, s predstavleniem poluchaemyh svedenij s tureckoj storony. [in Russian].

35. *RDVIA*. F. VUA. SPR. 348: Delo o namereniyah turekikh zaporozhcev. 1804. [in Russian].

36. Ryabinin-Sklyarevskiy, O. (1927) Zaporizki bunti dunajciv 1771–1774 rr. i pochatok Zadunajnskogo Kosha. *Naukovij zbirnik UAN*, Kyiv, t. 26, s. 65–83. [in Ukrainian].

37. Sen, D. (2008). Pereselenie kubanskih kazakov-nekrasovcev v Osmanskuyu imperiyu v XVIII v.: diskussiya, novye istochniki, perspektivy izucheniya. *Lipovane: istoriya i kultura ruskih staroobryadcev*. Odessa, vol. 5, s. 23-38. [in Russian].

38. Evarnickiy, D. (1908) *Istochniki dlya istorii zaporozhskih kazakov*. Vladimir, t. 2, s. 1113-1114. [in Russian].

39. Bachynska, O. (2019). The influence of the urban culture on the Cossack rural population of the Dnieper Ukraine during the modernization of the late XIX – early XX centuries. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. The Journal of South-Eastern European Studies. İstanbul, issue 32 (2017-2). [in English].

40. Lattimore, O. (1979) *The Nomads and South Russia. Archeion Pontou*, vol. 35, pp. 193–200. [in English].

41. Lattimore, O. (1962) Inner Asian Frontiers: Chinese and Russian Margins of Expansion. *Studies in Frontier History*. Collected Papers. Paris, pp. 138–152. [in English]

42. McNeill, W. N. (1964) *Europe's Steppe Frontier, 1500–1800*. Chicago. [in English].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268822>
 УДК 930.2:94(477.74-25)"1830/1840"

MEMORIES OF ODESA IN THE 30s OF THE 19th CENTURY: IN FOCUS BETWEEN THE "VORONTSOV ERA" AND ONE YEAR

Vadym Khmarskyi

Doctor of Science (History),
 Professor
 Odesa I. I. Mechnikov
 National University
 2, Dvoryanska str.,
 Odesa, 65082, Ukraine
 ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-8140-639X>
 E-mail: khmarskyi@ukr.net

Citation: Khmarskyi, V. (2022). Memories of Odesa in the 30s of the 19th century: in focus between the "Vorontsov era" and one year. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, pp. 47-55.

Submitted: 30.11.2022

Annotation

The modern understanding of the history of Southern Ukraine during the imperial period involves taking into account the "decolonization" discourse. Odesa deserves special attention as an administrative, economic and cultural center of the region. In order to achieve it is necessary to rethink the already existing and published historical sources – acts and narrative sources, as well as to search, find and study new materials. The "deciphering" of the diary of the famous Odesa historian Apollon Skalkovskiy for 1835 was recently completed. To determine the value of the information given in it, it is necessary to compare it with other sources of personal origin. Therefore, the purpose of this article is to compare a set of memoirs and autobiographies covering both 1835 and 1830s altogether.

According to our calculations, almost a quarter of a hundred memoirs tell about the "Vorontsov period" (mid of 1820s – mid of 1840s). However, if we narrow the focus to the 1830s, then less than 15 works remain (S. Borynevych, M. Veselovskiy, P. Weinberg, O. Havrylenko, M. Dievskiy, P. Morozov, M. Murzakevych, A. Fadeev, O. Chyzhevych, Y. Shershenevych, M. Shcherbynin). Obviously, the picture changes significantly if we are talking about only one year 1835 in particular.

The review of the above-mentioned narratives was carried out through the general characteristics of each of them according to the following parameters: author (attribution, scale of personality), genre (memoir, autobiography), specific weight of the "Odesa" fragment, duration of time the author was staying in the city, and in particular in 1835, chronological distance (from the events to the writing of the text), archeographic actualization (compiler, format) and focus (overall picture, details, etc.). Reviewing memoir literature on the history of Odesa in the 1830s we should note that memories actually dominate over autobiographies, although some of the former approach the latter in terms of their architectonics. Sources of personal origin have absolute value due to the very fact of their existence. However, in this context,

they are not equal. The autobiography of M. Murzakevych claims a special place due to the authorship of the professor-historian and the large amount of the text. However, the year 1835 is represented poorly.

The author concentrates on his travels and writing his works, leaving the city in the background. The narratives of S. Borynevych and P. Morozov could claim the place of primary source. But their texts are scattered in as many as five publications. The imperfection of Borynevych's narrative, which was not previously distinguished by his intellectual achievements or a high educational level, is the chronological distance from the time he wrote about and the small volume of the source. Morozov's narratives are either too general (about the holidays), or focused on one character (about M. Magnytskiy's life challenges not in Odesa), or have contradictory content of fragments (about M. Magnytskiy's time in Odesa during P. Blaramberg's lifetime). The narratives of A. Fadeev, O. Chyzhevych and M. Shcherbynin are also of high value. Their peculiarity is the presence of assessments of Odesa society in general. However, A. Fadeev spent not much time in the city, O. Chyzhevych physically began the story too late, and M. Shcherbynin paid a little attention to the 1830s in order to find any special information or emphasis on the year of 1835. The rest of the narratives can give only specific details about specific fragments of the decade and almost nothing about the focus on that single year. However, despite the listed "flaws", the memoirs of the named authors are a unique source from the history of the specified time - the "golden middle" of "Vorontsov" Odesa, because they were

written by local residents who spent years here and saw the city from the inside. With complexed consideration, they can provide both important information and excellent characteristics of the period. But it is also obvious that the picture will not be complete if the memoir literature is not compared with the travel notes of the city guests, diaries, epistolary, namely other sources of personal origin.

Key words: memoirs, autobiography, diary of A. Skalkovskyi, year of 1835, informative value.

СПОГАДИ ПРО ОДЕСУ 30-Х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ: У ФОКУСІ МІЖ «ВОРОНЦОВСЬКОЮ ДОБОЮ» ТА ОДНИМ РОКОМ

Вадим Хмарський

Доктор історичних наук,
професор
Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2,
м. Одеса, 65082, Україна
ORCID: [https://
orcid.org/0000-0002-8140-639X](https://orcid.org/0000-0002-8140-639X)
E-mail: khmarskyi@ukr.net

Цитування: Хмарський В.
Спогади про Одесу 30-х років
ХІХ століття: у фокусі між
«Воронцовською добою»
та одним роком. *Чорноморська
минушина*: записки
Відділу історії козацтва на півдні
України: зб. наук. праць
/ за ред. В. А. Смоля. Одеса :
ФОП Бондаренко М., 2022.
Вип. 17. С. 47-55.

Отримано: 30.11.2022

Анотація

Завершення «дешифрування» щоденника відомого одеського історика Аполлона Скальковського за 1835 рік поставило питання про зіставлення наведеної у ньому інформації з іншими джерелами особового походження. Тому метою даної статті є виявлення комплексу мемуарів та автобіографій, що охоплюють як 1835 рік, так і 30-ті роки у цілому. Підраховано, що зазначеного десятиліття торкаються 15 творів, а року – шість. Як за обсягом, так і за змістом першорядне значення мають автобіографія М. Мурзакевича, наративи С. Бориневича та П. Морозова. Також містять багато цінної інформації автобіографія А. Фадєєва, спогади О. Чижевича та М. Щербініна. Проте очевидним є те, що мемуарна література має розглядатись у комплексі з іншими джерелами особового походження – подорожніми нотатками гостей міста, щоденниками, епістолярією тощо.

Ключові слова: мемуари, автобіографія, щоденник А. Скальковського, 1835 рік, інформативна цінність.

Вітчизняна історіографія разом з усім українським суспільством в умовах агресивної експансіоністської політики Російської Федерації та широкомасштабної війни проти України отримали колосальний імпульс для переосмислення свого минулого. Історія українського Причорномор'я активно переглядається і дискутується як щодо домодерної (до кінця ХVІІІ ст.), так і модерної доби. Останню можна уявити як послідовний ланцюг трьох періодів – імперського, радянського та сучасного. Своєрідним наріжним каменем у регіоні в імперський період було місто Одеса – його економічний, культурний та адміністративний центр. На наш погляд, у цивілізаційному сенсі тут відбувались два потужних, інколи суперечливих, процеси. З одного боку – інкорпорація новоприєднаного краю адміністративними засобами, що продукувались у столицях імперії, а з другого – проникнення європейської модерності, що було об'єктивним процесом тодішнього формату глобалізації. Отже, для подальшого осягнення історії краю та його епіцентру в імперський період необхідна нова його інтерпретація (зокрема за допомогою «деколонізаційного» дискурсу), що неможлива як без переосмислення вже наявних і опублікованих історичних джерел – актових та нарративних, так і актуалізації нових матеріалів.

Серед джерел особового походження – життєписи, автобіографії, мемуари, подорожні нотатки, щоденники, епістолярія – унікальним історичним джерелом з історії Одеси «воронцовської доби», тобто двадцятиліття з середини 20-х і до середини 40-х років, коли Михайло Воронцов перебував у місті як новоросійський і бессарабський генерал-губернатор, є щоденник відомого одеського історика XIX ст. Аполлона Скальковського. Це історичне джерело було недостатньо залучене до наукового обігу – переважно через зберігання у Петербурзі та, головне, надзвичайно нерозбірливий почерк. Нині можна констатувати, що завдяки сприянню «Солідарної стипендії, спонсорованої Інститутом гуманітарних наук» (Institut für die Wissenschaften vom Menschen, IWM) (Відень) [23] завершена робота з підготовки до публікації цього щоденника за 1835 рік. Раніше вже ставилось завдання визначити місце щоденника А. Скальковського серед джерел особового походження, що стосуються історії Одеси. Виявилось, що переважно більшість з них складають мемуари та автобіографії [18]. Тому *метою даної статті* є визначення цінності наведеної у них інформації задля зіставлення її з інформацією, наявною у щоденнику за 1835 рік (охоплюючи кілька суміжних років можна говорити і про ширший контекст, тобто ціле десятиліття – 30-ті роки XIX ст.).

Фронтальний огляд наративів з історії Одеси за допомогою, наприклад, такого фундаментального серійного бібліографічного видання як «Історія дореволюційної Росії у щоденниках і спогадах», зокрема двох частин його другого тому (1977-1978), присвяченого 1801-1856 рр., дає підстави стверджувати про задовільне, на перший погляд, насичення наративними джерелами історії 30-х років. Адже, за нашими підрахунками, про «воронцовську добу» розповідають ледве не чверть сотні спогадів [18]. Втім якщо звзунити фокус до 30-х років, то лишається 15 творів. Очевидно, що картина значно зміниться, якщо мова йтиме лише про один рік, зокрема 1835-й.

Оприлюднення згаданих вище джерел особового походження розтягнулось на понад шість десятиліть «довгого XIX століття». Першим таким наративом можна визнати розповідь інтелектуала Павла Морозова про духовне життя одеситів наприкінці 20-х – на початку 30-х рр., опубліковану 1834 р. в альманасі «Подарунок неможливим» [12]. Наступну публікацію – спогад аноніма про візит імператора до міста у 1837 р., що стало окремим виданням, фіксуємо у 1848 р. [4]. Черговий твір з'явився друком лише через 20 років у журналі для духовенства «Мандрівник» – спогади Михайла Дієвського про свого батька-протоієрея [6]. У 70-ті рр. можна спостерігати відносно археографічне поживлення – протягом одного року друком вийшли три джерела – у історико-літературному журналі «Російській архів» (Павло Морозов – двічі [11; 12], Михайло Щербинін [22]). Наступного десятиліття побачив світ лише один наратив – в історичному журналі «Російська старовина» (історик Микола Мурзакевич [13]). Справжній археографічний прорив відбувся у 90-ті роки – дев'ять текстів. Насамперед мова йде про збірку спогадів «З минулого Одеси», упорядником якої став представник знакової для міста родини Людвіг Дерібас, редагували її Анатолій Єгоров, Олександр Кирпичников та Володимир Яковлев (два останніх – університетські професори), а спонсором був знаменитий міський голова Григорій Маразлі. З 19 уміщених там текстів, загальним обсягом 14 авторських аркушів (один такий аркуш – 40 тис друкарських знаків, тобто літер, розділових знаків та пробілів між ними) шість торкалися 30-х років (Самуїл Бориневич – двічі [1; 2], Матфей Веселовський [7], Олександра Гавриленко [14], Осип Чижевич [19], Йосип Шершеневич [20]), ще два – у журналах «Російській архів» (Андрій Фадєєв [17]) та «Російська школа» (Петро Вейнберг [3]). Після цього настає вакуум – не зафіксовано жодного виданого мемуарного твору з історії Одеси 30-х років XIX ст.

Огляд названих вище наративів здійснимо через загальну характеристику кожного (за абеткою) за такими параметрами: автор (атрибуція, масштаб особистості), різновид (мемуари, автобіографія), питома вага «одеського» фрагмента в обсязі всього твору, тривалість перебування автора у місті і зокрема у 1835 р., хронологічна дистанція (від подій

і до написання тексту), археографічна актуалізація (упорядник, формат) та фокус (загальна картина, деталі чи змішаний варіант).

Самуїл Бориневич (1810-?) переїхав до міста у 1831 р. Пересічний городянин став батьком відомого земського статистика Антона Бориневича (1855-1946) [9]. Саме останній відредагував два невеличкі (0,2 та 0,25 авт. арк.) спогади свого 84-річного батька і подав їх до збірки «З минулого Одеси». В одному творі розповідається про зовнішній вигляд міста у першій половині десятиліття, а у другому містяться три розповіді про одесита П. Разумовського та деталі про церковне та театральне життя міста.

В Одесі у родині нотаря народився Петро Вейнберг (1831-1908). У п'ять років його віддали навчатись до пансіону В. Золотова, потім він перейшов до гімназії при Рішельєвському ліцеї, а після цього продовжив навчання у самому ліцеї. У 1850 р. перевівся до Харківського університету, згодом опинився у Петербурзі. Був відомим перекладачем світової літературної класики, викладав історію російської літератури у різноманітних закладах, був помітним громадським діячем помірковано ліберального спрямування [24]. Саме про здобуття початкової та середньої освіти він згадує у своїх спогадах через понад півстоліття.

Протоіерей Матвій Веселовський у своїх спогадах хоч і стверджує, що нижня межа його пам'яті сягає лише 1841 р., але таки наводить коротенький спогад «Про чуму 1838 р.» – всього на одну сторінку. Ще один протоіерей Ілля Дієвський (~1801-1849), який був ще й мандрівним істориком та археологом став у центрі спогадів свого сина Михайла (?-1893).

Випускник Московського шляхетного університетського пансіону, пензенський поміщик Павло Морозов (1808-1881) переїхав до Одеси у 1824 р. і розпочав кар'єру у канцелярії генерал-губернатора. Він брав активну участь в інтелектуальному житті міста – співробітничав як автор і один з редакторів у газеті «Одеський вісник» (з 1827 р.), заснованому у 1828 р. Товаристві сільського господарства Південної Росії (редактор його «Листків»), редагував і видавав довідниковий «Новоросійський календар» (1831-1837), а також два випуски історико-літературного «Одеського альманаху» (1831-1832). Саме йому належить перший, по суті, твір з історії міста – «Історичний погляд на Одесу» (1831). Саме його невеличкі (0,2 авт. арк.) загальні спостереження про святкування Різдва Христового та Нового року у місті можна віднести до початку десятиліття. У 1837 р. П. Морозов через господарські справи виїхав з міста до свого поміщицького маєтку і різко відійшов від всієї попередньої діяльності. Згодом у журналі «Російський архів» та окремими відбитками вийшли його спогади «Моє знайомство з М.Л. Магницьким» (1875) та «З одеських спогадів» (1877). Перший і переважна більшість другого значною мірою присвячені названій персоні, але є розповіді про археолога П. Бларамберга та публіциста О. Стурдзу. Обсяг текстів відповідно 0,75 та 0,5 авт. арк. Оскільки М. Магницький приїхав до міста у 1834 р., то описувані події, могли відбуватись лише з грудня 1834 до середини літа 1837 рр.

У 1830 р. приїхав до Одеси випускник Московського університету Микола Мурзакевич (1806-1883). З наступного року він почав працювати у Рішельєвському ліцеї, ставши ад'юнктом (1837), а потім і професором (1839) кафедри російської історії. Тобто 30-ті роки були для нього стартовими у місті й успішними у кар'єрі. Поступово він став помітним істориком, археологом та археографом. Особливо цьому сприяло Одеське товариство історії і старожитностей, засноване 1839 р. Він був там до самої смерті ключовою особою – один із його фундаторів, секретар та віце-президент. Тому не дивно, що його постать привертала увагу наукової громадськості. Коли редактор журналу «Російська старовина» Михайло Семевський одержав від небожа М. Мурзакевича особисті матеріали покійного, то вирішив їх оприлюднити. Він звернувся до князя Василя Дабіжи (1823-1902), який деякий час жив в Одесі, а на той час працював у Києві чиновником в освітній сфері, особисто знав і товаришував з М. Мурзакевичем, з проханням розглянути ці папери. В. Дабіжа відібрав з усіх матеріалів автобіографічні записки. Видання було здійснене як на сторінках названого журналу (1887-1889), так і окремою книжкою (1889). Упорядник дав тексту подвійну назву – на титулі «Автобіографія», а у самому тексті – «Записки». Твір охоплює 44 роки життя

М. Мурзакевича і завершується описом подій перед призначенням його директором Рішельєвського ліцею (1806-1852). Весь текст має понад 10 авт. арк., а 30-м рокам присвячено понад третину обсягу – 4 авт. арк. Джерело є вельми інформативним, містить як численні дані та думки з історії закладу освіти, його керівників і викладачів, так і всього міста.

Державний діяч Андрій Михайлович Фадєєв (1789-1867) на початку кар'єри працював чиновником щодо упорядкування життя іноземних поселенців у Катеринославі (1817-1834), а у 1834-1837 рр. був управляючим конторою іноземних поселенців в Одесі. Згодом він став саратовським губернатором, займав значні чиновницькі посади. Серед його онуків письменниця Олена Блаватська, державний діяч Сергій Вітте. А. Фадєєв залишив вельми розлого автобіографію, що була опублікована (з деякими вилученнями) 1891 р. у журналі «Російський архів», а через шість років надрукована в Одесі цілком і окремою книжкою у двох частинах (455 сторінок). Виданням нарративу займалась молодша дочка автора – Надія, яка підготувала передмову, примітки, післямову та додатки. Обсяг спогадів – понад 25 авт. арк., але на «одеський» фрагмент припадає лише вісім сторінок (0,5 авт. арк.). У 2017 р. спогади А. Фадєєва були перевидані [17]. Вони містять не лише деталі його особистого життя, але загальну оцінку одеського суспільства.

Син поміщика і випускник Рішельєвського ліцея Осип Осипович Чижевич (1826-1898) був відомим одеським громадським діячем та мемуаристом. Так, у 1890 р. друком вийшли його «Тираспольські поміщики тридцять років тому. Щоденник депутата від дворян Херсонської губернії, Тираспольського повіту, по справі про звільнення селян від кріпосної залежності», а 1897 р. – «Записки одеського мисливця» [25]. Його спогади «Місто Одеса і одеське суспільство. Спомини одеського старожила» відкривають згадану археографічну збірку 1894 р. і є самими великими за обсягом, займаючи ледве не чверть усієї книжки. Вони охоплюють опис життя Одеси за сорокалітній період – з 1837 по 1877 рр., де він послідовно розповідає про навчання у Рішельєвському ліцеї, вигляд міста – вулиці, заклади різноманітні події, пригоди та широке коло осіб. Час від часу він говорить про добу М. Воронцова як окремий період в історії міста і, за нашими приблизними підрахунками, приділяє тому часу не менше третини тексту, що уміщується в один авторський аркуш. Доводиться лише пошкодувати, що автор був надто юним, щоб розпочати свої спогади раніше, адже захопив лише кілька років з цілого десятиліття.

Йосип Григорович Шершеневич (1819-1894) народився в Одесі, був випускником Рішельєвського ліцею (1836), а також, з наступного року, викладачем названого закладу. Після певної перерви – з 1863 р. професор і директор Рішельєвської гімназії, а з 1872 р. – пенсіонер і активний учасник Одеського товариства історії і старожитностей [15]. На 1894 р. – у 75-літньому віці умістив у названій збірці спогади «Із пам'яті одеського старожила». На жаль, з п'яти фрагментів 30-х років торкається безпосередньо один (0,2 авт. арк.) – де розповідається про попечителя одеської навчальної округи Д. Княжевича під час його перебування в Одесі (1837-1844).

До кола наближених до М. Воронцова персон належав Михайло Павлович Щербинін (1807-1881), який 30 перших років своєї кар'єри (1826-1856) був не лише чиновником канцелярії генерал-губернатора, а й одним з його особистих секретарів [26]. Він відомий не лише спогадами про М. Воронцова, надрукованими через 20 років після смерті князя (1876 р.), але і його життєписом, опублікованим майже одразу після смерті (1857-1858). Незважаючи на солідний обсяг нарративу (354 сторінки і 21 розділ), лише три розділи з них були «одеськими» і всього один присвячений 30-м рокам – обсяг одного авторського аркуша.

Візиту імператора Миколи I до міста присвячено два невеличких спогади – аноніма (0,2 авт. арк.) та дружини тодішнього старшого ад'ютанта в канцелярії генерал-губернатора Дмитра Гавриленка Олександрі (?-1903), випускниці Смольного інституту 1833 р. (0,25 авт. арк.), членкині Одеського жіночого благодійного товариства, яку дружина

імператора знала особисто. Останній наратив до друку підготував один із редакторів згаданої збірки А. Єгоров.

Отже, серед авторів наративів бачимо найбільше представників з освіченого чинівницького оточення М. Воронцова (Щербинін, Морозов, Фадєєв, Гавриленко), представників освітянської (професори Вейнберг, Мурзакевич, Шершеневич) чи священницької корпорації (протоієрей Веселовський, Дієвський), а також громадського діяча (Чижевич) та пересічного одесита (Бориневич).

За кодуванням інформації у тексті наративи можна поділити на три групи. Переважно більшість з них складають мемуари, тобто тексти написані згодом з нагоди якоїсь певної історичної події (Веселовський, Гавриленко, Морозов про святкування, анонім), на задку про певну особу (Дієвський, Морозов, Шершеневич, Щербинін) або торкаються певного періоду власного життя (Бориневич, Вейнберг, Мурзакевич, Чижевич). Остання група наближається до автобіографій, тобто творів спеціально підготовлених для розповіді про своє особисте життя на тлі епохи. Таких наративів у «чистому» вигляді налічуємо два (Мурзакевич, Фадєєв). Саме ці твори є найбільшими за обсягом. Втім, вельми важливо, яку питому вагу посідає у цих творах оповідь про Одесу 30-х років.

За питоною вагою «одеського» сюжету у авторів їхні твори можна поділити на ті, в яких йдеться виключно про 30-ті роки (або події одного року у межах десятиліття) (Бориневич, Гавриленко, Морозов, анонім) та ті, що містять «одеські» 30-ті рр. лише як фрагмент цілого твору (Вейнберг, Веселовський, Дієвський, Мурзакевич, Фадєєв, Чижевич, Шершеневич, Щербинін).

За протяжністю описаних подій наративи можна поділити на такі, що: 1) охоплюють все десятиліття цілковито (Бориневич, Мурзакевич, Щербинін); 2) охоплюють лише частину десятиліття – рік або кілька років на його початку (Морозов/свята), у середині (Морозов/Магницький, Фадєєв) чи заключній частині (Вейнберг, Веселовський, Гавриленко, Чижевич, Шершеневич, анонім). Отже, шість наративів «покривають» 1835 рік.

За хронологічною дистанцією – від подій до написання тексту – наративи можна поділити на три групи. До першої віднесемо ті, що написані «по гарячих слідах» (Морозов/свята, анонім). До другої – написані через кілька десятиліть від описаних подій (Морозов, Мурзакевич, Фадєєв, Щербинін), а до третьої – написані через понад півстоліття від описаних подій (Бориневич, Вейнберг, Веселовський, Гавриленко, Чижевич, Шершеневич).

За обсягом фрагментів, присвячених Одесі 30-х років наративи можна поділити на три категорії: незначні – від однієї сторінки до 0,3 авт. арк. (Бориневич, Веселовський, Гавриленко, Дієвський, Морозов/свята, Шершеневич, анонім), середні – від 0,5 до одного авторського аркуша (Вейнберг, Фадєєв, Морозов, Чижевич, Щербинін) та значні – Мурзакевич (4 авт. арк.). За контентом та фокусом твори можна поділити на такі, що 1) сфокусовані лише на окремих об'єктах – персони (Бориневич, Дієвський, Морозов, Шершеневич), установи (Бориневич, Вейнберг) чи події (Веселовський, Гавриленко, анонім) та 2) містять ширшу картину цілої «воронцовської» Одеси (Бориневич, Морозов/свята, Мурзакевич, Фадєєв, Чижевич).

Отже, оглядаючи мемуарну літературу (15 наративів) з історії Одеси 30-х років XIX ст. зазначимо, що власне спогади домінують над автобіографіями, хоч деякі з перших за своєю архітектонікою наближаються до других. За всієї абсолютної цінності, вже фактом своєї наявності, ці джерела особового походження у визначеному нами контексті нерівнозначні. На особливе місце претендує автобіографія М. Мурзакевича з огляду на авторство професора-історика та солідний обсяг тексту. Втім 1835 рік представлений у нього вельми скромно, де автор зосереджується на своїх подорожах та написанні своїх творів, залишаючи місто на другому плані. На місце першорядного джерела могли би претендувати наративи С. Бориневича та П. Морозова, але тексти обох розпорошені по п'ятьох публікаціях. Недоліком наратива Бориневича, який не відзначився раніше інтелектуальним доробком чи високим освітнім рівнем, є хронологічна віддаленість від часу про який він писав та невеликий обсяг джерела. Наративи Морозова мають такі

особливості, що або надто узагальнюючі (про свята), або сконцентровані на одному персонажі (про життєві колізії М. Магницького не в Одесі), або мають суперечливий зміст фрагментів (про перебування М. Магницького в Одесі за життя П. Бларамберга). Високу цінність мають також наративи А. Фадєєва, О. Чижевича та М. Щербиніна, особливо через наявність оцінок одеського суспільства загального плану. Втім А. Фадєєв надто мало пробує у місті, О. Чижевич фізично надто пізно розпочинає оповідь, а М. Щербинін надто мало приділяє уваги 30-м рокам, щоб знайти особливу інформацію чи акцент на 1835 рік. Решта наративів можуть дати лише деякі деталі щодо окремих фрагментів у десятилітті і майже нічого щодо фокуса на один рік. Сумарний обсяг всіх 15 наративів з історії Одеси 30-х років XIX ст. не перевищує 10 авт. арк. У той час щоденник А. Скальковського лише за один 1835 рік сягає 6 авторських аркушів. Втім, незважаючи на перелічені «хиби» спогади зазначених авторів є непересічним джерелом з історії зазначеного часу – «золотої середини» «воронцовської» Одеси, адже написали їх місцеві мешканці, що провели тут не один рік і бачили місто із середини. При комплексному розгляді вони можуть дати як важливу інформацію, так і чудові характеристики періоду. Але очевидним є і те, що комплекс цей не буде повним, якщо не співставляти мемуарну літературу з подорожніми нотатками гостей міста, щоденниками, епістолярією, тобто іншими джерелами особового походження.

Джерела та література:

1. Бориневич С. Еще два слова об Одессе в 30-х годах. *Из прошлого Одессы. Сборник статей.* Одесса, 1894. С. 96-103.
2. Бориневич С. Кое-что о старой Одессе в 30-х годах. *Из прошлого Одессы. Сборник статей.* Одесса, 1894. С. 324-329.
3. Вейнберг П. Из моих школьных воспоминаний. *Русская школа.* 1890. Т. 2. № 8. С. 32-49.
4. Воспоминание праздника в Одессе 6 сентября 1837 г. Одесса: лит. Д. Кленова, 1848. 4 с.
5. Воспоминания Андрея Михайловича Фадеева : 1790-1867 гг. : в 2 ч. Одесса : тип. Южно-русского о-ва печатного дела, 1897. С.109-116.
6. Воспоминания о протоиерее Илии Федоровиче Диевском [1801-1849]. *Странник.* 1868. Т. 3, № 9, с. 109-133; 1869. Т. 4. № 12. С. 110-116.
7. Воспоминания протоиерея Матфея Веселовского. *Из прошлого Одессы. Сборник статей.* Одесса, 1894. С. 130-135.
8. Григор'єва Т. Ф., Сторінки життя і діяльності М. Мурзакевича. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти:* Зб. статей. К., 1996. Вип.1. С.31-57.
9. Ісаєва О. І. Одесити А. О. Скальковський та А. С. Бориневич: лідери вітчизняної статистичної науки XIX ст. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки.* 2018. Вип. 26–27. С.73-82.
10. Из одесских воспоминаний П.Т. Морозова. *Русский архив.* 1877. Кн. 3, № 11. С. 324-330.
11. Морозов П. Мое знакомство с М.Л.Магницким. *Русский архив.* 1875. Кн.3, № 10. С. 241-250.
12. Морозов П. Праздники Рождества Христова и Новый год в Одессе / Подарок бедным *Альманах на 1834 год, изданный Новороссийским женским обществом призрения бедных.* Одесса: печатано в Городской типографии, 1834.
13. Н.Н. Мурзакевич. Автобиография / Примечания и биографический очерк В. Д. Дабига. СПб: типография В.С. Балашова, 1889. 233 с.
14. Рассказ о пребывании в Одессе царской фамилии в 1837 году, записанный со слов старожилки. *Из прошлого Одессы. Сборник статей.* Одесса, 1894.
15. Смышляева В. П. Российские филологи-классики XIX века: «германовское» направление. СПб., 2015. С. 496-497.
16. Тюстин А.В. На службе у светлейшего князя Воронцова. URL: <http://www.penzahroniki.ru/index.php/publikatsii/108-tyustin-a-v/1127-na-sluzhbe-u-svetlejshego-kyazyava-vorontsova> (дата звернення 01.11.2022).

17. Фадеев А. М. Воспоминания. 1790–1867 / вступ. ст. С. А. Экштута, примеч., указ. В. Е. Климанова. М. : Кучково поле; Аудит недропользования и консалтинг, 2017. 576 с.
18. Хмарський В. Перспективи актуалізації джерел особового походження з історії Одеси «воронцовської доби». *Старожитності Лукомор'я*. 2022. № 3(12). Травень – червень. С. 17-25.
19. Чижевич О. Город Одесса и одесское общество. Воспоминания одесского старожила. *Из прошлого Одессы. Сборник статей*. Одесса. 1894. С. 1-95.
20. Шершеневич Й. Из памяти одесского старожила. *Из прошлого Одессы. Сборник статей*. Одесса, 1894. С. 262-293.
21. Щербинин М. Биография фельдмаршала князя Михаила Семеновича Воронцова. СПб, 1858.
22. Щербинин М.П. Воспоминания. Изд. 2-е. СПб., тип. А. Круг, 1877. 31 с.
23. Vadym Khmarskyi. Fellowship. URL: <https://www.iwm.at/fellow/vadym-khmarskyi> (дата звернення 01.11.2022).
24. Веїнберг Петр. URL: http://az.lib.ru/w/wejnberg_p_i/text_0140.shtml (дата звернення 01.11.2022).
25. Чижевич Осип. URL: <http://sergekot.com/chizhevich-osip-osipovich/> (дата звернення 01.11.2022).
26. Гавриленко Дмитро. URL: <https://forum.vgd.ru/post/1175/86663/p2520479.htm> (дата звернення 01.11.2022).

References:

1. Borinevich, S. (1894) Eshche dva slova ob Odesse v 30-kh godakh. *Iz proshlogo Odessy. Sbornik statey*. Odessa, s. 96-103. [in Russian].
2. Borinevich, S. (1894) Koye-chno o staroy Odesse v 30-kh godakh. *Iz proshlogo Odessy. Sbornik statey*. Odessa, s.324-329. [in Russian].
3. Veynberg, P. (1890) Iz moikh shkol'nykh vospominaniy. *Russkaya shkola*. T. 2, № 8, s. 32-49. [in Russian].
4. Vospominaniye prazdnika v Odesse 6 sentyabrya 1837 g. (1848). Odessa: lit. D. Klenova, 4 s. [in Russian].
5. *Vospominaniya Andreya Mikhaylovicha Fadeyeva : 1790-1867 gg. : v 2 ch.* (1897) Odessa: tip. Yuzhno-russkogo o-va pechatnogo dela, s.109-116. [in Russian].
6. Vospominaniya o protoiyereye Ilii Fedoroviche Diyevskom [1801-1849]. *Strannik*. 1868. T. 3, № 9, s. 109-133; 1869. T. 4, № 12. S. 110-116. [in Russian].
7. Vospominaniya protoiyereya Matfeya Veselovskogo (1894). *Iz proshlogo Odessy. Sbornik statey*. Odessa, s. 130-135. [in Russian].
8. Hryhor'yeva, T. F., Storinky zhyttya i diyal'nosti M. Murzakevycha. *Istoriya Ukrainy: Malovidomi imena, podiyy, fakty*: Zb. st. K., 1996. Vyp. 1. S. 31-57. [in Ukrainian].
9. Isayeva, O. I. (2018) Odesyty A. O. Skal'kovs'kyu ta A. S. Borynevych: liders vitchyznyanoi statystychnoyi nauky XIX st. *Doslidzhennya z istoriyi i filosofiyi nauky i tekhniki*. Vol. 26-27, s. 73-82. [in Ukrainian].
10. Iz odesskikh vospominaniy P.T. Morozova (1877). *Russkiy arkhiv*, kn. 3, № 11, s. 324-330. [in Russian].
11. Morozov, P. Moye znakomstvo s M. L. Magnitskim (1875). *Russkiy arkhiv*, kn.3, № 10, s.241-250. [in Russian].
12. Morozov P. Prazdniki Rozhdestva Khristova i Novyy god v Odesse (1834). *Podarok bednym Al'manakh na 1834 god, izdannyy Novorossiyskim zhenskim obshchestvom prizreniya bednykh*. Odessa: pechatano v Gorodskoy tipografii. [in Russian].
13. Murzakevich, N. N. (1889) *Avtobiografiya. Primechaniya i biograficheskiy ocherk V.D. Dabizha*. SPb: tipografiya V.S. Balashova, 233 s. [in Russian].
14. Rasskaz o prebyvanii v Odesse tsarskoy familii v 1837 godu, zapisanny so slov starozhilki (1894). *Iz proshlogo Odessy. Sbornik statey*. Odessa. [in Russian].
15. Smyshlyayeva, V. P. (2015) *Rossiyskiye filologi-klassiki XIX veka: «germanovskoye» napravleniye*. SPb., s. 496-497. [in Russian].
16. Tyustin, A. V. Na sluzhbe u svetleyshego knyazy Vorontsova. URL: <http://www.penzahroniki.ru/index.php/publikatsii/108-tyustin-a-v/1127-na-sluzhbe-u-svetleyshego-knyazy-vorontsova> (Accessed 01 November 2022). [in Russian].

17. Fadeyev, A. M. (2017) *Vospominaniya. 1790–1867* / vstup. st. S. A. Ekshtuta, primech., ukaz. V. E. Klimanova. M. : Kuchkovo pole ; Audit nedropol'zovaniya i konsalting, 576 s. [in Russian].
18. Khmars'kyi, V. (2022) Perspektyvy aktualizatsiyi dzherel osobovoho pokhodzhennya z istoriyi Odesy «vorontsovs'koyi doby». *Starozhytnosti Lukomor'ya*. № 3 (12), traven' - cherven', s. 17-25. [in Ukrainian].
19. Chizhevich, O. (1894) Gorod Odessa i odesskoye obshchestvo. Vospominaniya odesskogo starozhila. *Iz proshlogo Odessy*. Sbornik statey. Odessa, s. 1-95. [in Russian].
20. Shershenevich, Y. (1894) Iz pamyati odesskogo starozhila. *Iz proshlogo Odessy. Sbornik statey*. Odessa, s. 262-293. [in Russian].
21. Shcherbinin, M. (1858) *Biografiya fel'dmarshala knyazya Mikhaila Semenovicha Vorontsova*. SPb. [in Russian].
22. Shcherbinin, M.P. (1877) *Vospominaniya*. Izd. 2-e. Spb., tip. A. Krug. 31 s. [in Russian].
23. Vadym Khmarskyi. Fellowship. URL: <https://www.iwm.at/fellow/vadym-khmarskyi> (Accessed 01 November 2022). [in English].
24. Vejnberg Petr. URL: http://az.lib.ru/w/wejnberg_p_i/text_0140.shtml (Accessed 01 November 2022). [in Russian].
25. Chyjevych Osyp. URL: <http://sergekot.com/chizhevich-osip-osipovich/> (Accessed 01 November 2022). [in Russian].
26. Gavrylenko Dmytro. URL: <https://forum.vgd.ru/post/1175/86663/p2520479.htm> (Accessed 01 November 2022). [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268825>
 УДК 94(477.74-25):061.2-055.2-027.564.2(=14)"18/19"

ODESA WOMEN'S CHARITABLE SOCIETY AS A SPACE FOR PROSOPOGRAPHIC PORTRAITS COMPOSITION OF REPRESENTATIVES OF THE ODESA GREEK COMMUNITY

Olena Uvarova

Ph.D (History), Associate Professor
 Odesa National Medical University
 2, Valikhovskiy Lane,
 Odesa, 65082, Ukraine
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2274-4003>
 E-mail: uvarova@ukr.net

Citation: Uvarova, O. (2022). Odesa Women's Charitable Society as a space for prosopographic portraits composition of representatives of the Odesa Greek community. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, pp. 56-63.

Submitted: 13.10.2022

Annotation

The article presents the Odesa Women's Charitable Society as a public organization that consisted of women connected by family relations and a circle of communication. The Odesa Women's Charitable Society, which existed from the 1830s to the beginning of the 20th century, united women of different ethnic origins and gave them the opportunity to realize their social aspirations. The focus of attention was on representatives of the Greek community of Odesa, who belonged to aristocratic and merchant families. Taking into account the results of the bibliographic search, which showed insufficient coverage of the activities of Greek women in the charitable sphere, the purpose of the article was to reveal their presence in the society and to trace the family kinship and close family contacts between them. Such information was presented for the Sturdza-Edling-Gagarin, Marazli, Papudov, Inglezi, Mavrocordato, Rodokanaki, Sevastopulo, and others families. That is, the society is shown as a space for making prosopographic portraits of certain persons of the Greek community of the city. Family kinship, probably, could influence the work of the society in a certain way, contributing to productive communication for the sake of joint philanthropic work.

Key words: Odesa Women's Charitable Society, Odesa Greeks, charity, prosopography.

ОДЕСЬКЕ ЖІНОЧЕ БЛАГОДІЙНЕ ТОВАРИСТВО ЯК ПРОСТІР ДЛЯ УКЛАДАННЯ ПРОСОПОГРАФІЧНИХ ПОРТРЕТІВ ПРЕДСТАВНИЦЬ ГРЕЦЬКОЇ ГРОМАДИ ОДЕСИ

Олена Уварова

Кандидат історичних наук, доцент
 Одеський національний
 медичний університет
 Валіховський пров., 2,
 м. Одеса, 65082, Україна
 ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-2274-4003>
 E-mail: uvarova@ukr.net

Анотація

У статті розглянуто Одеське жіноче благодійне товариство як громадську організацію, яка об'єднувала жінок, зв'язаних між собою родинними відносинами та колом спілкування. Одеське жіноче благодійне товариство, що проіснувало з 1830-х рр. до початку ХХ ст., об'єднало жінок різного етнічного походження і дало їм можливість реалізовувати свої соціальні прагнення. У фокусі уваги опинилися представниці грецької громади Одеси, які належали до аристократичних та купецьких родин. Враховуючи результати бібліографічного пошуку, які показали недостатнє висвітлення діяльності грекинь у благодійній сфері, метою статті стало виявити їхню

Цитування: Уварова О. Одеське жіноче благодійне товариство як простір для укладання просопографічних портретів представниць грецької громади Одеси. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць / за ред. В. А. Смоляй. Одеса : ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 56-63.*

Отримано: 13.10.2022

присутність у складі товариства і простежити сімейну спорідненість та близькі родинні контакти між ними. Такі відомості було надано для родин Стурдза-Едлінг-Газаріні, Маразлі, Папудови, Інглезі, Маврокордато, Родоканакі, Севастопуло та ін. Тобто товариство показано як простір для укладання просопографічних портретів певних осіб грецької громади міста. Родинна спорідненість, вірогідно, могла певним чином впливати і на роботу товариства, сприяючи продуктивному спілкуванню задля спільної філантропічної роботи.

Ключові слова: *Одеське жіноче благодійне товариство, греки Одеси, благодійність, просопографія.*

Суспільні потрясіння останніх років показали важливість благодійницької роботи, тому дослідження цієї проблематики в історичній ретроспективі видається актуальним. Уособленням ідеології підтримки одних верств населення іншими є громадська благодійність, яка традиційно базувалася на обумовленім релігійно милосердям і паралельно бажанням отримати визнання суспільством, створити позитивний імідж родині тощо. До історії Одеси увійшли прізвища відомих благодійників грецького походження – Інглезі, Родоканакі, Маразлі, Раллі, Маврокордато та інші, для яких філантропічна і меценатська діяльність стали елементом суспільного життя, а ось роль жіночої частини їхніх родин залишається висвітленою недостатньо. Дослідження участі жінок у благодійному русі дає змогу простежити їхнє залучення до громадської діяльності та визначити їхній внесок у покращення соціальної сфери. Бібліографічний пошук дозволив зробити висновок, що до теми благодійництва зверталася низка дослідників. Історії цього явища присвячені роботи О. М. Донік [17], І. С. Гребцової [4]. Різні аспекти благодійництва висвітлили Т. С. Водотика [1], О. В. Кравченко [18]. На участь жінок у благодійницькому русі звертали увагу І. О. Волкова [2], С. А. Накаєва [20], Л. О. Смоляр [27]. Про філантропічну і меценатську діяльність грецьких поселенців свідчать результати наукових розвідок В. В. Томазова [29-31], Н. О. Терентьевої [28], І. Г. Гветадзе [3], С. Парадісупулоса [22], С. Решетова [26], колективу авторів збірки «Подвижники й меценати» (голов. ред. В. А. Смолай) [23].

Метою статті є виявити присутність у складі Одеського жіночого благодійного товариства у різні роки його діяльності представниць грецької громади міста і простежити їхню сімейну спорідненість та близькі контакти між їхніми родинами.

Факт перебування грекинь у складі товариства допомогло встановити одеське щорічне видання «Новоросійський календар» (авторкою було опрацьовано випуски за 1834-1873 рр.), а деякі біографічні відомості (роки життя, сімейний стан тощо) – праця В. В. Томазова «Греки-хіосці на Півдні України» (2020), яка є прикладом ґрунтовної наукової роботи у галузі просопографії [29]. У дослідженому періоді було нараховано понад 70 імен жінок, яких можна віднести до грецьких родин. Зазначимо, що увагу у тому числі було звернено на членкинь, які не обов'язково самі мали грецьке походження, а, наприклад, були дружинами греків, або дітьми змішаних шлюбів тощо. Зрозуміло, що обсяг статті не дозволяє надати просопографічні портрети усіх з них, тому для дослідження були обрані деякі жінки-грекині, які мали близькі родинні контакти між собою. (При першому поданні їхні імена виділено з метою уникнення перевантаження тексту повтором згадки, що вони перебували у складі товариства.) Джерельна база дослідження – метричні книги Одеської Свято-Троїцької (Грецької) церкви, які зберігаються у фонді № 37 «Херсонська духовна консисторія» Державного архіву Одеської області.

Прагнення жінок до самореалізації, але обмеженість їхньої присутності в державних установах, обумовили появу жіночого благодійного руху, участь у якому стала єдиною

можливістю втілення жінками своїх соціальних амбіцій [4, с. 18-19]. Одеське жіноче благодійне товариство (до 1836 р. – Новоросійське жіноче товариство піклування над бідними) – одна з перших організацій у цій сфері на території підросійських українських земель. Історія його створення починається ще у 1829 р., коли Міністру внутрішніх справ було подано проєкт товариства [18, с. 226; 25]. І хоча через декілька місяців імператорський дозвіл було отримано Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором, товариство розпочало свою роботу лише у 1833 р., що пов'язують із тогорічним неврожаєм і зростанням кількості голодуючих [18, с. 227]. Раду очолила графиня Єлизавета Ксаверіївна Воронцова. Метою товариства була «допомога бідним незалежно від їхнього віросповідання, статі, віку та звання», основним напрямом діяльності стало надання притулку та виховання дітей-сиріт [2, с. 78].

Незабаром товариство відкрило Будинок опіки над сиротами, де перебували 45 дітей, які отримували початкову освіту, і кількість їх у подальшому зростала [18, с. 227]. Товариство володіло декількома лавками на Старому базарі, орендна плата з яких, а також прибутки з землі, що йому належала, членські внески та стипендії приватних благодійників йшли на виконання функцій товариства. Станом на 1857 р. на утриманні товариства перебував заклад для сиріт і заклад для старих жінок, наступного року відкрився будинок для прочан, у 1871 р. було відкрито збудований коштом Є. К. Воронцової Михайло-Семенівський сирітський будинок для хлопчиків [18, с. 228-231]. У 1883 р. товариство перейшло у відомство Імператорського людинолюбного товариства [21, с. 714] і продовжувало роботу до 1914 р. [27, с. 125].

До одеського товариства входили жінки різного етнічного походження і соціального статусу. Багато з них були представницями заможних аристократичних або купецьких грецьких родин – доньками, сестрами, дружинами відомих у місті і в регіоні переговорців і громадських діячів, які також прославилися на ниві благодійництва. Серед них – віце-голова товариства у 1830-х – пер. пол. 1840-х рр. графиня *Роксандра Скарлатівна Едлінг*, нар. Стурдза (1786–1844). «Вона була ніжна мати сиріт і взагалі усіх нещасних жаліслива втішниця і покровителька», – так відізвався про Роксандру Едлінг архієпископ Херсонський і Таврійський Гавриїл [9, с. 63]. Роксандра належала до молдавського боярського роду Стурдза. Її батько Скарлат Дмитрович – генерал-майор, дійсний статський радник, цивільний Бессарабський губернатор, син логофета (голови господарської канцелярії) Дмитра Стурдзи і доньки господаря Молдавії Григорія II Гіка Роксани. Мати – Султана Костянтинівна походила зі знатного грецького фанаріотського роду Мурузі, до якого належав її батько (дід Роксандри) Костянтин Мурузі, господар Молдавського князівства у 1777-1782 рр., одружений на Смарагді Гіка. Дядьком Роксандри Стурдзи з боку матері був Олександр Мурузі – господар Молдавії і Валахії наприкінці XVIII – початку XIX ст. Батьки Роксандри переїхали до Російської імперії у 1792 р. У 1816 р. вона вийшла заміж за міністра іноземних справ Саксен-Веймарського двору графа Альберта-Каєтана Едлінга (1792–1841). Роксандра Едлінг входила до складу товариства від початку його діяльності і до своєї смерті. У некролозі про неї було написано: «Світлий і освічений розум, душа благородна, відкрита всьому доброму та корисному, серце, зігрите теплою, християнською любов'ю до ближнього, набули їй незмінної поваги та прив'язаності всіх станів нашого міста... Благодійність була одним із панівних почуттів душі її» [32].

Молодшим братом Роксандри Едлінг був дипломат, письменник-богослов Олександр Скарлатович Стурдза, серед благодійної діяльності якого – заснування Одеської богадільні жалісливих сестер (Стурдзівської) у 1850 р. До складу товариства входила дружина Олександра Стурдзи – *Єлизавета Федорівна Стурдза*, нар. Іоанна Софія Вільгельміна Юліана Гуфеланд (1789 – 1859), їхня донька *Марія Олександрівна*, в заміжжі княгиня Гагаріна (1821–1890), а також *Марія Євгенівна Гагаріна* (1851–1924) – донька Марії Олександрівни Гагаріної, тобто двоюрідна онука Роксандри Едлінг, та княгиня *Ганна Гнатівна Гагаріна-Стурдза*, нар. Млодецька (1837–1909), – дружина Григорія Євгеновича

Гагаріна-Стурдзи, який був сином Марії Олександрівни Гагаріної і доводився двоюрідним онуком Роксандри Едлінг.

Роксандра Едлінг була хрещеною матір'ю дітей відомого одеського купця 1-ї гільдії, громадського діяча і міського голови у 1818–1821 рр. Дмитра Спиридоновича Інглезі та його дружини *Катерини Зоївни Інглезі*, нар. Куцовської: у 1828 р. сина Дмитра, у 1831 р. сина Івана, у 1834 р. сина Аристиди [5, с. 165, 195; 6, с. 103.]. Катерина Інглезі також довгий час була членкинею товариства. З літератури відомо, що донька подружжя Ганна Інглезі вийшла заміж за заможного неогоціанта І. Мавро [19, с. 36]. Є припущення, яке потребує уточнення, що це членкиня товариства *Ганна Дмитрівна Мавро*.

Довгий час у 1830-х – 1860-х рр. членом товариства була *Зоя Федорівна Маразлі*, у дівочтві *Феодоріді* (1793–1869), – дружина купця 1-ї гільдії, почесного громадянина Григорія Івановича Маразлі і мати відомого громадського діяча, мецената, філантропа, міського голови Одеси у 1878-1895 рр. Григорія Григоровича Маразлі. Її батьками були Федір Феодоріді, у подальшому одеський купець 1-ї гільдії та його дружина Ірина [26, с. 32]. Її донька Еврідіка була одружена з чиновником канцелярії Новоросійського генерал-губернатора М. С. Воронцова, статським радником С. В. Сафоновим [26, с. 25]. У 1847 р. хрещеною матір'ю сина Еврідіки, тобто онука Зої Маразлі, Михайла Сафонова заочно була княгиня Є. К. Воронцова, дружина генерал-губернатора краю і голова товариства. У метричних книгах Одеської Свято-Троїцької (Грецької) церкви є запис, що Зоя Федорівна Маразлі у 1851 р. стала хрещеною для доньки на ім'я Олена грецькопідданного Фотія Ласкаракі і його дружини Аглаї [6, с. 164-165]. Разом з нею хрещеним виступив відомий купець 1-ї гільдії, міський голова Одеси 1842 – 1845 рр., громадський діяч Костянтин Фотійович Папудов, обидві дружини якого були членкинями товариства.

Першим шлюбом Костянтин Папудов був одружений на *Десніні Пантеліївни Папудовій*, нар. Родоканакі (1809–1838), яка була тіткою одеського підприємця Миколи Матвійовича Маврокордато [29, с. 217], та хрещеною матір'ю *Іфігенії Федорівни Родоканакі*, у заміжжі Агеласто, 1834 р.н. [16, арк. 149 зв.], – доньки свого двоюрідного брата Федора Павловича Родоканакі, відомого одеського купця і діяча грецької громади. Другою дружиною Костянтина Папудова з 1844 р. стала донька купця 1-ї гільдії *Аріадна Євстратіївна Папудова*, нар. Севастопуло (1825–1892), яка значилася членкинею товариства, була і у складі його правління.

Близькою Папудовим була родина Папудогло. Засновником одеських Папудогло можна вважати Георгія (Юргі) Папудогло(у), який оселився в Одесі на початку XIX ст. і у подальшому став купцем 1-ї гільдії. Ймовірно, він був близьким родичем Костянтина Папудова, можливо, дядьком [33]. У 1817 р. в Одесі Георгій Папудогло був свідком на вінчанні ніжинського грека Миколи Степановича Палаузова з донькою одеського купця Феодорою Спиридонівною (Спірівною) Моріною [5, с. 355]. Микола Степанович і Феодора Спиридонівна мали багато дітей, двох з яких – сина Костянтина (1830 р.н.) і доньку Катерину (1831 р.н.) хрестив Дмитро Спиридонович Інглезі [14, арк. 103; 15, арк. 69 зв.] – чоловік Катерини Зоївни Інглезі. Ще одна донька подружжя Палаузових – Тетяна Миколаївна (1823-?) [12, арк. 1 зв.] – у 1845 р. вийшла заміж за сина Георгія Папудогло – титулярного радника і перекладача Одеської портової митниці Павла Георгійовича Папудогло [6, с. 226-227]. У записі метричних книг Грецької церкви за 1860 р. про народження у них сина Павла ім'я Тетяни Миколаївни подано як Теміра [7, с. 158-159]. Це дає підстави вважати, що Тетяна Миколаївна Папудогло (нар. Палаузова) є *Темірою Миколаївною Папудогло*, яка згідно з виданням «Новоросійський календарь» на 1850 – 1854 рр. входила до складу благодійного товариства. Сина Тетяни Миколаївни і Павла Георгійовича Папудогло – Олександра, 1846 р.н., хрестив Костянтин Фотійович Папудов [6, с. 226-227].

Дружньою до Папудогло була родина Персіяні, представниця якої *Смарагда Іванівна Персіяні*, нар. княжна Каллімахі (1812-1888) входила до складу товариства. Вона була дружиною дійсного статського радника і дипломата Івана Еммануїловича Персіяні, який

був сином інспектора Одеської портової карантинної контори Емануїла Івановича Персіані. Свекри Смарагда – Емануїл Івановича Персіані і його дружина Олена часто запрошувались одеськими сім'ями бути хрещеними. Наприклад, Олена Персіані була хрещеною матір'ю новонародженої доньки Гергія Папудогло Клеопатри у 1819 р. [10, арк. 3 зв.], а Емануїл Персіані разом з Георгієм Папудогло чи Григорієм Івановичем Маразлі виступали свідками на весіллях у різних грецьких родинах [11, арк. 18 зв.; 14, арк. 112].

Тісні зв'язки між грецькими купецькими сім'ями можна простежити на прикладі хіоських родин Севастопуло, Маврокордато, Родоканакі, представниці яких входили до складу товариства. Оселившись в Одесі, греки-хіосці створили багаті торговельні компанії, таким чином встановивши контроль над експортом південноукраїнської пшениці, а також уславилися як відомі філантропи і меценати, зробивши благодійництво своєю родинною справою [30; 31].

Ерато Матвійвна Севастопуло, нар. Маврокордато (1837-1925) – дружина купця 1-ї гільдії, спадкового почесного громадянина Марка Євстратійовича Севастопуло була хрещеною матір'ю онука сестри свого чоловіка Аріадни Папудової – Дмитра (1893 р.н.), батьками якого були генерал-лейтенант Андрій Дмитрович Мартинов і донька Папудових – Аріадна Костянтинівна [8, с. 182]. Мати Ерато Севастопуло – *Ангеліна (Ангеліка) Пантеліївна Маврокордато*, нар. Кондаставло (бл. 1802–1876), була дружиною купця Матвія Пантелійовича Маврокордато [13, арк. 32; 29, с. 125]. Іншу доньку Ангеліни Пантеліївни – Катерину (1834 р.н.) хрестила *Оріетта (Генрієта) Фомівна Родоканакі*, нар. Галаті (1810-1885), дружина почесного громадянина, купця Федора Павловича Родоканакі, який був двоюрідним братом Деспіни Папудової [16, арк. 158].

Хрещеною матір'ю дітей Ерато Севастопуло була *Євгенія (Жені) Матвійвна Маврокордато*, нар. Маврокордато (1824–1897) – дружина Федора Матвійовича Маврокордато, який був братом Ерато Севастопуло. Сина Євгенії Маврокордато – Матвія (1848 р.н.) – хрестила Генрієта Фомівна Родоканакі, дружина Федора Павловича Родоканакі, який був дядьком Євгенії Маврокордато [6, с. 172-173].

Донька Генрієти Фомівни Родоканакі – *Аріадна Федорівна Маврокордато*, нар. Родоканакі (1842-1900), дружина купця 1-ї гільдії Миколи Матвійовича Маврокордато, також входила до складу товариства. Сина Аріадни Маврокордато – Матвія, 1862 р.н. – хрестила її сестра Іфігенія Федорівна Агеласто, нар. Родоканакі (1834–1895), дружина французького підданого Пандія (Панделія) Михайловича Агеласто [29, с. 142]. Іфігенія Агеласто була донькою Федіра Павловича та Генрієти Фомівни Родоканакі, а її двоюрідною тіткою та хрещеною матір'ю була Деспіна Пантеліївна Папудова [16, арк. 149зв.], як було вказано вище.

Отже, на прикладі вибраних представниць Одеського жіночого благодійного товариства, які у різні роки входили до його складу, можна побачити тісний сімейний зв'язок між ними. Враховуючи, що товариство надавало допомогу усім, хто її потребував незалежно від етнічного походження, участь у ньому грекинь свідчить про інтеграцію греків до місцевого суспільства, як це доводить і відома з інших досліджень благодійна діяльність їхніх чоловіків, братів, синів та ін. [3; 22; 23; 26; 28; 30]. Історія Одеського жіночого благодійного товариства ілюструє участь грекинь у суспільно-корисній діяльності.

Окрім згаданих, до складу товариства входили жінки, які перебували у родинних стосунках з відомими діячами міста, дотичними до його становлення. Наприклад, *Клеопатра Емануїлівна Енно*, нар. Попандопуло, та її рідна сестра *Марія Емануїлівна Попандопуло* – доньки Емануїла Григоровича Попандопуло та Олександри Афанасіївни, нар. Кесоглу. По лінії матері вони були онучками відомого одеського купця, підполковника Афанасія Васильовича Кесоглу. У вересні 1794 р. він отримав дві ділянки на Грецькому форштадті під забудову, а трохи згодом був призначений «підкувальником греків та інших єдиновірних народів» указом «Об устроении селения единовѣрных народов в городе Одессе и окрестностях оного» від 19 квітня (3 травня) 1795 р. [24] Як підкувальник керував

справами греків та інших іноземців щодо поселення їх у місті, був обраний бургомістром до складу Одеського магістрату для іноземців у 1797 р.

Отже, наведений перелік жінок, які були представницями грецьких родин міста та членkinями Одеського жіночого благодійного товариства, і подана біографічна інформація свідчить про тісні родинні зв'язки між ними. Товариство було простором для укладення просопографічних портретів певних осіб грецької громади міста. Родинна спорідненість, вірогідно, певним чином впливала на роботу товариства і допомагала продуктивному спілкуванню задля спільної філантропічної роботи. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на укладання просопографічних портретів інших жінок, які входили до складу товариства, наприклад, з родин Куріс, Раллі, Кантакузен, Катаказі та ін. Це введе до наукового обігу імена суспільних діячок Одеси, збільшить науковий доробок з теми благодійництва і жіночих рухів.

Джерела та література:

1. Водотика Т. С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2013. Вип. 22. С. 14–25.

2. Волкова І. О. Роль жінок у благодійному русі Наддніпрянської України другої половини XIX століття. In: *Research, challenges and development prospects in the area of social sciences*. Riga: Izdevnieciba Baltija Publishing, 2020. С. 69–88.

3. Гветадзе І. Г. Добродійна діяльність грецьких купців Півдня України в останній третині XIX – на початку XX ст. *Грані*. 2012. № 1. С. 13–16.

4. Гребцова І. Становлення благодійного руху в Новоросійському краї: форми і напрямки добродійної діяльності. *Благодійність у сучасному світі: витоки, проблеми, перспективи*: збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2019. С. 14–20.

5. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. I. 1799–1831, 1836. Изд. 2–е, дополн. / Авт.–сост.: Л. Г. Белоусова и др. Одесса : Удача, 2014. 552 с. (Труды Государственного архива Одесской области. Т. XXXVIII).

6. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. II. 1834–1852. / Авт.–сост.: Л. Г. Белоусова и др. Одесса : Друк, 2002. 374 с. (Труды Государственного архива Одесской области. Т. VIII.)

7. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. III. 1853–1874 гг. / Авт.–сост.: Л. Г. Белоусова и др. Одесса : Фотосинтетика, 2004. 237 с. (Труды Государственного архива Одесской области. Т. XI.)

8. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. V: 1802, 1892–1906 / Авт. и сост.: Л. Г. Белоусова и др. Одесса : Чорномор'я, [2006]. 320 с. (Труды Государственного архива Одесской области. Т. XV.)

9. День памяти графини Роксандры Скарлатовны Эдлинг, урожденной Стурдзы. Одесса : Тип. Т. Неймана, 1848. 124 с.

10. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 37, оп. 3, спр. 228.

11. ДАОО, ф. 37, оп. 3, спр. 253.

12. ДАОО, ф. 37, оп. 3, спр. 267.

13. ДАОО, ф. 37, оп. 3, спр. 351.

14. ДАОО, ф. 37, оп. 3, спр. 374.

15. ДАОО, ф. 37, оп. 3, спр. 382.

16. ДАОО, ф. 37, оп. 3, спр. 428.

17. Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 159–177.

18. Кравченко О. В. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 ; Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. Харків, 2019. 690 с.

19. Маркевич А. Дмитрий Спиридонович Инглези. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1900. Т. XXII. С. 35–37.
20. Накаева С. А. Женщины в становлении государственного попечительства и общественной благотворительности на европейском юге Российской империи (первая половина XIX ст.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 ; Одес. нац. ун-т им. И. И. Мечникова. Одеса, 2008. 219 л.
21. Одесса 1794–1894 гг. К столетию города. Одесса : Тип. А. Шульце, 1895. LXXX, 852 с.
22. Парадисопулос С. Деятельность Греческого благотворительного общества в Одессе в последней трети XIX века. *Записки историчного факультету ОДУ ім. І.І.Мечникова*. 1999. Вип. 9. С. 298–304.
23. Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст.: Іст.-біогр. нариси / Голов. ред. В. А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. 341 с.
24. Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. Т. XXIII. 1830. № 17320. С. 686–688.
25. Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. Т. IV. 1830. № 2785. С. 218–220.
26. Решетов С., Ижик Л. Григорий Маразли : честь паче почеси. Одесса : ТЭС, 2012. 333 с.
27. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. Одеса: Астропринт, 1998. 408 с.
28. Терентьева Н. О. Зміни в інфраструктурі міста Одеса внаслідок благоїдній та громадської діяльності грецьких купців (на прикладі родин Маразлі та Родоканакі. XIX ст.). *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2006. № 9. С. 439–451.
29. Томазов В. В. Греки–хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): між традиціями національного самозбереження та практиками соціокультурної адаптації. К., 2020. 354 с.
30. Томазов В. Меценати та благоїдники з роду Маврокордато. *Спеціальні історичні дисципліни*. Число 20. 2012. С. 47–60.
31. Томазов В. Сестри–благоїдниці з роду Маврокордато. *Архів. Історія. Сучасність*. 2016. Вип. 2. С. 331–334.
32. Тройницький А. Некролог. Графиня Роксандра Скарлатовна Стурдза. *Одесский вестник*. № 12. 1844.
33. Уварова О. О. Миський голова Одеси Костянтин Папудов: біографічні розвідки, комерційна та громадська діяльність. *Вчені записки ТНУ імені В.І.Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2022. Т. 33 (72). № 2. С. 47–53.

References:

1. Vodotyka, T. S., 2013. Social' na cina ta social' na vidpovidal'nist' : pidpnyemnycz'ka blagodijnist' u drugij polovyni XIX st. *Problemy istoriyi Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 22, s. 14–25. [in Ukrainian].
2. Volkova, I. O., 2020. Rol zhinok u blahodiinomu rusi Naddnyprianskoï Ukrainy druhoï polovyni XIX stolittia. In: *Research, challenges and development prospects in the area of social sciences*, s. 69–88. [in Ukrainian].
3. Hvetadze, I. H., 2012. Dobrochynna diialnist hretskykh kuptsiv Pivdnia Ukrainy v ostannii tretyni XIX – na pochatku XX st. *Hrani*, 1, s. 13–16. [in Ukrainian].
4. Hriebtsova, I., 2019. Stanovlennia blahodiinoho rukhu v Novorosiiskomu kraï: formy i napriamky dobrochynnoi diialnosti. V: Ya. V. Kichuk, red. *Blahodiinist u suchasnomu sviti: vytyky, problemy, perspektyvy*: zbirnyk naukovykh prats za materialamy naukovo–praktychnoi konferentsii. s. 14–20. [in Ukrainian].
5. Belousova, L. G. red., 2014. *Greki Odessy. Imennoj ukazatel' po metrisheskim knigam Odesskoj Grecheskoj Svyato–Troickoj cerkvi*. Ch. I. 1799–1831, 1836. Izd. 2. Odessa: Udacha. (Trudy Gosudarstvennogo arhiva Odesskoj oblasti. T. XXXVIII.) [in Russian].
6. Belousova, L. G. red., 2002. *Greki Odessy. Imennoj ukazatel' po metrisheskim knigam Odesskoj Grecheskoj Svyato–Troickoj cerkvi*. Ch. II. 1834–1852. Odessa: Druk. (Trudy Gosudarstvennogo arhiva Odesskoj oblasti. T. VIII.) [in Russian].
7. Belousova, L. G. red., 2004. *Greki Odessy. Imennoj ukazatel' po metrisheskim knigam Odesskoj Grecheskoj Svyato–Troickoj cerkvi*. Ch. III. 1853–1874 gg. Odessa: Fotosintetika. (Trudy Gosudarstvennogo arhiva Odesskoj oblasti. T. XI.) [in Russian].

8. Belousova, L. G. red., 2006. *Greki Odessy. Imennoj ukazatel' po metricheskim knigam Odesskoj Grecheskoj Svyato-Troickoj cerkvi*. Ch. V: 1802, 1892–1906. Odessa: Chornomor'ya. (Trudy Gosudarstvennogo arhiva Odesskoj oblasti. T. XV.) [in Russian].

9. Dan' pamyati grafini Roksandry Skarlatovny Edling, urozhdennoj Sturdzy. 1848. Odessa: Tip. T. Nejmana. [in Russian].

10. Derzhavnyy arkhiv Odes'koy oblasti (Ukrayina) [State Archives of the Odessa region (Ukraine)] (as follows – DAOO). F. 37 (Hersonskaya duhovnaya konsistoriya). Op. 3. Spr. 228. 95 ark. [in Russian].

11. DAOO. F. 37 (Hersonskaya duhovnaya konsistoriya). Op. 3. Spr. 253. 111 ark. [in Russian].

12. DAOO. F. 37 (Hersonskaya duhovnaya konsistoriya). Op. 3. Spr. 267. 150 ark. [in Russian].

13. DAOO. F. 37 (Hersonskaya duhovnaya konsistoriya). Op. 3. Spr. 351. 44 ark. [in Russian].

14. DAOO. F. 37 (Hersonskaya duhovnaya konsistoriya). Op. 3. Spr. 374. 933 ark. [in Russian].

15. DAOO. F. 37 (Hersonskaya duhovnaya konsistoriya). Op. 3. Spr. 382. 540 ark. [in Russian].

16. DAOO. F. 37 (Hersonskaya duhovnaya konsistoriya). Op. 3. Spr. 428. 800 ark. [in Russian].

17. Donik, O. M., 2005. Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XXst.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 4, s. 159–177. [in Ukrainian].

18. Kravchenko, O. V., 2019. Opika nad ditmy na ukrains'kykh zemliakh u skladi Rosiiskoi imperii naprykintsi XVIII – na pochatku XX st. [Guardianship of children in the Ukrainian lands within the Russian Empire at the end of the 18th and the beginning of the 20th centuries.]: Doctoral thesis. Kharkiv. [in Ukrainian].

19. Markevych, A., 1900. Dmytryi Spyrydonovych Ynhlezy. *Zapysky Odesskoho obshchestva ystoriy y drevnostei*. T. XXII. Odessa, s. 35–37. [in Russian].

20. Nakaeva, S. A., 2008. Zhenshchiny v stanovlenii gosudarstvennogo popechitel'stva i obshchestvennoj blagotvoritel'nosti na evropejskom yuge Rossijskoj imperii (pervaya polovina XIX st.) [Women in the Formation of State Guardianship and Public Charity in the European South of the Russian Empire (first half of the 19th century)]. Candidate's thesis. Ph.D. thesis, Odessa. [in Russian].

21. Odessa 1794–1894 gg. K stoletiyu goroda. 1895. Odessa: Tip. A. Shul'ce. [in Russian].

22. Paradisopoulos, S., 1999. Deyatel'nost' Grecheskogo blagotvoritel'nogo obshchestva v Odesse v poslednej treti XIX veka. *Zapysky istorychnoho fakultetu ODU im. I.I.Mechnykova*, 9, s. 298–304. [in Russian].

23. Smolii, V. A., red., 2001. *Podvyzhyky y metsenaty: Hretski pidpriyemtsi ta hromadski diiachy v Ukraini XVII–XIX st.: Ist.–biohr. narysy*. K.: In–t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

24. Speranskij, M. M., red., 1830. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie I*, XXIII, p. 287–292. [in Russian].

25. Speranskij, M. M., red., 1830. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie II*, IV, p. 218–220. [in Russian].

26. Reshetov, S. ta Izhik, L. 2012. *Grigorij Marazli : chest' pache pochesti*. Odessa: TES. [in Russian].

27. Smoliar, L. O. 1998. *Mynule zarady maibutnoho. Zhinochyi rukh Naddnyprianskoj Ukrainy II pol. XIX – poch. XX st. Storinky istorii*. Odesa: Astroprint. [in Ukrainian].

28. Terentieva, N. O., 2006. Zminy v infrastrukturi mista Odesa vnaslidok blahodiinosti ta hromadskoi diialnosti hretskykh kuptsiv (na przykladi rodyn Marazli ta Rodokanaki. XIX st.). *Istoryko–heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 9, s. 439–451. [in Ukrainian].

29. Tomazov, V. V. 2020. *Hreky–khiostsi na Pivdni Ukrainy (kinets XVIII st. – 1917 r.): mizh tradytsiinyi natsionalnoho samozberezhennia ta praktykamy sotsiokulturnoi adaptatsii*. Kyiv. [in Ukrainian].

30. Tomazov, V., 2012. Metsenaty ta blahodiinyky z rodu Mavrokordato. *Spetsialni istorychni dystsyplyni*, 20, s. 47–60. [in Ukrainian].

31. Tomazov, V., 2016. Sestry–blahodiinytsi z rodu Mavrohordato. *Arkhiv. Istorii. Suchasnist*, 2, s. 331–334. [in Ukrainian].

32. Trojnickij, A., 1844. Nekrolog. Grafinya Roksandra Skarlatovna Sturdza. *Odesskij vestnik*, 12. [in Russian].

33. Uvarova, O. O., 2022. Miskyi holova Odesy Kostiantyn Papudov: biohrafichni rozvidky, komertsiiina ta hromadska diialnist. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*, 2, s. 47–53. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268827>

УДК 94(477.74-21):339.5"18"

ODESA IN THE INTEGRATION PROCESSES OF THE XIX CENTURY

Nataliya Dianova

DSc (History), Professor
South Ukrainian National
Pedagogical University named after
K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankovska Str.,
Odessa, 65026, Ukraine
ORCID: [https://
orcid.org/0000-0003-0406-6907](https://orcid.org/0000-0003-0406-6907)
E-mail: ndianova777@ukr.net

Citation: Dianova, N. (2022). Odesa in the integration processes of the XIX century. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, pp. 64-70.

Submitted: 03.09.2022

ОДЕСА В ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ ХІХ СТ.

Наталія Діанова

Доктор історичних наук,
професор
Південноукраїнський
національний
педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського
вул. Старопортофранківська, 26,
м. Одеса, 65026, Україна
ORCID: [https://
orcid.org/0000-0003-0406-6907](https://orcid.org/0000-0003-0406-6907)
E-mail: ndianova777@ukr.net

Цитування: Діанова Н. Одеса в інтеграційних процесах ХІХ ст. *Чорноморська минувшина: записки України: зб. наук. Праць / за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 64-70.*
Отримано: 03.09.2022

Annotation

This publication is devoted to the study of the economic component of the integration processes that took place in the 19 century thanks to trade operations through the Odesa port. The complex of archival and published documents and research literature used in the process of work made it possible to reconstruct the peculiarities of the development of the Odesa port. It was found that Odessa had not only a favorable geographical position, which contributed to the development of the port, but also became an attractive city for foreign merchants interested in the development of foreign trade, primarily in agricultural products.

The activity of Odesa merchants and its contribution to the process of international trade is analyzed. It is noted that Greek, Italian and Jewish merchants achieved the greatest success in grain export. It was found that the number of Russian merchants of the 1st guild, which was engaged in foreign economic operations, was replenished at the expense of foreign merchants who, under the pressure of government policy, were forced to accept Russian citizenship. The Russians themselves, with minor exceptions, belonged to the 3rd guild and engaged in internal trade.

Key words: *Odesa, port, integration processes, merchant, foreign trade.*

Анотація

Подана публікація присвячена дослідженню економічної складової інтеграційних процесів, які відбувалися в ХІХ ст. завдяки торговим операціям через Одеський порт. Використані в процесі роботи комплекс архівних і опублікованих документів та дослідницької літератури дав можливість реконструювати особливості розвитку порту. З'ясовано, що Одеса мала не лише вигідне географічне положення, яке сприяло його розбудові, але й стала привабливим містом для іноземних купців, зацікавлених у розвитку зовнішньої торгівлі, насамперед сільськогосподарською продукцією.

Проаналізовано діяльність одеського купецтва та його внесок у процес міжнародної торгівлі. Зазначено, що найбільших успіхів у справі хлібного експорту досягли грецькі, італійські та єврейські купці. З'ясовано, що чисельність російського купецтва І-ї гільдії, яке займалось зовнішньоекономічними операціями, поповнювалась за рахунок іноземних купців, які під тиском урядової політики змушені були приймати російське громадянство. Самі ж росіяни, крім незначних виключень, належали до 3-ї гільдії й займались внутрішньою торгівлею.

Ключові слова: *Одеса, порт, інтеграційні процеси, купецтво, зовнішня торгівля.*

У надзвичайно складних умовах сьогодення, зумовлених російською агресією в Україні, виникла проблема безпечного судноплавства в Чорному морі. Це поставило під загрозу зрив міжнародних угод стосовно постачання українських зернових. Лише завдяки активному сприянню ООН та зусиллям уряду Туреччини, через Одеський порт став можливий експорт зерна та іншої сільськогосподарської продукції до різних країн світу, які відчували у ній гостру потребу. Нині Одеса, як і в далекому XIX ст., стала головним причорноморським портом, через який здійснюється зовнішня торгівля зерновими культурами, що надає статті особливої актуальності.

Питання розбудови Одеського порту та розвитку міжнародної торгівлі знайшло своє відображення в історичній літературі. Серед наукових розробок XIX ст. вагоме місце посідають роботи А. Скальковського [23, 24, 25]. Його концепція заснування Одеси базується на включенні південноукраїнських земель до складу Росії та «монаршій волі» Катерини II. Передісторію міста автор пов'язує із фортецею Хаджибей періоду 1789-1793 рр., на основі якої в 1794 р. було засноване місто з однойменною назвою. Ця точка зору стала традиційною в історичній літературі зазначеного періоду. Стрімкому розвитку Одеса, на думку дослідника, завдячує своєму вигідному географічному положенню, прихильному ставленню Катерини II та Олександра I і талановитим управлінням краю. Значна роль відводиться діяльності де Рішельє, яка була спрямована на заселення міста іноземними колоністами та активізацію зовнішньої торгівлі. Дослідники історії Одеси, зокрема, С. Бернштейн, В. Надлер, К. Смолянінов та В. Яковлев у цілому дотримувались концепції А. Скальковського і вважали, що головним джерелом зростання міста був розвиток зовнішньої торгівлі.

У 80-90-ті рр. XX ст. з'явилися дослідження істориків, які певною мірою стосувалися розвитку Одеси та її порту. Серед них варто виділити праці О. Дружиніної, В. Тимофєєнка, В. Ващенко, П. Герліхі та ін. Зокрема, В. Тимофєєнко вважає, що імператорському указу стосовно будівництва порту в Хаджибей, передував детальний огляд існуючих південних портів, який здійснили влітку 1793 р. А. Шостак, Де Рібас і Де Волян щоб обрати головне торгове місто краю. Вони знайшли значні недоліки Херсонського, Миколаївського й Очаківського портів та визначили переваги Хаджибейської гавані [28, с. 151].

Т. Гончарук, який є одним із провідних сучасних дослідників історії Одеси, на основі опрацювання значного комплексу джерел переконаний, що в планах Катерини II для Хаджибея відводилось більш ніж скромне місце: фортеця з невеликим грецьким поселенням Тираспольського повіту Вознесенської губернії й головний морський порт регіону, який простягався між Південним Бугом і Дністром, де конкурентом міг бути лише Очаків. Тому й кошти на будівництво, в порівнянні з іншими портами, зокрема: Херсоном, Миколаєвом, Севастополем були зовсім незначними. Важливу роль у подальшому розвитку Одеси відіграв той факт, що місто мало свої давні торгові традиції, які давали перспективи для зовнішньої торгівлі. Навіть генерал-губернатор та фаворит Катерини II – П. Зубов підтримав ідею будівництва порту в Хаджибей. Ним був підписаний рапорт на ім'я імператриці з проханням виділити 2 061 200 руб. на здійснення першочергових робіт, але надано було лише 1 993 025 руб. Проте і цю суму не було виплачено – в останні три роки правління Катерини II (1794-1796) виплатили лише 400 тисяч руб. [3, с. 128].

Попри значну розробку в історичній літературі, зазначена проблема не стала предметом спеціального комплексного дослідження, що дає можливість опрацювати й критично осмислити окремі питання теми.

Мета поданої публікації полягає у висвітленні економічної складової інтеграційних процесів Російської імперії, до якої входила Україна, з країнами Європи та Близького Сходу, що здійснювалися через Одеський порт у XIX ст.

Упродовж XIX ст. Одеса відігравала провідну роль в економічній інтеграції України з низкою причорноморських і середземноморських країн, зокрема: Франції, Португалії,

Італії, Іспанії, Туреччини та деяких інших, зацікавлених у торгових операціях через посередництво одеського порту. Тож економічний чинник зумовив стрімку розбудову Одеси та причорноморського порту. Будівельні роботи в порту Хаджибея активно проводилися упродовж 1794-1795 рр. і уже незабаром він міг приймати іноземні судна, що поклало початок інтенсивному розвитку міста як важливого торгового центру. У 1795 р. порт прийняв 39 суден, а в 1797 р. уже 249. Торгові обороти при цьому зросли з 68 тис. руб. (1795 р.) до 1 млн. руб. у 1800 р. [28, с. 152, 153].

На початку XIX ст. розбудова порту в місті, яке в 1795 р. було перейменоване в Одесу, набрала нових обертів. Значною мірою цьому сприяла діяльність новопризначеного градоначальника Рішельє, якому, згідно з рескриптом Олександра I від 30 січня 1803 р., підпорядковувалося усе господарське життя Одеси, в тому числі й портові споруди, митниця й карантин. Градоначальник мав всіляко сприяти розвитку зовнішньої торгівлі, а для цього залучати до міста іноземних купців з відповідними капіталами [17, с. 443-444]. О. Дружиніна поділяє точку зору А. Скальковського, вважаючи, що Рішельє відіграв надзвичайно важливу роль у перетворенні Одеси в європейське місто. Завдяки його клопотанням в Одесі було відкрито банк, біржу, комерційний суд, митницю й страхову компанію та отримано дозвіл на безмитне зберігання імпортних товарів упродовж 1,5 року. Отже, Одеса стала головним портовим складом товарів, які доставлялись із Близького Сходу і Кавказу в Польщу та Австрію, забезпечивши собі таким чином важливе місце в імпорті предметів розкоші. Це приляло розвитку міжнародної торгівлі та зміцненню зв'язків з країнами Європи та Близького Сходу. За досить короткий проміжок часу Одесі вдалось випередити такі порти як Снікале, Севастополь і Херсон, а згодом – Євпаторію і Таганрог. Упродовж 1813-1815 рр. торговий обіг лише із Францією та Іспанією становив 10 млн. руб. [12, с. 195].

Рішельє ініціював режим порто-франко, який мав сприяти розширенню торгівлі й залученню іноземного купецтва (цей проєкт втілено в життя його наступником – французом Ланжероном). Режим порто-франко був проголошений урядом у 1817 р., але фактично почав діяти лише з серпня 1819 р. [19, с. 208-211]. Він передбачав право безмитного ввезення товарів із-за кордону, їх зберігання і продаж без оплати мита в цій зоні, що зумовило активізацію зовнішньої торгівлі, перед усім експорт зернових культур та вовни. Підтвердженням стало зростання торгових операцій, здійснених через Одеський порт. Протягом 1824-1847 рр. з Одеси було вивезено 44 млн. четвертей пшениці, що складало 54% її експорту з Росії [14, с. 90].

Вагому роль у тому, що Одеський порт став провідним у зовнішній торгівлі було його вигідне розташування – недалеко від гирл Дністра, Південного Бугу та Дніпра. Це дозволяло підвозити товари до Одеси, які призначалися на експорт, з багатьох губерній України та Росії водним транспортом і сухоходом, за допомогою гужового транспорту.

У 1848 р. Одеський порт прийняв 913 закордонних суден і відправив 908. Серед предметів імпорту, загальною вартістю 10 373 360 руб., переважали: вина, галантерейні товари, кава, ладан, ліки, метал, оливкове масло, папір, тютюн. Експортувались, здебільшого, зерно, вовна, канати, віск, шкіра, масло, пенька, ікра, сало, свічки, льон, конопля та інша продукція на суму 19 210 605 руб. [8, арк. 12-19].

Через 5 років порт прийняв уже 1480 суден, які привезли вантажів на суму 7 843 428 руб., а вивезли – на 27 640 259 руб. [26, с. 395]. Упродовж розглянутого періоду відбулося значне зростання експорту товарів, причому 4/5 усієї суми становили зернові культури.

Інтеграція в економічній сфері включає не лише торгівлю, але й єдиний економічний простір, у межах якого має забезпечуватись свобода руху товарів, послуг, робочої сили і капіталу. Неабияку роль у процесі економічної інтеграції відіграли іноземні купці, які поселилися в Одесі. Вони мали значні капітали, відповідний досвід і торговельні зв'язки з

партнерами з країн Європи та Близького Сходу. Саме їх діяльність сприяла розвитку міжнародної торгівлі через Одеський порт.

Згідно зі статистичними даними у 1799 р. у місті нараховувалось 208 купців. Із них 126 прибули із-за кордону і лише 82 були росіянами, переважна більшість яких належала до 3-ї гільдії, а тому займалась проблемами внутрішньої торгівлі [9, арк. 153]. Провідні позиції в зовнішній торгівлі іноземні купці відігравали і в подальший період часу. Підтвердженням є той факт, що із 15 211 суден, які побували в Одеському порту протягом 1848-1859 рр., лише близько 11% ходили під російським прапором. Серед іноземних суден 20% прийшли під грецькими, 20% – під італійськими і 17% – під англійськими прапорами [2, с. 38].

Далекоглядні перспективи порту та діяльність дюка де Рішельє приваблювали до міста французьких купців. Проте указ російського уряду від 1 січня 1807 р. обмежував права іноземних купців, намагаючись залучити їх до прийняття російського підданства. Ті з них, хто більше року проживав у Росії не прийнявши її громадянства, відносились до категорії «іноземних гостей». Вони не мали права записуватись до купецьких гільдій і змушені були сплачувати митні збори і значні відсотки зі своїх капіталів [18, с. 973-976]. У 1827 р. на правах «іноземних гостей» в Одесі проживало 249 французьких купців (0,7%) [22, арк. 42; 6, арк. 9-10]. Проте вони не поспішали приймати підданство Росії і назавжди залишались в Одесі. На початку другої половини XIX ст. їх кількість становила близько 10 осіб [27, с. 1-15].

Пріоритетну роль у міжнародній торгівлі, зокрема, у справі зернового експорту, в першій половині XIX ст. відігравали греки. Найбільш стабільні позиції посідали купці Д. Інглезі, А. Мавро, Г. Маразлі, Д. Паліолог, Г. Папудоглу, Ф. Радоканакі, І. Раллі та інші. Досить впливовою експортно-імпоротною компанією на зовнішньоекономічному ринку була фірма братів Раллі, яка в 1850 р. відкрила найбільший в Одесі торговий будинок [5, арк. 2].

Грецькі капітали були визначальними при заснуванні в 1806 р. Одеської державної облікової контори, яка була одним із небагатьох органів кредитування торгівлі в Росії. Греки сприяли створенню Біржової зали, яка в 1819 р. була реорганізована в Одеську контору державного комерційного банку, що проводив кредитування зовнішньої торгівлі. Поряд з офіційними кредитними закладами діяли й приватні банкіри, найбільш заможними серед яких були грецькі купці А. Мавро, Г. Маразлі та Д. Палеолог, які давали в борг під великі відсотки значні суми грошей [20, с. 51].

У контексті активізації міжнародної торгівлі грецькі купці активно сприяли розвитку водного транспорту. Так з ініціативи Родоканакі в 1847 р. була заснована морська страхова компанія «Чорне море», а рік по тому Периклес Родоканакі, Кріон П. Нікола та Григорій Маразлі зініціювали ще одну страхову компанію – «Мінерва» [2, с. 39]. Певна частина купців 1-ї гільдії належала до судновласників, зокрема: К. Вальсамакі, Д. Камбуроглу, А. Мавро, К. Маврокордато, І. Раллі, А. Секері та С. Сурзакі [20, с. 52].

Проте з другої половини XIX ст. греків із зовнішньої торгівлі почали витісняти єврейські купці. Упродовж 1808 – 1811 рр. відбулося значне зростання їх чисельності в усіх купецьких гільдіях, особливо в 3-й, представники якої займались внутрішньо-торговими операціями, а загальна їх кількість зросла до 51-ї особи [10, арк. 11]. Подальшому розвитку зовнішньої торгівлі через Одеський порт сприяло переселення до міста на початку XIX ст. багатих єврейських купців з Галичини, які мали досвід міжнародної торгівлі, значні капітали й зв'язки з європейськими торговими домами. У 1822 р. серед 96-ти одеських купців 1-ї гільдії нараховувалось 33 єврейських купця, що становило 34% від їх загальної кількості. Причому, 10 із них займались міжнародною торгівлею [21, арк. 145-147]. У 1844 р. єврейським купцям належав 221 торговий будинок і в другій половині XIX ст. вони відігравали провідну роль у міжнародній торгівлі, остаточно витіснивши з неї греків. Причому купці 1-ї гільдії знаходились лише в Одесі. У відповідності з архівними матеріалами, в 1844 р. у місті проживали 78 осіб, які володіли капіталом на суму 105 тис. руб. Варто зазначити, що ці показники майже вдвічі перевищували кількість єврейських купців 2-ї гільдії та їх капіталів у всіх містах Херсонської губернії [7, арк. 10-12, 14].

Найбільш впливовими були родини Бродських, Рафаловичів, Гуровичів, Ефрусів. Згодом, у 1875 р., уже 60% торгових будинків в Одесі належали єврейським купцям, які успішно здійснювали зовнішньоторговельні операції через одеський порт [11, с. 146-147].

Помітне місце в зовнішній торгівлі посідали італійські купці, про що свідчить наявність торгових будинків, заснованих вихідцями із Генуї. У 1807 р. в Одесі свої перші контори відкрили неогоціанти Гаторіо та Андрич, а згодом кількість їх різко зросла, що сприяло поживленню чорноморської торгівлі [23, с. 271-272].

Переважає більшість купців, у тому числі й італійських, з метою отримання певних пільг і можливості вільно пересуватися в межах імперії, прийняла російське громадянство. Уже в 1827 р. серед 32 995 жителів Одеси 29 497 (89,4%) мали російське громадянство і лише 3 498 осіб (10,6%) його не прийняли. Серед них – 159 осіб (0,45%) становили вихідці з Італії [22, арк. 42; 6, арк. 9-10].

Проте процес переходу під російське підданство не носив масового характеру. На середину XIX ст. лише 30 італійських купців, які проживали в Одесі, мали російське підданство, що становило 3,6% по відношенню до загальної кількості купців міста: у 1-й гільдії (7 осіб), у 2-й (5 осіб) і у 3-й (19 осіб).

Активну участь у розвитку міжнародної торгівлі брали німецькі купці, які були дуже багатими і мали свої торгові будинки в Одесі. На середину XIX ст. в Одесі проживало 28 німецьких купців 6 із яких належали до 1-ї гільдії і 22 – до 3-ї [27, с. 1-15].

Одним із найбільших торгових будинків Одеси в 1803 р., через який здійснювалась міжнародна торгівля зерном, стало «Польське товариство», очолюване братами Протом і Северином Потоцькими [11, с. 121].

Варто звернути увагу на такий факт, що російські купці не відігравали помітної ролі в зовнішній торгівлі. Лише декілька з них досягли відповідних успіхів. Прикладом можуть слугувати: одеський купець 1-ї гільдії А. Крамаров, який наприкінці 20-х – початку 30-х рр. XIX ст. здійснював значну оптову торгівлю через Одесу, Москву, Константинополь, Мессіну, Ліворно, Геную, Марсель і Лондон, та родина Новікових, яка значний період часу займалась активною зовнішньою торгівлею, в тому числі й хлібною.

Проте в цілому чисельність російських купців була незначною. Для виходу на міжнародний рівень їм бракувало належної освіти та культури. Тож зростання чисельності російських купців 1-ї гільдії здебільшого відбувалась за рахунок іноземців, які прийняли російське громадянство заради отримання пільг і можливості вести морську торгівлю під російським прапором.

У даному контексті доцільною буде згадка про публікацію на шпальтах «Одесского вестника» (1845 р.), де здійснено спробу аналізу позицій російських купців у зовнішній торгівлі. У 1841 р. нею займалися 113 купців 1-ї та 2-ї гільдій, серед яких 94 особи мали російське підданство. Однак корінним росіянином був лише один – Ілля Новіков. Упродовж 1842-1844 р. кількість росіян серед купців залишилася незмінною, лише місце Іллі Новікова в міжнародній торгівлі зайняв його син Яків. Проте іноземні купці, які прийняли російське підданство, розбагатівши, часто поверталися на свою батьківщину. Серед них: Вальтер, Бульке, Понпіо, Вальб, Сарторіо, Пуль та інші. Російські купці, на думку автора, не зайняли належного місця в зовнішній торгівлі в зв'язку з відсутністю культури і знань, в тому числі й іноземних мов [15]. Тож вони відігравали провідну роль у внутрішній торгівлі, де їм належала більшість капіталів.

Українські купці теж не мали значних успіхів у зовнішній торгівлі й чисельність їх була незначною. Зазвичай в історіографії згадується прізвище одеського купця І. Ващенко, який в 1855 р. мав відношення до зовнішньої торгівлі [14, с. 102]. За свідченнями А. Скальковського торгівлею в Одесі на середину XIX ст. займалась лише незначна кількість українців. До того ж українських купців досить рідко відрізняли від російських. Однак дослідник І. Аксаков проаналізував відмінності в діяльності українського та російського купецтва. Українські купці, на його думку, дещо поступалися російським, тому що були більш

порядними, менш спритними, не ризикували і дотримувались встановлених ними цін [1, с. 7-9, 11-12].

Отже, вигідне географічне положення, виважена політика місцевого керівництва та об'єктивні економічні чинники зумовили стрімкий розвиток одеського порту, який в XIX ст. відіграв провідну роль в економічній інтеграції Російської імперії з країнами Європи та Близького Сходу. Значною мірою цьому сприяла діяльність купецтва, яке переселилося до Одеси з деяких європейських держав. Вагомі позиції в міжнародній торгівлі, передусім сільськогосподарською продукцією, в першій половині XIX ст. посідали грецькі, італійські та німецькі купці, яких у другій половині цього століття вивезено витіснили єврейські купці. Російське купецтво, яке належало до 1-ї гільдії й займалося зовнішньоекономічними операціями, було не чисельним. Його кількість збільшувалась за рахунок прийняття іноземними купцями російського громадянства, що було зумовлено політикою уряду.

Джерела та література:

1. Аксаков И. Исследование торговли на украинских ярмарках. СПб.: Тип. Академии Наук, 1858. 383 с.
2. Ващенко В. П. Участь греків у розвитку промисловості і транспорту дореформеної Одеси. *Историческое краеведение Одесщины*. Сб. матер. Одесса, 1992. Вып. 3. С. 35-39.
3. Гончарук Т. Г. Нашадки українських козаків і «народження Одеси». Одеса: «Астропринт», 2006. 144 с.
4. Гончарук Т. Г. Одеське порто-франко. Історія. 1819-1859 рр. Одеса: Астропринт, 2005. 311 с.
5. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 237.
6. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 15.
7. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 30.
8. ДАОО. Ф. 3 Оп. 1. Спр. 72.
9. ДАОО. Ф. 4. Оп. 4. Спр. 153.
10. ДАОО. Ф. 4. Оп. 5. Спр. 10.
11. Діанова Н.М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Одеса: Астропринт, 2010. 176 с.
12. Дружинина Е. И. Южная Украина 1800-1825 гг. М.: Наука, 1981. 214 с.
13. Історія Хаджибея (Одеси) 1415-1795 рр. в документах / за ред к.і.н. Т. Г. Гончарука. Одеса: Астропринт, 2000. 370 с.
14. Історія Одеси: колектив авторів / голов. ред. В. Н. Станко. Одеса: Друк, 2002. 560 с.
15. О торговом сословии Одессы, особенно русском. *Одесский вестник*. 1845. 25 апреля, 28 апреля.
16. Полное собрание законов Российской империи. Собрание I (далі – ПСЗРИ-I) Т. XXIII. № 17 208.
17. ПСЗРИ-I. Т. XXVII. № 20 601.
18. ПСЗРИ-I. Т. XXIX. № 22 418.
19. ПСЗРИ-I. Т. XXXIV. № 26 792.
20. Пятигорский Г. М. Греческие переселенцы в Одессе в конце XVIII – первой трети XIX веков. *Из истории языка и культуры стран Центральной и Юго-Восточной Европы*. М.: Наука, 1985. С. 34-60.
21. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). Ф. 18. Оп. 4. Спр. 163.
22. РДІА. Ф. 1290. Оп. 1. Спр. 4.
23. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса: Тип. Нитче, 1850. Ч. 1. 364 с.
24. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793-1823. Одесса, 1837. 296 с.
25. Скальковский А. Торговая промышленность в Новороссийском крае. *Журнал министерства внутренних дел*. 1850. № 29. С. 177-215, 313-360.
26. Сокальский И. О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабской области в 1853 году. *Новороссийский календарь на 1857 г.* Одесса, 1856. С. 393-413.

27. Список одесских купцов 1859 г. Одесса, 1859. 16 с.

28. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. Киев: Наукова думка, 1984. 220 с.

References:

1. Aksakov, I. (1858) *Issledovanie torgovli na ukraïnskikh jarmarkah*. SPb.: Tip. Akademii Nauk. 383 s. [in Russian].
2. Vashhenko, V. P. (1992) Uchastj ghrekiv u rozvytku promyslovosti i transportu doreformenoji Odesy. *Istoricheskoe kraevedenie Odesshhyny. Sb. mater.* Odessa, vyp. 3, s. 35-39 [in Ukrainian].
3. Ghoncharuk, T. Gh. (2006) *Nashhadky ukraïnjnsjkykh kozakiv i «narodzhennja Odesy»*. Odesa: «Astropynt». 144 s. [in Ukrainian].
4. Ghoncharuk, T. Gh. (2005) *Odesjke porto-franko. Istorija. 1819-1859 rr.* Odesa: Astropynt. 311 s. [in Ukrainian].
5. *Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti (Ukrayina)* [State Archives of the Odessa region (Ukraine)] (as follows - DAOO). F. 2. Op. 1. Spr. 237. [in Russian].
6. *DAOO*. F. 3. Op. 1. Spr. 15. [in Russian].
7. *DAOO*. F. 3. Op. 1. Spr. 30. [in Russian].
8. *DAOO*. F. 3 Op. 1. Spr. 72. [in Russian].
9. *DAOO*. F. 4. Op. 4. Spr. 153. [in Russian].
10. *DAOO*. F. 4. Op. 5. Spr. 10. [in Russian].
11. Dianova, N. M. (2010) *Formuvannja etno-konfesijnoji struktury naselennja mist Pivdennoji Ukrajiny (kinecj XVIII – persha polovyna XIX st.)*. Odesa: Astropynt. 176 s. [in Ukrainian].
12. Druzhinina, E. I. (1981) *Juzhnaja Ukraina 1800-1825 gg.* M.: Nauka. 214 s. [in Russian].
13. *Istorija Khadzhybeja (Odesy) 1415-1795 rr. v dokumentakh* (2000) / Gh. Ghoncharuka, ed. Odesa: Astropynt. 370 s. [in Ukrainian].
14. *Istorija Odesy: kolektyv avtoriv.* Gholovnyj red. V. N. Stanko. Odesa: Druk, 2002. 560 s. [in Ukrainian].
15. O torgovom soslovii Odessy, osobenno russkom (1845). *Odesskij vestnik*. 25 aprelja, 28 aprelja. [in Russian].
16. *Polnoe sobranie zakonov Rosijskoj imperii. Sobranie I.* (as follows –PSZRI-I). T. XVIII. № 17 208. [in Russian].
17. *PSZRI-I*. T. XHVII. № 20 601. [in Russian].
18. *PSZRI-I*. T. XHIIH. № 22 418. [in Russian].
19. *PSZRI-I*. T. XHHIV. № 26 792. [in Russian].
20. Pjatigorskij, G. M. (1985) Grecheskie pereselency v Odesse v konce XVIII – pervoj treti HIIH vekov. *Iz istorii jazyka i kul'tury stran Central'noj i Jugo-Vostochnoj Evropy*. M.: Nauka, s. 34-60. [in Russian].
21. *Rosijskij derzhavnyj istorychnyj arkhiv* (as follows – RDIA) [Russian State Historical Archive] (RDIA). F. 18. Op. 4. Spr. 163. [in Russian].
22. *RDIA*. F. 1290. Op. 1. Spr. 4. [in Russian].
23. Skal'kovskij, A. (1850) *Opyt statisticheskogo opisanija Novorossijskogo kraja*. Odesa: Tip. Nitche, ch. 1. 364 s. [in Russian].
24. Skal'kovskij, A. (1837) *Pervoe tridcatiletie istorii goroda Odessy. 1793-1823*. Odessa. 296 s. [in Russian].
25. Skal'kovskij A. (1850) Torgovaja promyshlennost' v Novorossijskom krae. *Zhurnal ministertva vnutrennih del*. № 29, s. 177-215; 313-360. [in Russian].
26. Sokal'skij, I. (1856) O vneshnej torgovle Novorossijskogo kraja i Bessarabskoj oblasti v 1853 godu. *Novorossijskij kalendar' na 1857 g.* Odessa, s. 393-413. [in Russian].
27. *Spisok odesskih kupcov 1859 g.* (1859) Odessa. 16 s. [in Russian].
28. Тимофеенко, В. И. (1984) *Goroda Severnogo Prichernomor'ja vo vtoroj polovine XVIII v.* Kyiv: Naukova dumka. 220 s. [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268828>
 УДК: 94(477)«1861/1891»: 821.161.2](092)

UKRAINIAN INTELLECTUAL TROKHYM ZINKIVSKYI AND PRESERVATION OF THE HISTORICAL MEMORY OF TARAS SHEVCHENKO

Serhiy Svitlenko

DSc (History), Professor
 active member of the Shevchenko
 Scientific Society,
 Dnipro branch of the National
 Academy of Sciences,
 Dnipro, Ukraine
 ORSID: [https://
 orcid.org/0000-0003-3313-9036](https://orcid.org/0000-0003-3313-9036)
 ResearcherID: R-5856-2017
 E-mail: svitlenko@gmail.com

Citation: Svitlenko, S. (2022) Ukrainian intellectual Trokhym Zinkivskiyi and preservation of historical memory of Taras Shevchenko. *Chornomors'ka mynuyshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, s. 71-78.

Submitted: 15. 09. 2022

Annotation

The personality of Trokhym Zinkivskiyi (1861–1891) remains little known and insufficiently developed in modern Ukrainian historiography. The purpose of the article is to study the figure of Trokhym Zinkivskiyi in the context of the problem of preserving the historical memory of Taras Shevchenko. Research methods are personalistic, historical-genetic and historical-systemic. Sources: published epistolaries of T. Zinkivskiyi and his addressees, memories of contemporaries, biographical articles in the Ukrainian press of the beginning of the 20th century etc. The main results consist in elucidating the peculiarities of the formation of T. Zinkivskiyi's worldview under the conditions of the oppression of the Southern Ukrainian lands by the Russian imperial regime, in particular in Berdyansk, Feodosia and Odesa, the establishment of his Ukrainian national-democratic views during his studies and military service in Smila, Shpola and Uman, in Kyiv and St. Petersburg. It is noted that an important factor in the development of his Ukrainian consciousness and identity was his family upbringing, which instilled love for his native language and formed Christian, religious values. A prominent role was played by the reading circle, which included Shevchenkov's «Kobzar» along with other literary works of Ukrainian and foreign writers; as well as Ukrainian folk art. V. Kravchenko, L. Smolenskiy, B. Grinchenko, M. Komarov, and a number of representatives of the Ukrainian colony in St. Petersburg were included in the closest circle of persons who significantly influenced the formation of the worldview of the Ukrainian figure. The article traces the main stages of the intellectual and public activity of the Ukrainian figure in the matter of preserving the historical memory of Kobzar. It is noted that already in the middle and second half of the 80s of the 19th century. T. Zinkivskiyi began work in the field of Ukrainian literature, took care of translation activities. In St. Petersburg, he was able to begin wider work for the benefit of Ukrainianism and became an ideological leader of young Ukrainians. The powerful vital energy of the activist was organically combined with consistent and convinced actions in the name of the Ukrainian cause.

In the youth group at Shevchenko's anniversary, T. Zinkivskiyi read a number of essays, such as «The National Question in Russia», «Shevchenko in the Light of European Criticism», «Young Ukraine» and others. His essay «Taras Shevchenko in the Light of European Criticism», which was read in Ukrainian on the evening of February 25, 1889 in the capital of the empire, was of exceptional importance. This speech, prepared mostly on the basis of French, Austrian, German, and Polish historiographical sources, presented Kobzar as a figure of global poetic scale and destroyed the perception of the Russian metropolitan public about Ukrainians and the Ukrainian language as something provincial and inferior. Conclusions. T. Zinkivskiyi became one of the brightest representatives of the «Young Ukraine» generation. The short-lived but important intellectual activity of the ideological leader of young Ukrainians, in particular, speeches at the Shevchenko anniversary, publication of abstracts, epistolaries, drew the attention of contemporaries to the figure of Taras Shevchenko, to his poetic heritage; actualized the issue of preserving the historical memory of Kobzar as a leader of the

national values of Ukrainians. It has been proven that during the 1880s and early 1890s, T. Zinkivskiy's intellectual activity contributed to the progress of Ukrainian public affairs and national science, the establishment of Ukrainian national consciousness among the generation of young Ukrainians. The practical significance of the article is that the given material will be of interest to specialists in the context of studying the ethno-national history of Ukraine in the second half of the 19th century. The originality of the article lies in the understanding of insufficiently studied aspects of the activity of the Ukrainian intellectual, who stood at the origins of the idea of «Young Ukraine». Scientific novelty in updating the intellectual activity of T. Zinkivskiy in the matter of preserving Ukrainian national memory and forming national consciousness and identity.

Key words: «Kobzar», «Young Ukraine», Ukrainian national consciousness, Ukrainian national identity, Ukrainian affairs, Shevchenko's chronicles.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНТЕЛЕКТУАЛ ТРОХИМ ЗІНЬКІВСЬКИЙ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Сергій Світленко

Доктор історичних наук,
професор,
дійсний член Наукового
товариства імені Шевченка,
Дніпровський осередок НТШ,
м. Дніпро, Україна
ORSID: <https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>
ResearcherID: R-5856-2017
E-mail: svitlenko@gmail.com

Цитування: Світленко С. Український інтелектуал Трохим Зіньківський та збереження історичної пам'яті про Тараса Шевченка. *Чорноморська минувшина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України : зб. наук. праць / за ред. В.А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. Одеса, 2022. Вип. 17. С. 71-78.

Отримано: 15. 09. 2022

Анотація

Особистість Трохима Зіньківського (1861–1891) залишається ще маловідомою і недостатньо розробленою у сучасному українському історіописанні. Метою статті є вивчення постаті Трохима Зіньківського в контексті проблеми збереження історичної пам'яті про Тараса Шевченка. Ця тема є важливою з погляду на ширшу проблематику формування й утвердження української національної свідомості й ідентичності, особливо на прикладі яскравого представника свідомого українства з південноукраїнського регіону. Методами дослідження є персоналістичний, історико-генетичний та історико-системний. Джерела: опубліковані епістолярії Т. Зіньківського та його адресатів, спогади сучасників, біографічні статті в українській пресі початку ХХ ст. тощо. Основні результати полягають у з'ясуванні особливостей формування світогляду Т. Зіньківського за умов зноблення південноукраїнських земель російським імперським режимом, зокрема в Бердянську, Феодосії та Одесі, утвердження його українського національно-демократичних поглядів під час навчання і військової служби у Смілі, Шполі та Умані, в Києві та Санкт-Петербурзі. Зазначено, що важливим чинником розвитку його української свідомості й ідентичності стало сімейне виховання, яке прищепило любов до рідної мови та сформувало християнські релігійні цінності. Своєю помітною роль відіграло коло читання, до якого входив Шевченківсь-

кий «Кобзар» поряд з іншими літературними творами українських та зарубіжних письменників; а також українська народна творчість. У найближче коло осіб, які істотно вплинули на становлення світогляду українського діяча, входили В. Кравченко, Л. Смоленський, Б. Грінченко, М. Комаров, цілий ряд представників української колонії в Санкт-Петербурзі.

У статті простежено основні етапи інтелектуальної та громадської діяльності українського діяча у справі збереження історичної пам'яті про Кобзаря. Зазначено, що вже у середині та другій половині 80-х рр. XIX ст. Т. Зіньківський розпочав роботу в царині українського письменства, опікувався перекладацькою діяльністю. У Петербурзі він зміг приступити до ширшої праці на користь українства і став ідейним лідером молодих українців. Потужна життєва енергія діяча органічно поєднувалась з послідовними й переконаними діями в ім'я української справи. У молодіжному гуртку на Шевченкових роковинах Т. Зіньківський прочитав ряд рефератів, таких як «Національне питання в Росії», «Шевченко в світлі європейської критики», «Молода Україна» та ін. Винятково важливе значення мав його реферат «Тарас Шевченко в світлі європейської критики», який був прочитаний українською мовою на вечорі 25 лютого 1889 р. в столиці імперії. Цей виступ, підготовлений здебільшого на французьких, австрійських, німецьких, польських історіографічних джерелах, представляв Кобзаря фігурою

світового поетичного масштабу і руйнував уявлення російської столичної публіки про українців та українську мову як щось провінційне та меншовартісне. Висновки. Т. Зіньківський став одним з найяскравіших репрезентантів покоління «Молодої України». Нетривала, але важлива інтелектуальна діяльність ідейного лідера молодих українців, зокрема виступи на Шевченкових роковинах, публікації рефератів, епістолярії, привертала увагу сучасників до постаті Тараса Шевченка, до його поетичної спадщини; актуалізувала питання збереження історичної пам'яті про Кобзаря як провідника національних цінностей українців. Доведено, що впродовж 1880-х – на початку 1890-х рр. інтелектуальна діяльність Т. Зіньківського сприяла поступу української громадської справи та національної науки, утвердженню української національної свідомості серед покоління молодих українців. Практичне значення статті в тому, що наданий матеріал матиме інтерес для фахівців у контексті вивчення етнонаціональної історії України другої половини XIX ст. Оригінальність статті полягає в осяненні недостатньо вивчених аспектів діяльності українського інтелектуала, який стояв біля витоків ідеї «Молодої України». Наукова новизна в актуалізації інтелектуальної діяльності Т. Зіньківського у справі збереження української національної пам'яті та формування національної свідомості й ідентичності.

Ключові слова: «Кобзар», «Молода Україна», українська національна свідомість, українська національна ідентичність, українська справа, Шевченкові роковини.

Трохим Зіньківський (1861–1891) прожив невелике, але інтелектуально насичене життя. Творчий доробок молодого українського інтелектуала і громадського діяча високо оцінювали сучасники. Проте в радянський період його розглядали як «ліберально-буржуазного письменника і публіциста» і не приділяли належної уваги вивченню [7, с. 13, 14, 16, 18, 22, 23, 28]. Певні зміни відбулися за часів незалежної України, коли інтерес до Т. Зіньківського відродився. Особливо слід виділити доробок С. Кіраля, який у своїх археографічних публікаціях, статтях, монографіях, дисертації вже багато зробив для дослідження постаті Т. Зіньківського як видатного українського письменника, громадського та культурного діяча, ім'я якого ще мало відоме навіть серед інтелігенції, окрім вузького кола фахівців [7, с. 30].

У контексті літературної шевченкіани ця персоналія розглядалася хіба що в стилій розвідці О. Неживого «Проблеми творчості Тараса Шевченка в літературознавчих працях Трохима Зіньківського», опублікованій в матеріалах XXXI наукової шевченківської конференції (Луганськ, 1994) [7, с. 29]. Наразі перспективним уявляється вивчення особистості Т. Зіньківського в ракурсі інтелектуальної історії й історичного шевченкознавства. Адже, як зазначав О. Лотоцький, необхідно створити життєпис цієї «надзвичайної людини», «що служить зразком незломної вірності українській ідеї» [11, с. 466; 10, с. 66]. І не випадково, вже 14 (26) листопада 1892 р. тарасівець Іван Липа в листі до Б. Грінченка прагнув знайти дані про Т. Зіньківського як про *борця* за національну ідею [9, с. 51].

Виятково важливе значення для подальших досліджень мало введення до наукового обігу низку цінних першоджерел. Насамперед, варто вказати на археографічну публікацію С. Кіраля «Спогади Василя Кравченка про Трохима Зіньківського» («Київська старовина», 1997) [8, с. 157–175]. Подальше розширення актуалізованої джерельної бази відбулося в 2004 р., коли був вийшов друком інформативний джерельний комплекс листування Т. Зіньківського з Б. Грінченком. Серед цих джерел заслуговує на увагу вперше опублікований лист Б. Грінченка до Ом. Огоновського від 18 (30) 1892 р., що містить стилій життєпис Т. Зіньківського [3, с. 339–343]. Дане епістолярне зібрання з додатками охоплює період від 1885 р. до 1892 р. [3].

Метою даної статті є вивчення постаті Трохима Зіньківського в контексті проблеми збереження історичної пам'яті про Тараса Шевченка. Ця тема є важливою з погляду на ширшу проблематику формування й утвердження української національної свідомості й ідентичності, особливо на прикладі яскравого представника свідомого українства з Південної України.

Народився Трохим Зіньківський 23 липня 1861 р. в м. Бердянську тодішньої Таврійської губернії в багатодітній українській родині. Батьки – Аврам та Уляна – вихідці із

Зіньківського повіту Полтавської губернії, що пояснює родинне прізвище – Зіньківський [8, с. 162]. Батько спочатку опікувався хліборобством, а згодом працював робітником на пароплавах. Хоча він був письменним, але за умов безгрошів'я не міг дати Трохиму належну освіту (в родині виховувалося семеро дітей). Спочатку син навчався самотужки, а потім – у тітки. У січні 1872 р. юнак пішов до церковно-парафіяльної початкової школи, а згодом до повітового двокласного училища. Т. Зіньківський мав чудові здібності й випереджав своїх однокласників [8, с. 162, 173; 3, с. 340].

Від батьків Трохиму передалась любов до рідної української мови та релігійність. Одними із перших книжок юнака були Біблія та життєписи святих. Він відчував прихильність до читання й оповідання казок. Пам'ять і працелюбність юнака вирізнялися феноменальністю. У школі Трохим захопився читанням різних літературних творів. Художнє слово, творене рідною українською мовою, найбільше подобалося Т. Зіньківському, який залюбки прочитав повісті Г. Квітки-Основ'яненка, «Чорну раду» П. Куліша та «Кобзар» Т. Шевченка. Окрім української мови, він уподобав й українські народні пісні. Очевидно, читання шкільного періоду, в тому числі й Шевченківське слово, сприяло тому, що юнак почав розрізняти «малоросів» та «великоросів» [1, с. 2; 8, с. 162, 163; 3, с. 340].

Велике бажання вчитися спонукало його з великими труднощами, часом пішки, через брак їжі, харчуючись горіхами, податися до м. Карасубазар у Криму (нині – м. Білогірськ в АРК), щоб скласти іспити і продовжити навчання. Здібний юнак добре здав екзаменаційні випробування і вступив до Учительського інституту в Феодосії. Втім, Трохим швидко занедужав на хворобу очей, адже читав ночами. Тоді інститутські педагоги зібрали гроші у складчину й відправили студента до Харкова на лікування в окуліста Л. Гіршмана [1, с. 2; 8, с. 162, 174; 3, с. 341; 6, с. 675].

Життя у Харкові, яке розпочалося після ваканцій 1877 р., було сповнене поневірянь. За умов безгрошів'я юнак часто голодував, перебивався випадковими заробітками, працював по 14 годин. Жив він у харківській типолітографії Сгоуме. Так промайнуло 19 місяців. Загоївши трохи очі та заробивши грошей на зворотню дорогу, Т. Зіньківський подався з Харкова.

У вересні 1879 р. Трохим здав іспит на однорічного охотника – військовослужбовця (з нижніх чинів) імперської армії і флоту, і вступив на військову службу добровільно й користувався певними пільгами, і 17 жовтня 1879 р. був прийнятий у Сімферополі до російського війська. Незабаром, 24 серпня 1880 р. його відправили на навчання до юнкерської школи в Одесі [8, с. 163, 166, 168; 3, с. 341].

В Одесі доля звала Т. Зіньківського з Л. Смоленським – ідейним лідером Одеської української громади, який звернув увагу на Трохима, котрий завжди отримував найвищий бал – 12. На своїх лекціях учитель натяками, езоповою мовою показував «стежку українську», направляв «на добрий український шлях». Так Трохимова природна прихильність до всього українського здобула теоретичні підвалини. За два роки навчання в юнкерській школі, яку закінчив 7 серпня 1882 р., Т. Зіньківський став свідомим українцем. Близький друг Трохима В. Кравченко згадував, що «Смоленський своїми лекціями у аудиторіях більш усього й мав силу над Трохимом, що той зробився щирим українцем» [2, с. 2; 8, с. 168, 169; 3, с. 341]. Факт ідейного формування Т. Зіньківського та В. Кравченка під впливом Л. Смоленського засвідчив у своїх спогадах і Є. Чикаленко [12, с. 70]. Український діяч А. Ніковський схилився до того, що саме Л. Смоленський показав своєму учню різку протилежність у всьому української і московської культур [13, с. 64]. До того ж з 1881 р. Т. Зіньківський розпочав тривале листування з непересічним українським народодобцем Б. Грінченком [3, с. 332 – 333].

С. Кіраль стверджував, що Т. Зіньківський став політично свідомим наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. [7, с. 239]. На наш погляд, у цей період активно формувалася його національна свідомість та ідентичність, утверджувалися національно-демократичні погляди. Прикметним був лист Т. Зіньківського до своєї майбутньої дружини Г. Сервичківської від 5 липня 1884 р., де Трохим ділився своїми враженнями від «Меню»,

складеного Д. Мордовцем на обід з нагоди Шевченківських роковин 1882 р. Кожна назва меню мала прихований політичний чи культурно-літературний підтекст, який точно зрозумів і прокоментував Т. Зіньківський [7, с. 240].

Здобувши офіцерський чин 15 травня 1883 р., Т. Зіньківський служив у Смілі та Шполі, водночас продовжив заняття самоосвітою, самотужки вивчав французьку мову. Під час служби розширилося коло його однодумців. Крім давнього друга В. Кравченка, він став контактувати з М. Комаровим, у якого в Умані збиралися «словарники». Т. Зіньківський теж брав участь у тих зборах українських народолюбців, записував слова, співав народних пісень. Внаслідок доносу Т. Зіньківський потрапив під «негласний нагляд». Проте він самостійно підготувався до екзамену на гімназичний «атестат зрілості», який успішно склав у травні 1886 р. в 2-й Київській гімназії. Тоді ж він став активно студіювати німецьку мову, бо без неї не можна було потрапити до Академії.

У 1887 р. мрія Т. Зіньківського здійснилася – він вступив до Військово-юридичної академії в Петербурзі. Всі ці випробування давалися нелегко. Щоб належним чином підготуватися до екзаменів, мусив працювати щодня по 12–18 годин. У січні 1888 р. він приїхав із Санкт-Петербурга до Шполи, де таємно, без дозволу начальства одружився на Ганні Сервичківській, яка родом із с. Зеленьки Корсунського повіту на Київщині.

10 квітня 1890 р. Т. Зіньківський писав Б. Грінченку, що, скінчивши Академію, хоче кинути військову службу й залишитися в Петербурзі «присяжним повіреним»: «Хочеться подихати життям вільної людини». Але завершивши Академію, про що він повідомляв Б. Грінченку 8 (20) січня 1891 р., Т. Зіньківський отримав місце призначення у Харків на посаду слідчого. Тоді ж він подав рапорт голові Київського військово-окружного суду про своє одруження ще 1888 р., за що був звільнений Головним Воєнним судом у «запас воєнної піхоти» [8, с. 170, 171, 173, 175; 3, с. 197, 199, 341].

Вже в середині та другій половині 80-х рр. XIX ст. Т. Зіньківський розпочав роботу у царині українського письменства, перекладав оповідання М. Салтикова-Щедріна (1885), «Історію Великого князівства Литовського» В. Антоновича (1887). Втім, лише переїхавши до Петербурга, він зміг приступити до ширшої праці на користь українства і став ідейним лідером молодих українців. І це не випадково, бо його залізна життєва енергія органічно поєднувалася з послідовними й переконаними діями в ім'я української справи.

У молодіжному гуртку Трохим прочитав низку рефератів на Шевченкових роковинах, таких як «Національне питання в Росії», «Шевченко в світлі європейської критики», «Фіхте старший», «Молода Україна»; писав оповідання, віршовані байки та історичну казку; перекладав сотні байок з Езопа тощо. Ця діяльність стикалася з царською цензурою, яка, наприклад, заборонила навіть збірник оповідань для дітей. Важливою задумкою Т. Зіньківського було відновлення журналу «Основа», але цю ідею не підтримали «старі» петербурзькі українці [3, с. 341–342; 10, с. 66].

Як стверджував О. Лотоцький, «ясний світогляд національний» у Т. Зіньківського утворювався якраз на петербурзькому ґрунті. Очевидно, можна вести мову про набуття діячем у цей час світоглядної зрілості. До кола молодих українців Петербурга, крім Т. Зіньківського, входили М. Галин, М. Васильєв та ін. Покоління старших українців представляли В. Беренштам, І. Житецький, Ю. Цвітківський та ін. [11, с. 14, 16, 17]. За згадками М. Галина, всі ці представники старшого покоління «українофілів» позбулися посад у Києві й були змушені виїхати до столиці імперії [4, с. 209].

Листування Т. Зіньківського з Б. Грінченком свідчить, що молодий український інтелектуал цікавився Шевченківською тематикою. Так, у листі від 16 січня 1885 р. він із задоволенням сповіщав свого адресату, що «готується розкішне ілюстроване видання Шевченка, і «Гайдамаки» вже друкуються» [3, с. 36]. Листи Т. Зіньківського від 22 червня 1885 р. та 5 серпня 1886 р. свідчать, що він добре знав Шевченкове слово. Шануючи Т. Шевченка, у листі від 19 серпня 1886 р. Трохим стверджував, що авторитетом Кобзаря «не можна давити». Він вказував на десятиліття Шевченкової неволі, коли поет жив на

чужині, не розмовляв, не читав, здебільшого не писав українською і через все це зіпсував свою мову [3, с. 42 – 43, 52 – 53, 54].

У листі до Б. Грінченка від 23 листопада 1887 р. Т. Зіньківський писав про своє знайомство зі ширим українцем, доктором Петрашем, який обіцяв провести його на Шевченкові роковини. Не менш цікавим є лист від 8 листопада 1888 р., в якому Т. Зіньківський висловив думку, що на Шевченкові роковини слід зібрати якусь суму грошей задля поладження надмогильника І. Котляревському в Полтаві [3, с. 78, 111].

Т. Зіньківський брав активну участь у Шевченкових роковинах, що відбувалися в Петербурзі. Важливе значення мав його реферат «Тарас Шевченко в світлі європейської критики», з яким Трохим виступив на вечорі 25 лютого 1889 р. у В. Беренштама. Молодий український інтелектуал був першим, хто мав мужність виголосити реферат перед представницькою аудиторією за участю знаних в інтелектуальних колах росія, зокрема О. Пипіна, В. Семевського та ін., українською мовою. Читання реферату, ґрунтовно підготовленого здебільшого на французьких, австрійських, німецьких, польських історіографічних джерелах, показало, що Т. Зіньківський чудово узагальнив цілі монографії про Т. Шевченка австрійців Й. Г. Обріста та К.-Е. Францола, німця Г. Каверау, француза Е. Дюрана, поляків Ф. Равіти-Гавронського, Г. Баттаглія, котрі вважали Кобзаря фігурою світового поетичного масштабу. Це контрастувало з невеличкими згадками про Кобзаря російських критиків – В. Белінського, М. Добролюбова, О. Пипіна. Виступ Т. Зіньківського спростовував уявлення російської публіки про українців та українську мову як щось провінційне та меншовартісне [7, с. 105, 106].

У листі до Т. Зіньківського від 16 липня 1889 р. Б. Грінченко наголошував йому на необхідності надіслати реферат про Т. Шевченка до львівського часопису «Зоря». З цією думкою Трохим погоджувався – «мушу тебе послухати», хоча гальмував процес підготовки публікації переклад на українську мову цитат російських критиків – В. Белінського, А. Григор'єва, М. Добролюбова, О. Пипіна [3, с. 156-157]. З листа до того ж адресата від 20 листопада 1889 р. дізнаємось, що Т. Зіньківський надіслав ще влітку в «Зорю» свій реферат про Т. Шевченка, але поки що публікація не вийшла у світ [3, с. 179]. Як видно з листів до Б. Грінченка від 17 грудня 1889 р. та 7 лютого 1890 р., Т. Зіньківський турбувався про долю ілюстрованого «Кобзаря», міркував, як зрушити роботу над цим виданням [3, с. 181-182, 188-189].

Т. Зіньківський і надалі був активним учасником Шевченкових роковин, що проходили в столиці імперії. У листі до Б. Грінченка від 5 березня 1890 р. він із жалем вів про «нужденну таку балачку», негативно оцінював роль «старих українців» у Петербурзі. Адже 25 лютого 1890 р. на зібранні української громади Петербурга Т. Зіньківський виступив із промовою «Молода Україна, її становище і шлях», що викликало гучні оплески молодих громадян і різке невдоволення старих. 29 березня 1890 р. він сповіщав Б. Грінченку про ще одні Шевченкові роковини, які відбулися в Петербурзі 17 березня. Захід пройшов у Grand Hotel прилюдно, за участю до 170 осіб, але досить законспіровано під концерт. У цьому ж листі йшлося про сповіщення «Правди» про публікацію в VII квітневому випуску цього часопису його статті «Шевченко в світлі європейської критики» [3, с. 191–192, 194–195, 304].

Тим часом здоров'я Т. Зіньківського помітно погіршилося, про що він повідомляв Б. Грінченку 8 (20) січня 1891 р. із Києва. До того ж у травні 1890 р. він занедужав на запалення легенів, а вже в липні поїхав на службу до Києва, до Київського військового суду. Від початку осені напружено працював. З 1 серпня 1890 р. до 1 грудня 1890 р. Т. Зіньківський вів через силу судові справи в Харкові та в Курську. Очевидно, саме в цей час він близько зійшовся з українською семінарською громадою, душею якої був Л. Сколковський, а духовним керівником – О. Кониський, який системно вивчав біографію Т. Шевченка. Як свідчить лист Т. Зіньківського до Б. Грінченка від 27 січня 1891 р., з 1 грудня не міг служити, а з 13 грудня він вже не виходив із хати, не говорив уголос [3, с. 199, 201, 310; 6, с. 351].

У листі до М. Комарова від 28 грудня 1890 р. Т. Зінківський сподівався наприкінці лютого поїхати з О. Кониським до Одеси, щоб потрапити на роковини Т. Шевченка. Лютий – березень 1891 р. були сповнені надіями Т. Зінківського приїхати у перших числах квітня до його друга Б. Грінченка в с. Олексіївку на Катеринославщину. Втім здоров'я не поліпшувалося. Молодий історик М. Грушевський, який зі Л. Скоковським заходив до Т. Зінківського 3 квітня 1891 р. і записав у щоденнику невтішне: «...страшенно жалко було на его дивитись» [5, с. 103]. Із Києва йому вдалося виїхати лише 14 квітня [3, с. 202, 204, 205, 207, 210, 311, 331].

Пробувши у Грінченків в Олексіївці більше місяця, Т. Зінківський 30 травня 1891 р. попрямував до батька в Бердянськ, куди прибув уже 1 червня. Але поправити здоров'я в батьківській оселі таяжховорому Т. Зінківському не вдалося. 8 (20) червня 1891 р. Трохим Аврамович відійшов у вічність. Заповітною мрією Т. Зінківського було, за словами його дружини Ганни, всеохоплююче прагнення «лише жити для блага своєї України». В листі до Ом. Огоновського від 18 (30) жовтня 1892 р. Б. Грінченко зазначав виняткові прикмети особистості Т. Зінківського – «фанатичну прихильність до української справи, його освіту, талант, розум і надзвичайну працьовитість» [3, с. 318, 331, 342–343].

Отже, Трохим Зінківський – талановитий репрезентант свідомого українства, який стояв біля витоків ідеї «Молодої України». У нетривалій, але яскравій інтелектуальній діяльності, зокрема у своїх виступах на Шевченкових роковинах, публікаціях рефератів, епістоляріях він привертав увагу сучасників до постаті Тараса Шевченка, до його поетичної спадщини; актуалізував питання збереження історичної пам'яті про Кобзаря як провідника національних цінностей українців. Це сприяло поступу української громадської справи та національної науки, утвердженню української національної свідомості й ідентичності серед покоління молодих українців.

Джерела та література:

1. Василько Ан. [Ніковський, А.]. Трохим Зінківський (1861–1891 р.). *Рада*. 1911. № 128, 8(21) іюня. С. 2. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=NAV&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_G&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=0000580/128 (дата звернення: 07.09.2022).
2. Василько Ан. [Ніковський, А.]. Трохим Зінківський (1861–1891 р.) (В п'ятидесятилітні роковини народження). *Рада*. 1911. № 165, 23 іюля (5 серпня). С. 2-3. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=NAV&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_G&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=0000580/165 (дата звернення: 07.09.2022).
3. «Віддати зумієм себе Україні». Листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком / вступ. стаття, археограф. передмова, упоряд., комент., примітки, підгот. текстів, добір ілюстр. матер. д-ра філол. наук, проф. С. С. Кіраля. Київ; Нью-Йорк, 2004. 520 с.
4. Галин М. Сторінки з минулого. Київ. 1887 – 1897. *Хроніка 2000*. Вип. 51–52. Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2002. С. 195 –225.
5. Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) / підгот. до вид., передне слово, упоряд., комент. і післямова Л. Зашкільняка. Київ: Ін-т укр. археогр. та джерелозн. імені М. С. Грушевського, 1997. 264 с.
6. Єфремов, С. *Щоденник. Про дні минулі (спогади)*. Київ: Темпора, 2011. 792 с.
7. Кіраль, С. «Апостол Молодї України». Трохим Зінківський у контексті доби: монографія. Київ: Вид-во «Кит», 2002. 322 с.
8. Кіраль С. Спогади Василя Кравченка про Трохима Зінківського (вступна стаття, публікація, коментарі). *Київська старовина*. 1997. № 3/4. С. 157 – 175.
9. Листування Івана Липи (1892 – 1922) / упоряд. І. Стамбол. Київ: Темпора, 2020. 576 с.
10. Лотоцький, О. Сторінки минулого: у 3 ч. Ч. I / ред. Р. Смаль-Стоцький. Варшава :

[б. в.], 1932. 286 с. URL: <https://dlib.kiev.ua/items/show/597>. (дата звернення: 07.09.2022).

11. Лотоцький, О. Сторінки минулого: у 3 ч. Ч. II / ред. Р. Смаль-Стоцький. Варшава: Український Науковий Інститут у Варшаві, 1933. 486 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21496/file.pdf> (дата звернення: 07.09.2022).

12. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): Докум.-худож. вид. / передм. В. Шевчук. Київ: Вид-во «Темпора», 2003. 416 с.

13. Чикаленко Є., Ніковський А. Листування. 1908 – 1921 роки / упоряд.: Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко; вступ. ст.: Ю. Середенко, І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2010. С. 64–65.

References:

1. Vasy'l'ko, An. [Nikovs'kyu, A.] (1911). Trokhym Zin'kivs'kyu (1861–1891 r.). *Rada*, № 128, 8 (21) iyunya, s. 2. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=NAV&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_G&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=0000580/128 (Accessed 07 September 2022). [in Ukrainian].

2. Vasy'l'ko, An. [Nikovs'kyu, A.] (1911). Trokhym Zin'kivs'kyu (1861 – 1891 r.) (V pyatydesyatyitni rokovyny narodzhennya). *Rada*, № 165, 23 iyulya (5 serpnya). S. 2–3. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=NAV&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_G&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=0000580/165 (Accessed 07 September 2022). [in Ukrainian].

3. «*Viddaty zumiyem sebe Ukrayini*» (2004) Lystuvannya Trokhyma Zin'kivs'koho z Borysom Hrinchenkom / vstup. stattya, arkhograf. peredmov, uporyady., koment., prymitky, pidhot. tekstiv, dobrir ilyustr. mater. d-ra filol. nauk, prof. S. S. Kiralya. Kyiv; N'yu-York. 520 s. [in Ukrainian].

4. Halyn, M. (2002) Storinky z mynuloho. Kyiv. 1887–1897. *Khronika 2000*. Vyp. 51–52, Kyiv, Fond spruyannya rozvytku mystetstv, s. 195–225. [in Ukrainian].

5. Hrushevs'kyu, M. S. (1997) *Shchodennyk* (1888–1894 rr.) / ed. L. Zashkil'nyaka. Kyiv: In-t ukr. arkhoehr. ta dzherelozn. im. M. S. Hrushevs'koho, 264 s. [in Ukrainian].

6. Yefremov, S. (2011). *Shchodennyk. Pro dni mynuli (spohady)*. Kyiv, Tempora, 792 s. [in Ukrainian].

7. Kiral', S. (2002). «*Apostol Molodoyi Ukrayiny*». Trokhym Zin'kivs'kyu u konteksti doby. Monohr. Kyiv, Vyd-vo «Kyt», 322 s. [in Ukrainian].

8. Kiral', S. (1997). Spohady Vasylya Kravchenka pro Trokhyma Zin'kivs'koho (vstupna stattya, publikatsiya, komentari). *Kyyivs'ka starovyna*, № 3/4, s. 157 – 175. [in Ukrainian].

9. *Lystuvannya Ivana Lypy (1892 – 1922)* (2020) / uporyad. Ihor Stambol, Kyiv, Tempora, 576 s. [in Ukrainian].

10. Lotots'kyu, O. (1932). Storinky mynuloho: u 3 ch. Ch. I / red. R. Smal'-Stots'kyu, Varshava, [b. v.], 286 s. URL: <https://dlib.kiev.ua/items/show/597> (Accessed 07 September 2022). [in Ukrainian].

11. Lotots'kyu, O. (1933). *Storinky mynuloho: u 3 ch. Ch. II* / red. R. Smal'-Stots'kyu, Varshava: Ukrayins'kyu Naukovyy Instytut u Varshavi, 486 s. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21496/file.pdf> (Accessed 07 September 2022). [in Ukrainian].

12. Chykalenko, Ye. (2003). *Spohady (1861–1907): Dokum.-khudozh. vyd.* / przedm. V. Shevchuk, Kyiv: Vyd-vo «Tempora», 416 s. [in Ukrainian].

13. Chykalenko, Ye., Nikovs'kyu, A. (2010). *Lystuvannya. 1908–1921 roky* / uporyad.: N. Myronets', Yu. Seredenko, I. Starovoytenko. Kyiv, Tempora, s. 64 – 65. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268829>

УДК 94(477.74):351/354(045) "18/19"

«AUTHORITY» AS A FACTOR IN EVALUATING THE ACTIVITY OF ODESA CITY MAYORS WITHIN THE PERIOD FROM THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY TO THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY BY CONTEMPORARIES

Viktorii Herasymenko

Assistant at the Department
of Ukrainian History
South Ukrainian National
Pedagogical University named
after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivs'ka St., Odesa,
65020, Ukraine
ORCID:
<http://orcid.org/0000-0003-2859-0105>
E-mail: samvika2086@gmail.com

Citation: Herasymenko, V. (2022)
«Authority» as a factor in evaluating the
activity of Odesa city mayors within the
period from the second half of the 19th
century to the beginning of the 20th century
by contemporaries. *Chornomors'ka
mynuyshyna: notes of the Department of the
history of Cossacks in the South of Ukraine*
/ V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, s. 79-88.

Submitted: 15. 11. 2022

Annotation

The article examines the importance of one of the factors in evaluating the activity of city mayors as authority (position, status, etc.). In the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century. the self-government of Odesa was headed by Semen Vorontsov, Mykola Novoselskyi, Grigory Marazli (Grigorios Maraslis), Valerian Ligin, Petro Kryzhanovskiy and Pavlo Zelenyi. On the basis of the collected sources (notes from the press and memories of contemporaries) and due to the activity and position of the city mayor the establishment of the authority of the above-mentioned personalities was analyzed.

The authority is based on professionalism, knowledge, moral principles, social status, experience or myths. Due to authority, human can exercise control over people's actions. There are also different authorities of a person's quality (scientific, business, moral, religious, etc.) and his status (respect for the position). The effectiveness of government largely depends on its authority.

The main sources for determining the assessment of the authority factor of the Odesa city mayors of 1863-1905 are the press (the newspapers «Odesa Herald», «Odesa News», «Odesa Leaf», etc.), diaries and memories of contemporaries (E. Andreevskii, K. Skalkovskiy, M. Lents, etc.).

As a result of studying a number of personalities, it became clear that the group of Odesa mayors was diverse. Taking the position of mayor during the elected term, S. Vorontsov, M. Novoselskyi, G. Marazli, V. Ligin, P. Kryzhanovskiy and P. Zelenyi acquired status authority (respect for the position of the head of the city self-government). However, not all of the above-mentioned persons could use it qualitatively.

Key words: Odesa, a city mayor, authority, the press, diaries, memories.

«АВТОРИТЕТ» ЯК ФАКТОР ОЦІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ ОДЕСЬКИХ МІСЬКИХ ГОЛІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. СУЧАСНИКАМИ

Вікторія Герасименко

Асистент кафедри історії України
Південноукраїнський
національний педагогічний
університет
імені К. Д. Ушинського
вул. Старопортофранківська, 26,
Одеса, 65020, Україна
ORCID:
<http://orcid.org/0000-0003-2859-0105>
E-mail: samvika2086@gmail.com

Цитування: Герасименко В. «Авторитет» як фактор оцінки діяльності одеських міських голів другої половини XIX – початку XX ст. сучасниками. *Чорноморська минувшина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць / за ред. В.А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. Одеса, 2022. Вип. 17. С. 78-88.

Отримано: 15. 11. 2022

Анотація

У статті розглянуто значимість одного із факторів оцінки діяльності міських голів як авторитет (посади, статусу тощо). У другій половині XIX – на початку XX ст. міське самоврядування Одеси очолювали – Семен Михайлович Воронцов, Микола Олександрович Новосельський, Григорій Григорович Маразлі, Валер'ян Миколайович Лігін, Петро Адамович Крижановський та Павло Олександрович Зелений. На основі зібраних джерел (заміток з преси та спогадів сучасників) проаналізовано становлення авторитету вищезгаданих персоналій завдяки діяльності та посаді міського голови.

Ключові слова: Одеса, міський голова, авторитет, преса, щоденники, спогади.

Напрямок дослідження персоналізації історії міського самоврядування в українській науці набирає обертів за останні 20 років. У «срібну добу» розвитку Одеси (друга половина XIX ст.) значним питанням для одеської громади було формування необхідного складу міських дум та управ. Адже за Міськими Положеннями 1863, 1873 та 1892 рр. муніципалітет отримав широкі повноваження порівняно зі своїми попередниками, «шестигласними» думами. Проте владна вертикаль та залежність від генерал-губернаторів та градоначальників міст залишалися незмінними.

Поглиблене вивчення історичних постатей дозволяє науковцям розкрити більше подробиць щодо існування тих чи інших явищ, здійснення рішень та творення історичних подій. Оцінка діяльності сучасниками є також важливим фактором задля нового погляду на раніше вивчений матеріал. У другій половині XIX ст. та на початку XX ст. для категорії очільників міського самоврядування було важливо мати стійкий авторитет серед електорату для підтримки їхньої кандидатури задля обрання/переобрання на посаду міського голови. *Метою даної статті є аналіз та вивчення свідчень сучасників міських голів Одеси для визначення категорій авторитету, який мали тогочасні очільники муніципалітету.*

Дана тематика розглядалась в монографії О. В. Черемісіна «Міське самоврядування на Півдні України в 1785-1917 рр.». Окремий підрозділ було присвячено питанню аналізу людського фактора через статус, образ та типологію поведінки муніципальних діячів Півдня України [35, с. 174-226]. У своїй публікації «Правове становище та соціальні ініціативи міських голів українських міст (1870–1914 рр.)» В. С. Шандра акцентує увагу на правовому становищі міського голови, що було здійснено шляхом Олександрівських реформ другої половини XIX ст. Авторка вказує також на те, що при схваленні кандидата на посаду адміністрація зважала і на особистісні риси, вміння вирішення конфліктних ситуацій, наявність важливих ділових та моральних якостей. Тому конфіденційно

з'ясувалася думка у представників різних професійних кіл, громадських діячів, суддів та близьких знайомих кандидата [38, с. 236]. Основними джерелами є тогочасна преса (газети «Одеський вісник», «Одеські новини», «Одеський листок» тощо), щоденники та спогади сучасників (Е. С. Андрєєвський, К. А. Скальковський, М. І. Ленц тощо).

Розглянемо докладніше сам термін. *Авторитет* (нім. *Autorität*, від лат. *auctoritas* – влада, вплив) – загальновизнаний вплив, що його чинять на переконання й поведінку людей певні особи, ідеї, організації тощо в різних сферах суспільного життя завдяки притаманним або приписуваним їм особливостям і заслугам; повага до закону, соціальної норми, певних правил поведінки тощо; особа, що користується загальним визнанням, впливом [5].

Авторитет ґрунтується на професіоналізмі, знаннях, моральних засадах, соціальному статусі, досвіді чи міфх. Завдяки авторитету можна здійснювати контроль за діями людей (стимулювання, обмеження або заборона), узгодження їх в інтересах суспільства чи особи. Авторитет політичної влади передбачає впевненість виконавця в її легітимності. В деяких ситуаціях такий авторитет може виникнути й шляхом примусу, відповідно стаючи авторитетом сили – суперником реального авторитету.

Основними складниками (гарантами) реального авторитету є традиція, легітимність (раціонально обґрунтована законність) і харизма. Перший спосіб становлення авторитету – традиційний – заснований на звичці коритися владі, поважаючи її носіїв (особу чи організацію). Другий спосіб, раціонально-легітимний – ґрунтується на повазі людей до закону. Останній спосіб, харизматичний – постає на підсвідомій прихильності до особи, лідера організації чи носія політичної влади.

Також розрізняються авторитети якості людини (науковий, діловий, моральний, релігійний тощо) та її статусу (повага до посади). Ефективність влади значною мірою залежить від її авторитету, а її авторитет – від її порядності, справедливості, законності тощо. Авторитет є умовою існування будь-якого суспільства, а також однією з найважливіших засад навчання та поширення людського досвіду [5].

Витоки і походження авторитету політика пов'язані, з одного боку, з його особистістю, а з іншого – з колективним характером праці. Це обумовлено тим, що життя в колективах вимагає узгодження зусиль, координації спільних або індивідуальних дій в інтересах досягнення як особистих, так і колективних цілей. При цьому, чим складніше і масштабніше завдання, чим складніша обстановка, тим гостріше необхідність в авторитеті лідера. У середовищі політологів авторитет розглядається як одна з властивостей (форм) влади.

У другій половині XIX ст. – початку XX ст. одеське міське самоврядування очолювала плеяда відомих одеситів: Семен Михайлович Воронцов (1863-1867), Микола Олександрович Новосельський (1867-1878), Григорій Григорович Маразлі (1878-1895), Валер'ян Миколайович Лігін (1895-1897), Петро Адамович Крижановський (1897, 1905) та Павло Олександрович Зелений (1898-1905).

Семен Михайлович Воронцов – представник відомого роду Воронцових, що надав світові когорту видатних державних діячів – канцлерів, дипломатів, сенаторів та губернаторів. С. Воронцов є сином новоросійського та бессарабського генерал-губернатора (1823-1854) Михайла Семеновича Воронцова. С. Воронцов впродовж життя займався військовою справою, але в 1860-х рр. його було обрано як першого міського голову за новим Міським Положенням 1863 р., на що здебільшого вплинув авторитет його покійного батька.

19 грудня 1863 р. відбулися перші вибори міського голови Одеси за новим Міським Положенням. Одногослою (148 виборних представників трьох розрядів) було обрано колишнього новоросійського і бессарабського генерал-губернатора Олександра Григорорича Строганова [20, с. 91]. Популярність О. Строганова сприяла такій кількості голосів – досвідчений управлінець, що присвятив службі майже півстоліття мав міцний авторитет та повагу від одеського товариства. Однак, через свій поважний вік (67 років) та погіршений стан здоров'я, О. Строганов відмовився від подальшої адміністративної кар'єри та посади одеського міського голови. Наступного засідання, 23 грудня, більшістю голосів (122 із 134

присутніх виборних) було обрано С. Воронцова, який на той час знаходився на території сімейних кримських володінь [20, с. 91]. У своїх спогадах, син відомого одеського історика А. Скальковського – К. Скальковський зазначає, що перемога С. Воронцова на виборах спрацювала завдяки сімейному авторитету – ще живого відлуння заслуг та вдячності у пам'яті жителів Одеси відносно його батька, фельдмаршала М. Воронцова [30, с. 161].

Як людина, за свідченнями сімейного лікаря родини Воронцових Е. Андрієвського, Семен Михайлович був досить вразливим, міг легко потрапити під вплив інших. Зокрема, його оточення «юристів-недоносків» було з ним лише заради власних корисливих цілей [9, с. 177-178].

Схожу характеристику надав і К. Скальковський у своїх спогадах: С. Воронцов належав до дітей великих діячів царювання Миколи I, які досить часто через певну обмеженість потрапляли під вплив більш сильних особистостей. Зокрема, такий вплив мала і його дружина – М. В. Столипіна [30, с. 161].

Наприкінці терміну перебування на посаді міського голови Одеси, в жовтні 1867 р., Е. Андрієвський писав, що С. Воронцов навіть розсилав виноград зі своїх кримських володінь частині гласних, щоб після можливого обрання на другий термін – відмовитися [9, с. 107]. С. Воронцов намагався спиратися на добре ім'я та досвід свого батька. Але не дуже вдалося перевершити його заслуги перед всім південним краєм, або втримати на високому рівні авторитет сім'ї Воронцових.

Наступним міським головою було обрано Миколу Олександровича Новосельського. Відомий підприємець, засновник кампаній «РОПІТ» й «Кавказу та Меркурія», прогресивний управлінець, що подарував Одесі омріяний водогін і пов'язав своє життя з міським самоуправлінням на 20 років. М. Новосельський просував свої ідеї, і за свідченнями журналістів «мав авторитет сили і влади» в міській думі.

При опрацюванні джерельної бази увагу привертають відгуки знайомих, службовців, редакторів газет про особистість Миколи Олександровича. В «Біржових Відомостях» було опубліковано привітання з призначенням нового очільника міста «Світлий розум і діяльність п. Новосельського є найкращою гарантією у становленні громадської справи в Одесі. Ми можемо привітати Одесу із цим вибором» [2].

Через рік, після початку роботи голови міста, редактори «Одеського Вісника» пишуть відгук, що М. Новосельський здійснив героїчний вчинок, ставши міським головою, «...і ось 1868 стає початком нової ери міського управління ...» [18].

Наступного року, журналісти «Одеського Вісника» знову згадують про вплив М. Новосельського, порівнюючи його з нянею дитячого садку: «Одна місцева газета, вітаючи повернення до Одеси міського голови, висловлює надію, що разом з тим припиняться деякі суперечки між міськими діячами; тобто: «щиц, діти, не сваритися – няня прийшла!». Хороші поняття про значення та обов'язки міського голови» [19].

Двою характеристику було надано К. Скальковським, який знав М. Новосельського понад 35 років. Він загалом позитивно ставився до всіх здійснених ініціатив М. Новосельським, проте: «Відомо, що ця досить чудова особистість, наче російський Лессепс, з такими ж перевагами і недоліками. Перевагами я вважаю незвичайну швидкість концепцій, невтомність у створенні нових справ і наполегливість у їх втіленні. Під недоліками – якась халатна добродушність у виконавчих моментах, чомусь всі бездоганно задумані Новосельським справи шли, зазвичай досить погано під його персональним керівництвом, і навпаки досить швидко робилися привабливими, коли переходили в інші руки (авт. – *наприклад, соляний промисел на Куяльницькому лимані*)...» [31, с. 303]. Проте, часом сильно ризикуючи, багато проєктів М. Новосельський здійснював під заставу своєї нерухомості [29, с. 70].

В своїй монографії історик О. В. Черемісін згадує М. Новосельського в статусі «батька міста», який досить часто залишався лише за Г. Маразлі. Автор звернув увагу на тогочасну критику чесного і доброзичливого, дещо м'якого характеру М. Новосельського як

управління на противагу «працьовитій» моделі поведінки, що несла у собі статус «батька міста» [34, с. 270; 35, с. 208].

Досвідчений бізнесмен та знаменитий одеський меценат, що обіймав посаду міського голови понад 15 років, і був вихідцем з грецької купецької родини – Григорій Григорович Маразлі. Він розпочав свою кар'єру у міській думі, як і більшість міських голів – через посаду гласного. У зв'язку з неочікуваною відставкою М. Новосельського у 1878 р. – Г. Маразлі було обрано на доопрацювання терміну. Маючи значний авторитет серед гласних думи та одеської громади, не було дивним, що переобрання Г. Маразлі продовжувалися декілька разів. Завдяки його широкій меценатській діяльності його авторитет ґрунтувався саме на матеріальному (авторитет грошей).

За часи керівництва Г. Маразлі одеським міським самоврядуванням майже не зустрічалось негативних відгуків та коментарів у газетах. Можна припустити, що особистість Г. Маразлі може слугувати як приклад так званої глорифікації завдяки спонсоруванню більшості видань про життя Одеси XIX – початку XX ст., які збереглися і до нашого часу та вплив органів місцевого самоврядування на пресу. За 17 років роботи міським головою, Г. Маразлі декілька разів святкував ювілейні дати. Преса рясніла привітаннями та характеристиками стосовно персони Г. Маразлі та його діяльності. Адресні вітання були передані від гласних думи, товаришів, міських установ, громадських товариств, якими опікувався Г. Маразлі тощо [36].

Радянський історик С. Я. Боровий надав позитивну оцінку здійснених заходів міськими головами Одеси у пореформений період другої половини XIX ст., а також згадував Г. Маразлі як одного з авторитетних керівників, «батьків» міста [21, с. 85].

Американська дослідниця П. Герлігі порівняла двох міських голів – М. Новосельського та Г. Маразлі. І якщо М. Новосельський був налаштований на патетику, то Г. Маразлі був консервативним, і здебільшого відзначився в плані зовнішнього оздоблення Одеси та благодійної сфери [4, с. 164].

У свій час навіть фізична відсутність М. Новосельського в Одесі, не заважала групі прихильників висувати його кандидатуру кожних наступних виборів на противагу Г. Маразлі. Зокрема, такий випадок зазначався в листах анонімного виборця у 1885 р. Протистояння між кандидатурами М. Новосельського та Г. Маразлі було напруженим. І останньому вдалося вийти переможцем, завдяки підтримці членів управи та товариша міського голови – їхні голоси і стали вирішальними [12, с. 7]. Маючи гарне бізнес чуття, Г. Маразлі був звичайною людиною, управлінцем, що у будь-якій справі орієнтувався і міг оцінити свою користь і прибуток.

Наступною помітною кандидатурою серед когорти міських голів Одеси є професор Імператорського Новоросійського університету – Валер'ян Миколайович Лігін. Його було обрано «для доопрацювання терміну обрання Маразлі» у квітня 1895 р. В той час пропонувалися три кандидати на посаду міського голови: М. Сухомлінов (особиста відмова), П. Крижановський (особиста відмова), В. Лігін (спочатку відмовився, проте гласні попросили повернути його кандидатуру), який був обраний більшістю (34/14 голосів) [17]. Влітку Валер'ян Миколайович був офіційно затверджений на посаді.

За свідченнями очевидців виборів та журналістів різних друкованих видань, В. Лігін був найкращим кандидатом на цю посаду [7; 11; 16; 32]. Завдяки його роботі як товариша міського голови та члена управи відповідального за освітню частину, його популярність в очах місцевих жителів, колег в адміністративній та науковій сфері значно зросла та закріпилася.

Його репетитор, а згодом і колега в освітній діяльності, М. Ленц, зауважував, що приріст витрат міського бюджету на потреби народної освіти за думські роки діяльності В. Лігіна був 40%. Також збільшилася кількість відкритих народних училищ – на 30%, а кількість учнів та студентів у закладах середньої освіти – на 65%. Всі пропозиції В. Лігіна завжди були усвідомленими, продуманими, зрозумілими і корисними, тому ініціативи

міського голови завжди приймалися майже одногосно, як в міській управі, так і в міській думі [13, с. 5].

Освітнянську ниву він не залишив і після завершення діяльності на посаді міського голови – у лютому 1897 р. В. Лігін був призначений попечителем Варшавського навчального округу [1, с. 52]. Особистість В. Лігіна є яскравим прикладом освіченої людини, представника наукової спільноти, що зміг втілити й розвинути у своїй діяльності як адміністративну, так і наукову сферу.

Наступником професора В. Лігіна на недовгий термін став заступник очільника одеського окружного суду, Петро Адамович Крижановський. Він народився в 1848 (1847) р. у Бессарабії, де його батько – Антон Адамович Крижановський – довгий час служив секретарем старого цивільного суду, і як наслідок був обраний міським головою Кишинєва. На посаді міського голови Одеси П. Крижановський знаходився 13 місяців (у 1897 р. та 1905 р.).

У зв'язку з черговими перевиборами, у лютому 1897 р. серед поданих кандидатів був і П. Крижановський. Його опонентом був О. Адаменко, який у свій час обіймав посади і в думі, і в управі за різних міських голів. Через відмову О. Адаменка – більшістю голосів (45/13) було обрано П. Крижановського [10]. Можливо, такої популярності в очах гласних набула кандидатура П. Крижановського у зв'язку з його попередньою діяльністю як гласного думи та його досвідом роботи у судовому відомстві.

У більшості газетних повідомлень, постать П. Крижановського висвітлювалася як людини незвичної до роботи у самоврядуванні, яка не може надати простір для творчої ініціативи, не може бути носієм ідеї громадського самоуправління та керівником думи – при врахуванні його досвіду роботи міським головою 9 місяців і неспроможності втілити обіцянки і виконувати обов'язки міського голови за недостатністю адміністративного досвіду. Його важко було виділити як представника прогресивної муніципальної групи [15, с. 87; 25].

На сторінках місцевої преси було відмічено декілька причин швидкої відставки П. Крижановського у 1897 р.: погане самопочуття [23], суперечки між П. Крижановським та пресою, які точилися протягом його діяльності [26; 37], характер, викуваний судовим відомством протягом 20 років [27].

Повторно Петра Адамовича обирають у середині 1905 р. – цього разу він знову не довго попрацював на посаді, всього 5 місяців [6, арк. 1-2, 5-6]. Після обрання у 1905 р., П. Крижановський запевняв публіку, що врахує досвід 1897 р. і як ніхто усвідомив всю тяжкість покладених на нього обов'язків. Проте, у зв'язку з великими безладами в місті 19 жовтня 1905 р., П. Крижановський складає з себе посаду міського голови, а 13 грудня відмовляється від посади гласного думи [3]. 30 жовтня на шпальтах «Одеського листка» з'явився «Звіт П. А. Крижановського про причини відмови від посади», де зазначив, що «...у міського самоврядування немає ніяких засобів для попередження цієї біди, ніяке моє втручання...не може зупинити майбутні жахи і ніяке звернення до населення в даних умовах не є засобом заспокоєння, а навпаки, може лише ще більше розпалити жагу у ворогуючих сторін...» [24]. Повністю зневірений у собі і своїх силах, він покинув одеську міську думу назавжди.

Зміну століть Одеса зустріла разом з новим міським головою – Павлом Олександровичем Зеленим. Відомий літератор з юридичною освітою, що опікувався благодійними товариствами та навчальними закладами, брав участь у політичній сфері міста.

23 лютого 1898 р. П. Зеленого було обрано на посаду міського голови досить великим відсотком голосів (43/10). Протягом декількох днів, в одеській пресі з'явилось чимало заміток стосовно виборчого процесу та самого кандидата. Журналісти впевнено акцентували увагу на популярності П. Зеленого, як гласного думи та земського діяча, скромної особистості з яскравим та гострим розумом [22]. Особливо відзначився Павло Зелений у складі ревізійної комісії та комісії про користь та потреби міста. Був

першим з гласних, хто поставив питання щодо розширення виборчих прав, загартований громадський діяч. І звичайно, що з ним не має бути схожої ситуації, як була у його попередника П. Крижановського [28]. Останніми роками на посаді міського голови, адміністративний запал П. Зеленого поступово згасав, що і засвідчило обрання іншого кандидата гласними думи.

У своєму очерку В. А. Загоруйко згадує про П. Зеленого як очільника українських ліберально-буржуазних кіл Південної України, що уявляв собою прогресивного земського ліберала, який намагався знайти і підкреслити прогресивні початки самодержавства та органів його влади [8, с. 40]. Також Павло Олександрович підтримував широкі зв'язки з українською та іноземною інтелігенцією, що можна прослідкувати за матеріалами його особистого фонду. Він намагався захистити українську мову як представник ЗМІ, так і адміністратор.

Автор заміток «Одеських Новин» Ян згадував про можливу слабкість характеру та помилки П. Зеленого. Тим не менш, одеська громада могла пробачити своєму міському голові ці моменти, якщо він буде відкрито і чесно захищати інтереси громадськості, прогресу та культури [39].

П. Герлігі надала досить цікаву характеристику П. Зеленому на основі віднайдених щоденників сучасників: «Очевидно, Зелений був особою надзвичайно ексцентричною. Він сміявся за вуха громадян-іменинників; наполягав на тому, аби євреї скидали перед ним шапки і звільняли місця в трамваях перед високими чиновниками. Він звертався до них фамільярно на «ти», хоч і не зажив поганой слави в єврейській громаді. Він публічно заявив, що ніколи не дозволить, аби хтось ображав «його маленьких євреїв». У період після жахливих погромів 1881 р. це було суттєвою обіцянкою. Лев Троцький згадував про нього: «Він поєднував абсолютну владу з розбещеним темпераментом» [4, с. 163].

Проте були питання міського господарства, які не наважувався, або ж не хотів вирішувати П. Зелений – викуп трамваю з рук бельгійців, упорядкування внутрішніх справ у підрозділах міської думи. І з кожним новим роком перебування при владі, П. Зелений виявляв ще більшу й більшу слабкість, нерішучість і бездіяльність. Рятував цю ситуацію вдало підібраний колектив співробітників міського господарства. Саме тому, розчаровуючись в ньому все більше і більше, міська дума у 1905 р. не знайшла можливим знову обрати його на посаду міського голови [33].

Лоєнгрін (*авт. – справжнє ім'я Петро Герцо-Виноградський*) у своїй рубриці «Зигзаги» надає характеристику П. Зеленому як боязливої та механолічної людини: «у нього завжди боязливий та невпевнений погляд ... в ньому не було ніколи сили, впевненості...він ніколи не був владним...У порівнянні з його попередниками, М. Новосельський був владним, мав авторитет сили, йшов на все, незалежно від того, був він правий чи ні. У Г. Маразлі – авторитет грошей. У П. Зеленого був лише авторитет прогресивності його переконань, з якого «не зшити шуби ні собі, ні місту» [14].

Значна прогресивність поглядів та українофільські настрої сприяли пробудженню національної свідомості у причорноморському краї, проте сам П. Зелений довго не зміг втриматися на управлінській посаді лише на прогресивності та силі преси. Гласні думи почали поступово втрачати віру у його продуктивність як очільника місцевого самоврядування, і в результаті після 1905 р. Павло Олександрович взагалі залишає управлінську ниву.

Обіймаючи посаду міського голови впродовж обраного терміну, С. Воронцов, М. Новосельський, Г. Маразлі, В. Лігін, П. Крижановський та П. Зелений набували авторитет статусу (поваги до посади очільника міського самоврядування). Проте не всі вищезгадані особи могли ним якісно користуватися – найкраще він спрацював лише у Г. Маразлі (17 років на посаді), М. Новосельського (10 років) та П. Зеленого (7 років). Однак В. Лігін теж мав певний авторитет статусу, а конкретніше професійний – завдяки досвіду роботи на посаді товариша міського голови та його персональним якостям гласні

(депутати) міської думи довірили посаду міського голови йому після відходу Г. Маразлі (з причин поганого стану здоров'я). П. Крижановський мав великий досвід роботи у судовому відомстві, а також певний час обіймав посаду гласного міської думи і пропонував цінні та важливі ініціативи. Його не менш, суперечки з пресою впродовж 1897 р., політичні події 1905 р., спричинили йому відставку значно швидше, чим це могло б бути. Звичка до чіткого та виваженого судового процесу, якісного діловодства та беззаперечної покірності з боку службовців більше заважала П. Крижановському, чим допомагала під час його діяльності як міського голови.

Джерела та література:

1. Herasymenko V. V Some details to the prosopographic portrait of Odesa city mayor V. M. Ligin. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 5 (33/1). P. 50-54.
2. Биржевые Ведомости. *Одесский вестник (далі – ОВ)*. 1868. 18 февраля.
3. В думе – заседание 12 декабря. *Одесские новости (далі – ОН)*. 1905. 20 декабря.
4. Герлігі П. Одеса: історія міста, 1794-1914. Київ: Критика, 1999. 383 с.
5. Грабовська І. М. Авторитет // *Енциклопедія Сучасної України* / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. Т. 1. URL: <https://esu.com.ua/article-42476> (дата звернення: 08.12.2022)
6. Державний архів Одеської області (Україна). Ф. 16. Оп. 81. Спр. 77 (Про обрання міським головою дійсного статського радника П. А. Крижановського на чотири роки 1905-1908 рр.). 13 арк.
7. Еще об избрании В. Н. Лигина городским головою. *ОН*. 1895. 14 мая.
8. Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесщины. Вып. 2. Одесса, 1960. 150 с.
9. Записки Э. С. Андреевского. Т. 3 / ред. С. Л. Авалиани. Одесса: тип. Акционерного Южно-Русского о-ва Печатного Дела, 1914. 375 с.
10. Избрание городского головы. *ОН*. 1897. 21 февраля
11. К последним выборам. *ОН*. 1895. 26 апреля.
12. К предстоящим городским выборам в Одессе. Письма избирателя. Одесса: Типография С. Ю. Ломницкого, 1889. С. 1-29.
13. Ленц Н. И. Воспоминания о В. Н. Лигине. Одесса: тип. «Одес. Листка», 1900. 15 с.
14. Лознгрин. Зигзаги: П. А. Зеленый. *ОН*. 1912. 25 августа (7 сентября).
15. Малахов В. П. Одесса, 1900-1920 / В. П. Малахов, Б. А. Степаненко. Одесса: Издательство «Optimum», 2004. 488 с.
16. Между делом. *ОН*. 1895. 26 апреля.
17. Местные выборы. *ОН*. 1895. 24 апреля.
18. Обзор общественной деятельности муниципалитета. *ОВ*. 1869. 6 февраля.
19. *ОВ*. 1870. 19 апреля.
20. Одесса. 1794-1894. Одесса: тип. А. Шульце, 1894. 852 с.
21. Одесса: очерк истории города-героя к 150-летию со дня основания / ред. К. П. Добролюбский. Одесса: Одесское обл. изд-во, 1947. 288 с.
22. Зеленый П. А. *ОН*. 1898. 24 февраля.
23. П. А. Крыжановский объяснил депутации. *ОН*. 1897. 13 декабря.
24. Крыжановский П. Отчет П. А. Крыжановского населению г. Одессы по поводу оставления должности Одесского городского головы. *Одесский листок*. 1905. 30 октября (12 ноября).
25. Предстоящие выборы. *ОН*. 1901. 13 марта.
26. Пресса и П. А. Крыжановский. *ОН*. 1897. 16 декабря.
27. Рашковский Н. Отставка П. А. Крыжановского. *ОН*. 1897. 6 декабря.
28. Рашковский Н. Редкая победа. *ОН*. 1898. 24 февраля.
29. Решетов С. О доме городского головы Одессы Н. А. Новосельского / С. Решетов, Л. Ижик. *Дерибасовская-Ришельевская: Одесский альманах*. 2013. № 54. С. 68-80.
30. Скальковский К. А. Воспоминания молодости (по морю житейскому): 1843-1869. Санкт-Петербург: тип. А. С. Суворина, 1906. 410 с.

31. Скальковский К. Сатиристические очерки и воспоминания. Санкт-Петербург: тип. А. С. Суворина, 1902. 385 с.
32. Столичная печать об избрании В. Н. Лигина. *ОН*. 1895. 8 мая.
33. Тон. П. А. Зеленый. *ОН*. 1912. 21 августа (3 сентября).
34. Черемісін О. В. Культура управління містами Півдня України в кінці XVIII – на початку ХХ століть. *Гуржійські історичні читання*. 2013. № 6. С. 269–272.
35. Черемісін О. В. Миське самоврядування на Півдні України в 1775-1917 рр. Херсон: Олдіплюс, 2017. 582 с.
36. Чествование Городского Головы Григория Григорьевича Маразли 20 сентября 1893 года. *Ведомости Одесского Городского Общественного Управления*. 1893. 21 сентября.
37. Чествование П. А. Крыжановского. *ОН*. 1897. 15 декабря.
38. Шандра В. С. Правове становище та соціальні ініціативи міських голів українських міст (1870–1914 рр.). *Розумовські зустрічі: збірник наукових праць*. 2017. № 4. С. 233-242.
39. Ян. Старая дума. *ОН*. 1904. 19 декабря.

References:

1. Herasymenko, V. V. (2020) Some details to the prosopographic portrait of Odesa city mayor V. M. Ligin. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*, 5 (33/1), pp. 50-54. [in English].
2. Byrzhveye Vedomosty, (1868). *Odesskyy vestnyk (as follows – OV)*, 18 fev. [in Russian].
3. V dume – zasedanye 12 dekabrya, 1905. *Odesskiye novosty (as follows – ON)*, 20 dek. [in Russian].
4. Herlihi, P. (1999) *Odesa: istoriya mista, 1794-1914*. Kyyyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
5. Hrabovs'ka, I. M. (2001) Avtorytet. *Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy*. T. 1. URL: <https://esu.com.ua/article-42476> [in Ukrainian].
6. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti (Ukrayina) [State Archives of the Odessa region (Ukraine)]. – F. 16 (Odes'ka mis'ka дума). Op. 81. Spr. 77 (Pro obrannya mis'kym holovoyu diysnoho stat's'koho radnyka P. A. Kryzhanovs'koho na chotyry roky 1905-1908 rr.). 13 ark. [in Russian].
7. Eshche ob yzbranyy V. N. Lyhyna horodskym holovoyu, 1895. *ON*, 14 maya. [in Russian].
8. Zahoruyko, V. (1960) *Po stranytsam ystoryy Odessy y Odesshchyny*. Vyp. 2. Odessa: Odes. obl. yzd-vo. [in Russian].
9. Avalyany, S. L. ed., (1914) *Zapysky É. S. Andreevskoho*. T. 3. Odessa: typ. Aktsyonemoho Yuzhno-Russkoho o-va Pechatnoho Dela. [in Russian].
10. Yzbranye horodskoho holovy (1897). *ON*, 21 fev. [in Russian].
11. K poslednym vyboram (1895). *ON*, 26 apr. [in Russian].
12. *K predstoyashchym horodskym vyboram v Odesse*. *Pys'ma yzbyratelya* (1889). Odessa: Typohrafiya S. YU. Lomnytskoho. [in Russian].
13. Lents, N. Y. (1900) *Vospomynaniya o V. N. Lyhyme*. Odessa: typ. «Odes. Lystka». [in Russian].
14. Loénhryy (1912) Zyhzahy: P. A. Zeleny. *ON*, 25 avh. (7 sent.). [in Russian].
15. Malakhov, V. P. & Stepanenko, B. A. (2004) *Odessa, 1900-1920*. Odessa: Yzdatel'stvo «Optimum». [in Russian].
16. Mezhdue delom (1895). *ON*, 26 apr. [in Russian].
17. Mestnye vybory (1895). *ON*, 24 apr. [in Russian].
18. Obzor obshchestvennoy deyatelnosti munytsypal'teta (1869). *OV*, 6 fev. [in Russian].
19. *OV* (1870). 19 apr. [in Russian].
20. *Odessa. 1794-1894* (1894) Odessa: typ. A. Shul'tse. [in Russian].
21. Dobrolyubsky, K. P. ed., (1947). *Odessa: ocherk ystoryy horoda-heroya k 150-letyuy so dnya osnovaniya* Odessa: Odesskoe obl. yzd-vo. [in Russian].
22. Zelenyy, P. A. (1898). *ON*, 24 fev. [in Russian].
23. P. A. Kryzhanovskyy ob'yasnyl deputatsyy (1897). *ON*, 13 dek. [in Russian].
24. Kryzhanovskyy, P. (1905) Otchet P. A. Kryzhanovskoho naselenyyu h. Odessy po povodu ostavlenyya dolzhnomy Odesskoho horodskoho holovy. *Odesskyy lystok*, 30 okt. (12 noy.). [in Russian].
25. Predstoyashchye vybory (1901). *ON*, 13 mar. [in Russian].
26. Pressa y P. A. Kryzhanovskyy. *ON*. (1897). 16 dekabrya. [in Russian].

27. Rashkovskyy, N. (1897) Ot stavka P. A. Kryzhanovskoho. *ON*, 6 dek. [in Russian].
28. Rashkovskyy, N. (1898) Redkaya pobeda. *ON*, 24 fev. [in Russian].
29. Reshetov, S. & Yzhyk, L. (2013) O dome horodskoho holovy Odessy N. A. Novosel'skoho. *Derybasovskaya–Ryshel'evskaya: Odesskyy al'manakh*, 54, s. 68-80. [in Russian].
30. Skal'kovskyy, K. A. 1906. *Vospomynaniya molodosty (po moryu zhyteyskomu): 1843-1869*. Sankt-Peterburh: typ. A. S. Suvoryna. [in Russian].
31. Skal'kovskyy, K. (1902) *Satyrystycheskiye ocherky y vospomynaniya*. Sankt-Peterburh: typ. A. S. Suvoryna. [in Russian].
32. *Stolychnaya pechat' ob yzbranyy V. N. Lyhyna6* (1895). *ON*, 8 maya. [in Russian].
33. Ton (1912) P. A. Zelenyy. *ON*, 21 avh. (3 sent.). [in Russian].
34. Cheremisin, O. V. (2013) *Kul'tura upravlinnya mistamy Pivdnya Ukrayiny v kintsi XVIII – na pochatku XX stolit'. Hurzhiyivs'ki istorychni chytannya*. 6. S. 269–272. [in Ukrainian].
35. Cheremisin, O. V. (2017). *Mis'ke samovryaduvannya na Pivdni Ukrayiny v 1775-1917 rr.* Kherson: Oldi-plyus. [in Ukrainian].
36. *Chestvovanye Horodskoho Holovy Hryhoryya Hryhor'evycha Marazly 20 sentyabrya 1893 hoda*, (1893). *Vedomosti Odesskoho Horodskoho Obshchestvennoho Upravleniya*, 21 sent. [in Russian].
37. *Chestvovanye P. A. Kryzhanovskoho*, (1897). *ON*, 15 dek. [in Russian].
38. Shandra, V. S. (2017). *Pravove stanovyshe ta sotsial'ni initsiatyvy mis'kykh holiv ukrayins'kykh mist (1870–1914 rr.)*. *Rozumovs'ki zustrichi: zbirnyk naukovykh prats'*. 4, s. 233-242. [in Ukrainian].
39. Yan, (1904). *Staraya дума*. *ON*, 19 dek. [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268830>
УДК 94(477.74 -21):06.043.5:070.481 "1895/1914"

«NEWS OF THE ODESA CITY COUNCIL» AS A SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF ODESA IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES

Anastasiia Posukhivska

Post-graduate student
of the Department of History of
Ukraine and special historical disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National
University
2, Dvoryanska Str., Odesa, 65082,
Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5888-5564>
E-mail: nastiposukhivska@gmail.com

Citation: Posukhivska, A. (2022). «News of the Odesa city council» as a source for studying the history of the development of Odesa in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, pp.89-93.

Submitted: 23. 11. 2022

«ИЗВЕСТИЯ ОДЕССКОЙ ГОРОДСКОЙ ДУМЫ» ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РОЗБУДОВИ ОДЕСИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анастасія Посухівська

Аспірантка кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеський національний університет імені І. І. Мечникова вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5888-5564>
E-mail: nastiposukhivska@gmail.com

Annotation

The purpose of this article is to highlight the activities of the city authorities in the development of Odesa based on the materials of the «Izvestia Odesa City Duma», which in the late nineteenth and early twentieth centuries was the official journal of the Odesa city government. The article analyzes resolutions on the provision of land for the construction of public buildings, as well as publications and statistics on private construction. In addition, attention is paid to the issues of improvement in the city, namely, paving and landscaping of streets, laying of sewerage, lighting, etc.

The analysis of the study showed that the materials of the «Izvestia Odesa City Duma» of the late XIX - early XX centuries require further study. After all, they allow not only to better understand the state of the municipal economy of this period, but also to study the activities of participants of city government at various levels to improve it.

Key words: «News of Odesa City Council», City Council, City Administration, development, construction, improvement.

Анотація

Мета поданої статті полягає в тому, щоб на матеріалах «Известия Одесской Городской Думы», які наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. були офіційним часописом одеського міського самоврядування, висвітлити напрями діяльності міського керівництва у розбудові Одеси. У статті проаналізовано постанови про надання землі під будівництво споруд громадського призначення, а також публікації і статистичні дані щодо приватного будівництва. Окрім цього, приділена увага питанням покращення благоустрою в місті, а саме, заощенню та впорядкуванню вулиць, прокладанню каналізації, освітлення тощо.

Цитування: Посухівська А. «Известия одесской городской думы» як джерело з вивчення історії розбудови Одеси у другій половині XIX – на початку XX ст. *Чорноморська минувишина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смоляй. Одеса : ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 89-93.

Отримано: 23.11.2022

Аналіз дослідження показав що матеріали «Известия Одесской Городской Думы» кінця XIX – початку XX ст. потребують подальшого вивчення. Адже вони дозволяють не лише краще усвідомити стан міського господарства вказаного періоду, але й дослідити діяльність учасників міського самоврядування різних рівнів щодо його покращення.

Ключові слова: *«Известия Одесской Городской Думы», Міська дума, Міська управа, розбудова, будівництво, благоустрій.*

Процес будівництва Одеси дуже цікава сторінка історії міста. У другій половині XIX ст. у місті формуються органи самоврядування і контроль за розбудовою міста поступово переходить до них. У другій половині XIX ст., а саме у 1863 р., розпочалося створення органів міського самоврядування, передусім Міської думи. Ця структура отримала окреме Міське Положення, яке було відмінне від Загальнодержавного. Пізніше ще було видано два положення.

У даній розвідці найбільше значення має Міське Положення 1892 р., яке зберігає структуру органів міського самоврядування, що і попередні положення. До складу Міської думи входять міський голова та гласні, їх термін перебування на посаді тривав 4 роки.

Як зазначає К.А. Тиганій: «У статті 63 Міського положення визначаються повноваження Міської Думи: вибори посадових осіб в органи міського самоврядування; розгляд бюджету; визначення витрат міста на ремонт мостових та тротуарів, очищення домових труб, утримання для пожежної безпеки нічної варті, вивіз сміття та утримання каналізації; стягнення боргів на користь міста; розпорядження міськими капіталами та нерухомим майном; обговорення пропозицій щодо міських займів; прийняття на користь міста пожертв; розгляд пропозицій, обговорення, розробка нового плану міського поселення; перевірка діяльності управи; надання клопотань уряду, через губернатора про місцеві потреби» [13, с. 98]. Тобто чимало обов'язків були у сфері будівництва і благоустрою.

Управління господарськими справами в Одесі було завданням міської управи. Питаннями розробки бюджету і збором податків, виконанням постанов Міської думи, а потім і звітуванням про виконання рішень займалась міська управа. Щодо питань будівництва – то управа повинна була затвердити план і фасад будівлі, яку планувалось спорудити. Проводити капітальні ремонтні роботи без спеціального дозволу також заборонялось. Управа проводила ретельний нагляд, і у разі відсутності дозволу будівництво могло бути призупинено [13, с. 101].

Міський голова, який очолював управу, здійснював контроль за усіма сферами господарського життя міста, керував розпорядчим і статистичними відділами, міською публічною бібліотекою. Нагляд за торговим відділенням та відділом військової повинності здійснював товариш міського голови. Третій член управи займався справами будівельного і санітарно-лікарського відділів. Земельний відділ, поліція, пожежники, відділ садівництва – сфера відповідальності четвертого члена управи. Нагляд за водопроводом та каналізацією займався шостий член управи [12, с.98].

Головним по справах архітектурного відділу був Шейнс Альберт Едуардович, що працював на посаді міського архітектора. Головними його обов'язками були нагляд за приватним будівництвом та затвердження планів на будівництво нових споруд. Його помічниками були Ландесман Семен Андрійович, який керував ремонтними роботами в місті та Мрачек Ростислав Іванович [1, с. 67].

Міська влада намагається активно долучатися до розбудови міста, зокрема, у сфері благоустрою. Варто зазначити, що керівники міста звертались за консультаціями до

архітекторів, інженерів та спеціалістів в інших галузях. Вони мали можливість бути присутніми на засіданнях Думи, інколи навіть робили доповіді, але не могли голосувати.

В Одесі наприкінці XIX ст. активно публікуються у газетах і журналах постанови органів міської влади. З такого джерела можна отримати багато інформації з історії розбудови міста. У міського самоврядування Одеси існує офіційний орган – часопис «Известия Одесской Городской Думы» (далі – ИОГД). З 1895 р. міський секретар Т. Матковський, який був і редактором часопису, розпочинає видавати його. ИОГД зазвичай складається з семи розділів. Найбільш важливими для дослідження питання будівництва є розділи з постановами Міської думи, доповіді Міської управи або ж спеціальних комісій, які працювали над одним з питань міського господарства.

Рішення Одеської Міської думи, проекти та пропозиції керівників міста мали неочінене значення у вивченні історії будівництва міста. Також важливими є статистичні дані та інформація про видачу приватних дозволів на будівництво по районах, що були представлені в часописі.

Одним із пріоритетних напрямів роботи міського керівництва, що можна простежити в матеріалах ИОГД, був нагляд за приватним будівництвом. У 1957 р. в Одесі був прийнятий загальнодержавний Будівельний устав. Але з часом виникає необхідність у покращенні правил будівництва та адаптації їх до місцевих умов. У другій половині XIX ст. активно впроваджуються у будівництво міста і нові матеріали. У 1900 р. був поданий проект «О пользах и нуждах города». Для його розроблення була створена спеціальна комісія, яка і створила проект, який регулював питання організації приватного будівництва. Проект містив три розділи, які були присвячені отриманню дозволу на будівництво і правилам, яких необхідно було дотримуватися для спорудження будівлі. У випадку порушення правил, будівництво могло бути призупинено [4, с. 41-73].

Для розуміння обсягів приватного будівництва дуже важливими є статистичні дані. У період з 1895 р. відбувається постійне збільшення обсягів приватного будівництва, що простежується у кількості виданих дозволів. «Так, наприклад, у 1896 р. за перші 4 місяці року було надано 238 дозволів на будівництво, а в 1897 р. за аналогічний період було надано 340 дозволів, що на 102 дозволи більше» [2]. Також помітно, що центральні райони забудовуються стрімкіше, кількість виданих дозволів на будівництво тут набагато вища, ніж у передмістях. Але навіть у Пересипській, Дальницькій та Слобідсько-Романівській ділянках відбувається поступовий ріст обсягів будівельних робіт.

У ИОГД за 1912 р. опубліковано звіт будівельного відділу Міської управи. Там відзначалось, що 541 доповідь була у книзі архітектурного бюро, які стосувались затвердження планів на будівництво або ремонтні роботи. Протягом року було надано на розгляд до відділу 772 проекти, креслення і плани на різноманітні споруди. Цікавою є позначка про те, що у 1912 р. було зупинено 64 будівельні роботи, у зв'язку з відсутністю дозволу від управи. Із них у 34 випадках винних було притягнуто до відповідальності [11, с. 206].

Варто відзначити, що у період з 1906-1911 рр. Міська управа видала дозволи приватним особам на будівництво в Одесі: у 1906 р. – 235; у 1907 р. – 381; у 1908 р. – 433; у 1909 р. – 468, у 1910 р. – 574, у 1911 – 800; [9], [10]. Отже, із цих даних можна дійти висновку, що обсяги приватного будівництва зросли майже втричі за п'ять років.

Чимала кількість публікацій на сторінках ИОГД стосувалася питань відведення міської землі під будівництво шкіл, дитячих притулків, інтернатів, притулків для літніх людей, лікарень, бібліотек, оздоровчих закладів та ін. Варто наголосити, що землю під будівництво споруд громадського призначення виділяли безкоштовно, але якщо спорудю користувались не за призначенням, або заклад припиняв свою діяльність, то ділянка переходила у розпорядження міста з усіма будівлями і спорудами, що там знаходилися.

Але не лише наглядом за приватним будівництвом займалось міське управління. На початку XX ст. у місті гостро постала проблема з будівництвом публічної бібліотеки, яка

висвітлювалася в матеріал ІОГД. У 1903 на засіданні міської думи обирали місце, де буде побудовано бібліотеку. Було вирішено виділити землю на вул. Херсонській (сьогодні – вул. Пастера). Засідання щодо виділення коштів для спорудження будівлі для міської публічної бібліотеки відбулось у 1904 р.

Як зазначається у «Известиях Одесской Городской Думы»: «У зв'язку з поганим станом бібліотеки, яка вже нараховувала близько 75 років свого існування, щорічно збільшувалася кількість відвідувачів (за 1902 – 95377 відвідувачів), читальний зал уже не міг вмістити достатню кількість відвідувачів і щорічно надходила значна кількість літератури. Тому за пропозицією міського голови П.О. Зеленого, Міська дума, за ініціативи міського голови, постановила про відведення ділянки під будівництво міської публічної бібліотеки на Херсонській вулиці, у розмірі 967. 37 кв. саж.» [8, с. 622].

Окрім нагляду за будівництвом міська дума і управа брали активну участь у покращенні благоустрою Одеси. Зокрема в матеріалах ІОГД зустрічаються постанови про ремонт мостових, заощення вулиць, освітлення міста, нагляд за роботою каменоломень та ін. Щодо заощення вулиць, то в 1900 р. міська дума виділяє кошти на наступні вулиці: Пушкінську площу навколо скверу Куликове поле, Поліцейську, Миколаївський бульвар, Біржеву площу, Катерининську, Дерибасівську, Прохорівську, Степову, Болгарську, Московську, Петропавлівську, Херсонський спуск, Велико-Фонтанську дорогу і Мало-Фонтанську дорогу, яку планувалось розширити. І також потрібно було замостити Нову вулицю паралельно Інституцькій, Михайлівську площу, Слобідську, Виноградну, Воронцовську вулиці, Скиданівський спуск, Наявний провулок, Алексеевську площу [4, с. 2250].

На зламі століть одним з найскладніших питань була нерівномірність благоустрою різних районів міста. Пересип, Слободка-Романівка і Молдованка були лише частково заощені, погано освітлені та без каналізації. Саме у цих районах на початку ХХ ст. зосереджувалися всі промислові підприємства, фабрики і заводи, які, у свою чергу, групували навколо себе все більше і більше населення, адже саме за рахунок заселення цих окраїн і відбувався приріст населення в Одесі. Внаслідок чого міське керівництво починає звертати увагу на ці райони. У 1901 – Міська дума постановляє про виділення коштів на заощення та освітлення цих районів. Наступного року – спорудження каналізації, і надалі органи міського самоврядування намагаються виділяти кошти на покращення умов життя на окраїнах міста [5, с. 1324].

З матеріалів ІОГД можна дізнатися і про ініціативи деяких діячів міського самоврядування. Наприклад, у 1897 р. майбутній міський голова Павло Зелений виступив з ініціативою створення підготовчої комісії «Для розробки питань про потреби по всіх галузях міського благоустрою і про способи їх вирішення». На його думку, при складанні міського бюджету не були враховані суми на деякі нагальні міські потреби. Він вважав, що це було пов'язано з дефіцитом коштів. Павло Зелений пропонував сформувати цю комісію, щоб довести необхідність проведення ремонтних робіт у багатьох міських приміщеннях, покращити лікувальні установи на Хаджибейському і Куяльницькому лиманах, замостити або, у зв'язку з поганим станом, перемостити деякі вулиці міста. За підрахунками Павла Зеленого вказані ним пропозиції могли коштувати місту 334.000 руб. Після того, як Дума заслухала доповідь гласного, було ухвалено рішення про створення такої комісії [3, с. 21-29].

Міська дума займалась питанням упорядкування міста. Однією зі своїх постанов Дума започаткувала нумерацію будинків, яка діє в місті і до сьогодні. Травнем 1900 р. було прийнято постанову про нумерацію будівель та найменування вулиць. Там зазначалось, що нумерація будинків розпочинається від моря – для вулиць, які розташовані в цьому напрямку, а для усіх останніх – з Преображенської вулиці, починаючи парними номерами правий бік, а непарним числом – лівий [4, с. 221].

Отже, часопис ІОГД є важливим джерелом для вивчення історії розбудови Одеси наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Адже на його сторінках вміщені важливі постанови

щодо державного будівництва і впорядкування вулиць і правила, що регулюють приватне будівництво, а статистичні дані допомагають простежити його обсяги. Також можна простежити, що одну з провідних ролей в організації будівництва виконували органи міського самоврядування. При вирішенні зазначених питань значну роль відігравали думи та управи. Органи міського самоврядування займалися створенням спеціальних комісій або ж комітетів, які були орієнтовані на окрему галузь господарства. Такі комісії зазвичай займалися всебічним вивченням питання, створювали проєкт і подавали його на розгляд Думи, яка вже приймала рішення щодо його реалізації.

Джерела та література:

1. Городское общественное управление в 1893 г. Одесса: Типография А. Шульце. 1893. 81 с.
2. Известия Одесской Городской Думы. Одеса: «Порядок». Т. 2. 1896. 2034 с.
3. Известия Одесской Городской Думы. Одеса: «Порядок». Т. 1. 1897. 2139 с.
4. Известия Одесской Городской Думы. Одеса: «Порядок». Т. 2. 1900. 2339 с.
5. Известия Одесской Городской Думы. Одеса: «Порядок». Т. 1. 1901. 2264 с.
6. Известия Одесской Городской Думы. Одеса: «Порядок». Т. 1. 1901. 2457 с.
7. Известия Одесской Городской Думы. Одеса: «Порядок». Т. 2. 1901. 1995 с.
8. Известия Одесской Городской Думы. Одеса: «Порядок». Т. 1. 1902. 2521 с.
9. Известия Одесской Городской Думы. Одеса: «Порядок». Т. 2. 1910. 2365 с.
10. Известия Одесской Городской Думы. Одеса: «Порядок». Т. 1. 1911. 2146 с.
11. Известия Одесской Городской Думы. Одеса: «Порядок». Т. 1. 1912. 1984 с.
12. Стременовский С.Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия. Историко – правовое исследование. Одеса: «Юридична література», 2002. 148 с.
13. Тиганій К.А. Правові засади формування інституту міського самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах міста Одеси). Одеса: Наука і техніка, 2010. 225 с.

References:

1. *City Public Administration in 1893* (1893) Odessa: Printing house of A. Schulze. 81 s. [in Russian].
2. *News of the Odessa City Duma* (1896). Odessa: «Order». Т. 2. 2034 s. [in Russian].
3. *Proceedings of the Odessa City Duma* (1897). Odessa: «Poryad». Т. 1. 2139 s. [in Russian].
4. *Proceedings of the Odessa City Duma* (1900). Odessa: «Poryad». Т. 2. 2339 s. [in Russian].
5. *Proceedings of the Odessa City Duma* (1901). Odessa: «Poryad». Т. 1. 2264 s. [in Russian].
6. *Proceedings of the Odessa City Duma* (1901). Odessa: «Poryad». Т. 1. 2457 s. [in Russian].
7. *News of the Odessa City Duma* (1905). Odessa: «Poryad». Т. 2. 1995 s. [in Russian].
8. *Proceedings of the Odessa City Duma* (1902). Odessa: «Poryad». Т. 1. 2521 s. [in Russian].
9. *Proceedings of the Odessa City Duma* (1910). Odessa: «Poryad». Т. 2. 2365 s. [in Russian].
10. *News of the Odessa City Duma* (1911). Odessa: «Poryad». Т. 1. 2146 s. [in Russian].
11. *News of the Odessa City Duma* (1912). Odessa: «Poryad». Т. 1. 1984 c. [in Russian].
12. Stremenovskiy, S. N. (2002) *Local self-government of Odessa in the middle of XIX century. Historical and Legal Investigation*. Odessa: «Juridical Literature», 148 s. [in Russian].
13. Tiganyi, K.A. (2010) *Legal foundations of formation of the institution of municipal self-government in the Russian Empire in the second half of the XIX century (on the materials of the city of Odessa)*. Odessa: Science and Technology. 225 s. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268831>

УДК 94(477) «1921/1939»

INSURGENT CHIEFTAINCY IN THE SOUTH OF UKRAINE IN THE LITERARY IMAGE AND HISTORICAL SOURCES OF THE STATE ARCHIVE OF ODESA REGION (1921-1923)

Mykola Mykhailutsa

DSc (History), Professor
Odesa National Maritime University
34, Mechnykova Str., Odesa,
65029, Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-4896-0580>
E-mail: Michailuca@ukr.net

Svitlana Shevalie

Lecturer
Odesa National Maritime University
34, Mechnykova Str., Odesa,
65029, Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0001-7039-2925>
E-mail: lightsveta92@gmail.com

Citation: Mykhailutsa, M. & Shevalie, S. (2022). Insurgent chieftaincy in the South of Ukraine in the literary image and historical sources of the State archive of Odesa region (1921-1923). *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, pp. 94-102.

Submitted: 24. 11. 2022

Annotation

The proposed article is an attempt to reconstruct the historical course of events related to the insurgency against the communist regime in Ukraine and its Southern territories in 1921-1923. Based on the developments of modern Ukrainian researchers, little-known archival sources, the main centers of insurgent movements have been identified within the Odesa province, which included the counties and volosts of the Nikolaev, Kherson and Elisavetgrad districts.

Little-known facts about the causes of resistance and methods of struggle against the Bolshevik power in the outback of the province are presented. The number and armament of individual chieftain detachments, punitive actions against them by the authorities are given.

An attempt was made to combine the real-historical image of the rebel chieftain, which is reflected in historical archival sources with a literary-historical, heroic-romantic character created by V. Shklyar in the Black Raven.

Key words: *South of Ukraine, chieftaincy, Black Raven, peasant insurgency.*

ПОВСТАНСЬКЕ ОТАМАНСТВО НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ЛІТЕРАТУРНОМУ ОБРАЗІ Й ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ ДАОО (1921-1923 рр.)**Микола Михайлуца**

Доктор історичних наук, професор
Одеський національний морський
університет
вул. Мечникова, 34, м. Одеса, 65029,
Україна
ORCID 0000-0003-4896-0580
E-mail: Michailuca@ukr.net

Світлана ШЕВАЛЬСЬ,

викладач
Одеський національний морський
університет
вул. Мечникова, 34, м. Одеса, 65029,
Україна
ORCID 0000-0001-7039-2925
E-mail: lightsveta92@gmail.com

Цитування: Михайлуца М., Шевальс С. Повстанське отаманство на півдні України в літературному образі й історичних джерелах ДАОО (1921-1923 рр.). *Чорноморська минувшина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 94-102.

Отримано: 24.11.2022

Події столітньої давності останнім часом з особливою силою привертають увагу наукової спільноти до героїчних сторінок української історії початку 20-х років ХХ ст., які на тлі воєнного протистояння російській агресії з боку суверенної України виглядають однозначно актуально. Саме та жертвовність і звитяга, відважність і боротьба до кінця слугує прикладом незламності духу й сакралізації волі українців. Тяглість історичного минулого спонукає нас повернутися до образів «вільного козака», «отамана», «героя-воїна», «повстанця», «захисника рідної землі» тощо, який своїми відважними вчинками, скільки вистачало сил і духу, стверджував аксіоматичну істину, про яку хоч і дуже концентровано, проте цілком осучаснено й чесно зазначив Тімоті Снайдер у книзі-уроках «Про тиранію» (2022 р.). В ній американський історик безапеляційно попереджає: «Якщо ніхто з нас не готовий загинути за свободу, усі ми загинемо під тиранією» [17, с. 107]. Теза незаперечна, оскільки історія неодноразово наводить нам гіркі приклади. І вкотре можемо перекоонатися у тому, що історичне минуле не лише нам дає знання, а й застерігає. На початку 1920-х р., як і на початку 20-х років ХХІ ст. визвольні війни українців за волю супроти нав'язуваної російським агресором тиранії є суголосними явищами, підваженими схожою сутністю, методами і наслідками.

Анотація

Запропонована стаття є спробою реконструкції історичного перебігу подій, пов'язаних з повстанським рухом проти комуністичного режиму в Україні і на південних її теренах у 1921-1923 рр. На основі напрацювань сучасних українських дослідників, маловідомих архівних джерел визначено основні осередки повстанських рухів у межах Одеської губернії, до якої входили повіти і волості Миколаївського, Херсонського та Єлисаветградського округів.

Подано маловідомі факти про причини спротиву і методи боротьби з більшовицькою владою у глибинці губернії. Показано чисельність та озброєння окремих отаманських загонів, каральні акції проти них з боку влади.

Здійснено спробу поєднання реально-історичного образу повстанського отамана, відображеного в історичних архівних джерелах з літературно-історичним, героїко-романтичним персонажем, витвореним В. Шклярем у Чорному Вороні.

Ключові слова: Південь України, отаманство, Чорний Ворон, селянський повстанський рух.

Період завершального етапу Української революції, й подальші 1921-1923 роки на Півдні України, який Ю. Котляр характеризує як антикомуністичний [10, с. 53], знайшов широке відображення в історичній літературі 1990-х років і особливо у першому десятилітті нинішнього століття. Найбільш визначальні праці було представлено у діапазоні, розпочатому київським істориком В. Верстюком у напрямку наукового препарування внутрішнього фронту та махновського селянського руху на теренах України [3], історико-публіцистичними працями одесита В. Савченка [15; 16] про діяльність головного отамана С. Петлюри, про «батька» Н. Махна та про ще багато війн за Україну. Значний внесок до вивчення антикомуністичних проявів у середовищі сільських громад Миколаївщини зробив вже згадуваний вище дослідник повстанського руху Ю. Котляр [8; 9]. Дослідник стверджує, що саме з 1921 р. українська інтелігенція, свідоме селянство та робітники брали активну участь у протидії більшовицькій політиці в Україні, зокрема й на Миколаївщині та інших регіонах півдня.

Праці українських науковців, спогади безпосередніх учасників і очевидців подій, архівні документи спецслужб активізували й значний інтерес творців художнього слова до теми повстанців у різних регіонах України, особливо на Черкащині, Катеринославщині, Слісаветградщині тощо. На думку літературознавця В. Пономаренка, роман «Чорний Ворон» [19] («Залишенець») В. Шкляра (2009) став «потужним струменем епічного таланту письменника», який «висвітлив непізану, просякнуту болем та волелюбними прагненнями сторінку нашої історії – боротьби українців у 20-х роках ХХ століття» [12, с. 185-191]. Цей культовий роман не втрачає своєї актуальності, значимості та злободенності й у 2022 р. Така популярність й інтерес в читачьких та літературних колах обумовлена, перш за все, проблематикою холодноярівської (і не лише) національно-визвольної боротьби, яка набула розголосу після виходу роману, як ніколи тісно переплітається з кривавими подіями сьогодення. Разом з тим, майстер слова В. Шкляр досконало, ретельно та детально вимальовує образ головного героя роману – Чорного Ворона, в якому втілює ідею свідомої та саможертвовної боротьби за Українську незалежність.

Багатосторонній аналіз специфіки художнього відображення «українського визвольного руху» й «отамана», як народного героя, в зазначеному романі В. Шкляра робили: О. Романенко, визначаючи образ «...чорного ворона, як своєрідне *alter ego* головного героя, отамана Чорного Ворона, мудрого, сміливого, мужнього, безмежно відданого своїй справі» [13, с. 86]; Л. Старовойт, порівнюючи твір зі спогадами українського військового і громадського діяча, старшини Армії УНР, письменника Ю. Горліса-Горського [18, с. 91-96]; Андрійченко Н., наголошуючи, що охуждженню образу Чорного Ворона – захисника вітчизни, сприяють міфологеми коня, птаха, дерева [1, с. 78], а Т. Шуліченко у розвідці «Мовна особистість персонажа в романі В. Шкляра «Чорний Ворон» стверджує, що «...перед нами постає збірний образ холодноярця, духовно багатого, шанобливого, позбавленого непотрібної жорстокості...» [20, с. 643]. Саме цей літературно-художній образ героя-отамана широченний, типізований, зображений на документальній основі крізь призму сприйняття ворога дозволяє уникнути ідеалізації, сформувати власне бачення тощо [13, с. 86]. Цінність такого образу в тому, що в ньому втілено не лише самотутні й неповторні якості народного отамана, а й загальнолюдські риси, характерні особливості *культурно-історичної епохи* [11, с. 416, 417].

Маючи перед собою напрацювання, про які йшлося, визначимо *мету нашої розвідки*. Взвзяши до уваги історичні реалії 1921-1923 років, на прикладі отаманів Південного степу розглянемо детальніше боротьбу українців з радянським режимом. *Джерельна основа* розвідки подана різноманітною інформацією як з нещодавно оприлюднених публікацій, так і з фонду 3 Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО), де зосереджено: зведення інформаційного підвідділу, відділу управління Губвиконкому про політичний та економічний стан губернії за червень-грудень 1921 р., двотижневі політико-економічні огляди ситуації у повітах і волостях Одеської губернії, «цілком таємну» інформацію

Одеського ГубЧК, повітові інформаційні бюлетені (зведення) по Одеській губернії, інформаційні звіти, закриті листи Одеського губкому в ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б) про політичний та економічний стан губернії за 1921-1923 рр. тощо. Поміж значного пласту соціально-економічних, політичних та релігійних процесів у південному регіону, віднайдено часом коротку, міськими вже й не читабельну або майже втрачену назавжди (через занедбаність архівних фондів та неякісний паперовий матеріал) інформацію, відсепаровану чекістськими службистами і партійними чиновниками про діяльність повстанських отаманів, серед яких, зокрема фігурує й Чорний Ворон. Про цього славнозвісного отамана згадується у інформаційних звітах Одеського губернського партійного комітету за 1923 р. [6, арк. 125-126], а також у стенограмі IV обласної партійної конференції (том 2) від 2-6 червня 1938 р., у виступі активістки-комуністки Самоїленко [7, арк. 1-3].

В умовах карально-репресивної політики «воєнного комунізму», системного й грабінницького вилучення хліба у трудового селянства, каральні акції й пограбування московськими червоноармійськими загонами і без того ослабленого українського села, назріваючий голод у регіоні та інші пов'язані з цим проблеми – спричинили нову хвилю селянського збройного спротиву. Попри те, що «органами Чека і особливими відділами військових частин, лише за офіційними даними, було розстріляно впродовж 1919-1920 рр. понад чотириста тисяч повстанців і їх пособників», про що заявив у червні 1921 р. на таємній нараді Політуправління Українського військового округу в Харкові начальник управління Л. Дегтярьов, «все ж таки з весною 1921 року ми маємо нову хвилю повстань» [21].

Дослідник Ю. Юзич, посилаючись на львівську газету «Рідний край» за 1921 р., дає оглядову мапу за районами базування та приблизним чисельним складом повстанських загонів, доповнивши її іншими матеріалами і розвідками, зокрема з фондів ЦДАВОУ, ДГА СБУ та інших джерел. Газета фіксувала на карті, як зазначає львівський історик, 71 загін із 272 великих і малих повстанських відділів [21]. Поміж петлюрівського підпілля по усій Україні (Вінниччині, Луганщині, Донеччині, Житомирщині, Київщині, Єлисаветградщині та ін.) зазначалися й отаманські загоны на Миколаївщині та Одещині (включаючи й Херсонщину). Так, на Миколаївщині діяло до трьох повстанських районів: 1-й (на захід від Бугу і м. Миколаїв), 2-й (на схід від Бугу) та 4-й (на півночі). Центром першої групи було обрано м. Первомайськ, в якому мав перебувати осередок усього українського підпілля південного Лівобережжя Дніпра. На просторах Савранських лісів діяли потужні загоны отамана Якова Кошового. Центром 2-го району, до якого входила майже уся лівобережна частина сучасної Херсонської області (осередок у Баштанці), а також Херсон та Вознесенськ. Усі загоны цього регіону були самостійницького спрямування і нараховували близько 1 тис. повстанців. На Одещині, яка була базою 1-го повстанського району із центром у Березівці, включаючи осередки в Одесі, Тирасполі та Подільську теж зосереджувалися активні сили. Тут повстанський відділ, який нараховував близько 300 повстанців-селян, очолював отаман Сокіл, колишній дезертир-кавалерист з РСЧА. Активними діями проти більшовиків виділялися селяни Ананіївського, Вознесенського та інших повітів, де практично не існувало радянської адміністрації. Було зафіксовано 12 нападів на радянські органи, а в межах Вознесенського повіту повстанці винищили майже усі сільських комуністів [10, с. 53].

На півночі Одещини, на історичному Поділлі, повстанський рух також характеризувався розмахом, особливо у Балті, де розташовувався 5-й район. За мапою газети «Рідний край», тут діяли проти радянської влади відділи отамана Василенка (був родом з Балтського повіту та служив в армії УНР) чисельністю 150-500 місцевих селян, а також полковника Семена Заболотного та Григорія Сакалюка [21]. Ходили чутки, можливо розповсюджені самими чекістами, що останній склав зброю перед більшовиками і був помилуваний. Попри те, що в першій половині лютого 1922 р. комуністи завдяки

підрозділам ЧОН підступно схопили в Балтському повіті отамана Чорноморських повстанських військ Семена Заболотного, разом з його штабом, цей факт не спричинив повного затухання селянської боротьби. Між іншим, поголос про арешт отамана не знайшов підтримки з боку населення, зокрема, за словами чекістів, серед «куркульсько-інтелігентських верств, які сприйняли це з недовірою» [5, арк. 9].

Селянська повстанська боротьба, коливалася від пасивних до активних форм, виявлялася низкою проявів, що свідчило про наявність вибухових чинників на селі. У березні 1922 р., викликане викачуванням продовольчого податку, спалахнуло селянське повстання у Балтському повіті (с. Жури) у наслідок чого були поранені голова ревкому та члени комнезаму. Повстанці були жорстоко покарані військами ЧОН. Не злякавшись розправ з боку «червоних», в с. Добре Ольшанської волості селяни відбили заарештованих за несплату податку односельців і побили голову волосного ревкому [5, арк. 137].

Влітку 1922 р. конфлікт між місцевою владою і балтським селянством загострився. Радянськими органами (продовольча комісія, виконком, фінвідділ) було прийнято репресивні заходи щодо повного вилучення податку за помол зерна, стягнення подвійного громадянського податку тощо. Поряд з тим, голод поступово охопив майже усі волості повіту, викликав епідемічні захворювання, а випадки голодної смерті стали загальним побутовим явищем. Епідемія тифу, яка «затухала в деяких районах, в загальних масштабах розросталася. Боротьба з нею не ведеться» – зазначалося в інформації ГубЧК [5, арк. 151]. Соціальні негаразди вкотре підняли спротив чужорідній системі експропріації. 7 червня 1922 р. загін отамана Левченка, загальною кількістю 13 шабель і 14 багнетів здійснив напад на керівництво виконкому с. Писарівка, побивши секретаря сільради, вилучивши коня і майно.

На підґрунті розростання голоду в Первомайському повіті також ширився спротив більшовикам. Однак, з метою придушення народних виступів у червні 1922 р. до повіту було направлено 15-й кавалерійський полк Сиваської дивізії РСЧА. Саме з цим підрозділом у жорстокому протистоянні в Балківській волості поліг загін на чолі з отаманом Іваном Новицьким, який було порубано, роззброєно і заарештовано [4, арк. 159]. На території Братської волості діяв невеликий селянський загін із 12 козаків, які вчиняли розправи над агітаторами і збирачами продподатку, лише за осінь 1922 р. вони здійснили 9 нападів. Водночас, добровільно склав зброю учасник селянського повстання 1919 р. підпоручик Петро Ігнатовський [4, арк. 303зв.], повіривши амністії комуністів.

У травні 1923 р. знов активізувалася повстанська діяльність отаманів, зокрема на території Єлисаветградського округу і в районі Великої Олександрівки Херсонського округу. Решта округів на півдні були відносно спокійними, як депеушники вважали, благонадійними. Хіба що, траплялися випадки конокрадства, які розповсюджувалися у межах Кривого Озера, Первомайського округу, в районі колишнього Тираспольського повіту.

Розпорошений повстанський рух поширювався у межах північно-східних частини Єлисаветградського округу, зокрема в однойменному Єлисаветградському та Новомиргородському районах. Порівняно з іншими регіонами, тут місцевість була лісиста, що сприяло утаємниченості дислокації невеликих і доволі активних окремих повстанських груп. Разом з тим, ці райони межували з Черкаським та Олександрійським округами, де здавна вирував дух свободи і спротиву загарбникам. Саме тут діяли загони отамана Загороднього, які становили ядро повстанського руху в краї. Каральні органи визначали цей рух як бандитизм, який «по своєму характеру має визначену політичну окраску національно-українського пашиба, що усматривається із всіх дійствий, направлених, головним образом, в сторону боротьби со всем советским» [6, арк. 125-126]. Незламні духом лісні повстанці нищили радянських і партійних чиновників, руйнували осередки радянських органів влади й установи, нападали на потяги з товарами і хлібом, який вивозили з регіону в результаті експропріації. Отамани у різний спосіб, через сміливі акції,

зокрема й під час вбивства відповідальних більшовицьких партійних та державних осіб, тих, хто співробітничав з комуністичною владою, розповсюджували листівки, відозви, об'яви переважно антикомуністичного змісту. Певною мірою ці прокламації були спрямовані на залякування як влади, так і простого населення, яке приходило до лісу по дрова. Вочевидь, намагаючись уберегтися від переодягнених чекістів, сексотів та прихильників радвлади, які під виглядом заготівельників дров займалися розвідувальною діяльністю, отамани влаштовували карально-показові акції. У деяких загонах навіть були т.зв. курені смерті, які приводили до виконання відповідних вироків. Так, наприкінці травня 1923 р. на вбитому радянському охоронцеві у Нерубайському лісі уповноваженими ДПУ було знайдено записку від імені куреня смерті Другого партизанського загону отамана Лозовського. У тексті попереджалось «усіх, хто явиться до лісу з ділом, або без діла буде покарано воєнно-партизанським презирливим судом», особливо співробітники совлади, які бажають загинути за неї «геройской, шпионской смертю, являйтесь к нам побольше!» [6, арк. 126].

Окремі повстанські формування, невеличкі загоны продовжували чинити опір більшовицькому режиму на теренах півдня України, фактично до середини 1923 р., але вже дуже обмеженими силами. Попри цілковиту приреченість боротьби, самовіддано діяли на теренах Єлисаветградщини, Катеринославщини, Миколаївщини, Одещини, Херсонщини малочисельні загоны отаманів Іванова, Лютого, Свища, Медведєва, Черненка, Чорного Ворона.

У закритому листі до секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга виконуючий обов'язки секретаря Одеського Губкому КП(б)У Г. Левіт охарактеризував політичну ситуацію в губернії за червень 1923 р. таким чином: «Відносно петлюрівщини у нас поки нема необхідної конкретної інформації. Однак, можна сказати достеменно, що в межах Миколаївського, Херсонського і Балтського округів вони є у достатній кількості, але поки що не виявляють себе» [6, арк. 12-13].

Епіцентром «політичного бандитизму» був Єлисаветградський округ Одеської губернії, який перебував на перетині Єлисаветградського, Черкаського і Олександрівського районів. Тут діяли невеличкі загоны отаманів Коцюри, Грищенка, Луньова та інші. Найбільше проблем для ГубЧК створював загін отамана Грищенка. Влітку 1923 р. у ньому нараховувалося понад 30 осіб, які на озброєнні мали гвинтівки, револьвери, а також 3 кулемети й 3 тачанки [6, арк. 126], що робило їх доволі маневреними. Зазначений загін переважно діяв єдиним складом, хоча іноді й розділявся окремими групами по 10-15 осіб. Маючи серед місцевого сільського населення та мешканців хуторів своїх прихильників, загін постійно змінював свою дислокацію. Переміщуючись у сусідні округи, часто об'єднуючись з іншими повстанськими загонами, зокрема, отамана Луньова, загін якого налічував 20 вершників, повстанці наносили дієві удари по комуністичним осередкам.

У межах Херсонського округу активно діяв загін під назвою «Українсько-повстанський південно-східний загін отамана Тараса Трясила». На думку чекістів, назва була пов'язана з петлюрівським підпіллям, зокрема з агентом Сірко, а ім'я було надано одним із вільних козаків загону Чорного Ворона, якому під час зіткнення з червоними вдалося вижити. Найбільш традиційно неблагонадійними в Херсонському окрузі, з точки зору влади, були В.-Олександрівський і Кокарівський райони. Навіть не зважаючи на те, що губернською військовою нарадою було визначено до 1 червня 1923 р. провести кампанію з вилучення зброї у населення. В Одеському, Херсонському округах і частково в Балтському, операцію вдалося провести задовільно, в інших регіонах зброю складали дуже слабо. Причини були різні, переважно – часті каральні заходи з боку чекістів в зазначених районах, відсутність транспортних засобів для виїзду в райони (наприклад, Первомайський), халатне ставлення окружних «трійок» до антирадянських елементів.

Отже, український повстанський рух початку 1920-х років, який черговою хвилею спалахнув по усій Україні як антикомуністичний, мав своїх керівників-прототипів, відомих

і маловідомих отаманів, які знайшли відображення свого образу у постаті Чорного Ворона. Шевченківським лауреатом В. Шклярем було настише вдало синтезовано колективні та індивідуальні характеристики, що формували героїко-романтичний характер героя/героїв. Це у свою чергу, було цілком вдало зреалізовано в художній моделі, яка поєднувала історичну правду, історичні факти й авторський здогад/вимисел. Доволі бідна інформація, зібрані по-крихтах з призабутих фондів ДАОО, надала можливість реконструювати спротив експропріаційним заходам більшовицької влади на півдні України, відтворити образ повстанського отамана, зокрема й Чорного Ворона, який є збірним і у собі нагромаджує найкращі риси повстанців – патріотизм, мужність, відданість ідеї та готовність віддати за неї життя. Саме такі, як він, отамани стали основою в боротьбі з більшовицько-московським ворогом в Україні і на півдні, зокрема.

Джерела та література:

1. Андрійченко Н. Архетипологія роману Василя Шкляра «Чорний ворон». *Слово і час*. 2013. № 8. С. 78-85.
2. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. Украина в 1917-1921 гг. Киев: Наукова думка, 1991.
3. Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). Київ: Наукова думка, 1992. 368 с.
4. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 3 : Одеський губернський комітет КП України. Оп. 1. Спр. 393 : Інформаційні зведення, бюлетені і огляди ОГЧК про політико-економічний стан губернії. 1 січня 1922 р. – 27 грудня 1922 р. 319 арк.
5. ДАОО. Ф. 3 : Одеський губернський комітет КП України. Оп. 1. Спр. 394 : Двотижневий політико-економічний огляд. Губінформація ОГЧК. 1 лютого 1922 р. – 31 липня 1922 р. 336 арк.
6. ДАОО. Ф. 3 : Одеський губернський комітет КП України. Оп. 1. Спр. 584 : Інформаційні звіти і закриті листи губкому в ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б) про політичний і економічний стан губернії. 23 січня 1923 р. – 4 грудня 1923 р. 232 арк.
7. ДАОО. Ф. 11 : Партійний архів Одеського обкому компартії України. Оп. 1. Спр. 1248 : Стенограма IV обласної партійної конференції (том 2). 2-6 червня 1938 р. 171 арк.
8. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). Миколаїв-Одеса: ТОВ Від, 2003.
9. Котляр Ю.В. Селянські республіки Наддніпрянської України. *Історичний архів*. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. Вип. 18. С. 64-69.
10. Котляр Ю. Селянські повстання на Миколаївщині у 1918-1921 рр.: передумови, характер, спрямування. *Красзнавство*. 2018. №1. С. 46-56.
11. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р.Т. Гром'яка. Київ: Академія. 2007. 752 с.
12. Пономаренко В. Художнє моделювання визвольної боротьби українського народу в романі Василя Шкляра «Чорний ворон». *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство)*. 2016. листопад. №2 (18). С. 185-191.
13. Пономаренко В. В. Поетика та проблематика романів «Чорний Ворон» («Залишенець») та «Маруся» Василя Шкляра: дис. на здобуття наукового ступеня к. філол. н. (д-ра філософії) : 10.01.01/ Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. Київ, 2018. 199 с.
14. Романенко О. В. «Чорний ворон» Василя Шкляра: між високою та масовою літературою. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2010. Вип. 128: Філологія. Літературознавство. Т. 141. С. 85-89.
15. Савченко В. Симон Петлюра. Харків: Фолио, 2004. 415 с.
16. Савченко В. Махно. Харків: Фолио, 2005. 416 с.
17. Снайдер Т., Кріг Н. Про тиранію. Двадцять уроків двадцятого століття: комікс. Львів, Київ : Човен, Видавництво, 2022, 128 с. (с.107).

18. Старовойт Л.В. Художнє відображення українського національно-визвольного руху у романі В. Шкляра «Чорний Ворон». *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського*: Зб. наук. пр. Миколаїв: МДУ, 2010. Вип. 6. С. 91-96.
19. Шкляр В.М. Залишенець. Чорний Ворон: роман. Харків: Книжковий клуб, 2011. 486 с.
20. Шуліченко Т. Мовна особистість персонажа в романі В. Шкляра «Чорний Ворон». *Наукові записки*. Серія: Філологічні науки. Кропивницький, 2019. Вип. 175. С. 641-645.
21. Юзич Ю. Українська революція 1917-1921. Карта повстанського руху в радянській Україні у 1920-1921 рр. URL: <http://www.istpravda.cjm.ua/articles/2022/11/2/158381> (дата звернення: 14.11.2022).

References:

1. Andriichenko, N. (2013) Arkhetypolohiia romanu Vasyliia Shkliara «Chornyi voron». *Slovo i chas*. № 8, s. 78-85 [in Ukrainian].
2. Verstiuk, V.F. (1991) *Vnutrennyi front: stratehiya y taktika borbi. Ukrayna v 1917-1921 hh*. Kyiv: Naukova dumka. [in Russian].
3. Verstiuk, V.F. (1992) *Makhnovshchyna. Selianskyi povstanskyi rukh na Ukraini (1918-1921)*. Kyiv: Naukova dumka, 368 s. [in Ukrainian].
4. *Derzhavnyi arkhiv Odes'koyi oblasti (Ukrayina)* [State Archives of the Odessa region (Ukraine)] (as follows – DAOO). F. 3 : Odeskyi hubernskyi komitet KP Ukrainy. Op. 1. Spr. 393 : Informatsiini zvedennia, biuleteni i ohliady OHChK pro polityko-ekonomichniy stan hubernii. 1 sichnia 1922 r. – 27 hrudnia 1922 r. 319 ark. [in Russian]
5. *DAOO*. F. 3 : Odeskyi hubernskyi komitet KP Ukrainy. Op. 1. Spr. 394 : Dvotyzhnevi polityko-ekonomichni ohliady. Hubinformatsiia OHChK. 1 liutoho 1922 r. – 31 lypnia 1922 r. 336 ark. [in Russian]
6. *DAOO*. F. 3 : Odeskyi hubernskyi komitet KP Ukrainy. Op. 1. Spr. 584 : Informatsiini zvity i zakryti lysty hubkomu v TsK KP b)U i TsK RKP b) pro politychnyi i ekonomichniy stan hubernii. 23 sichnia 1923 r. – 4 hrudnia 1923 r. 232 ark. [in Russian]
7. *DAOO*. F. 11 : Partiinyi arkhiv Odeskoho obkomu kompartii Ukrainy. Op. 1. Spr. 1248 : Stenohrama IV-yi oblasnoi partiinoi konferentsii (tom 2). 2-6 chervnia 1938 r. 171 ark. [in Russian]
8. Kotliar, Yu.V. (2017) *Povstanstvo. Selianskyi rukh na Pivdni Ukrainy (1917-1925)*. Mykolaiv-Odesa: TOV ViD, 2003. [in Ukrainian].
9. Kotliar, Yu.V. Selianski respubliki Naddniprianskoi Ukrainy. *Istorychnyi arkhiv*. Mykolaiv: Vyd-vo ChNU im. Petra Mohyly, vol. 18, s. 64-69. [in Ukrainian].
10. Kotliar, Yu. (2018) Selianski povstannia na Mykolaivshchyni u 1918-1921 rr.: peredumovy, kharakter, spriamuvannia. *Kraieznavstvo*. №1, s. 46-56. [in Ukrainian].
11. *Literaturoznavchyi slovnyk-dovidnyk (2007)* / R.T. Hromiaka, ed. Kyiv: Akademiia, 752 s. [in Ukrainian].
12. Ponomarenko, V. (2016) Khudozhnie modeliuвання vyzvolnoi borotby ukrainskoho narodu v romanii Vasyliia Shkliara «Chornyi voron». *Naukovyi visnyk MNU imeni V.O. Sukhomlyns'koho. Filolohichni nauky (literaturoznavstvo)*. lystopad. №2 (18), s. 185-191. [in Ukrainian].
13. Ponomarenko, V. V. (2018) Poetyka ta problematyka romaniv «Chornyi Voron» («Zalyshenets») ta «Marusia» Vasyliia Shkliara: dys. na zdobuttia naukovooho stupenia k. filol. n. (d-ra filosofii) : 10.01.01/ Nats. ped. un-t imeni M.P. Drahomanova. Kyiv. 199 s. [in Ukrainian].
14. Romanenko, O. V. (2010) «Chornyi voron» Vasyliia Shkliara: mizh vysokoio ta masovoio literaturoiu. *Naukovi pratsi: naukovo-metodychnyi zhurnal*. Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. P. Mohyly. Vyp. 128: Filolohiia. Literaturoznavstvo, t. 141, s. 85-89. [in Ukrainian].
15. Savchenko, V. (2004) *Symon Petliura*. Kharkov: Folio, 415 s. [in Russian].
16. Savchenko, V. (2005) *Makhno*. Kharkiv: Folio, 416 s. [in Ukrainian].
17. Snaider, T. & Krih, N. (2022) *Pro tyraniiu. Dvadsiat urokiv dvadtsiatoho stolittia: komiks*. Lviv, Kyiv : Choven, Vydavnytstvo, 128 s. (s.107) [in Ukrainian].

18. Starovoit, L.V. (2010) Khudozhnie vidobrazhennia ukrainskoho natsionalno-vyzvolnoho rukhu u romani V. Shkliara «Chornyi Voron». *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu im. V.O. Sukhomlynskoho*: zb. nauk. pr. Mykolaiv: MDU, vol. 6, s. 91-96 [in Ukrainian].
19. Shkliar, V.M. (2011) *Zalyshenets. Chornyi Voron: roman*. Kharkiv: Knyzhkovyi klub, 486 s. [in Ukrainian].
20. Shulichenko, T. (2019) Movna osobystist personazha v romani V. Shkliara «Chornyi Voron». *Naukovi zapysky. Serii: Filolohichni nauky. Kropyvnytskyi*, vol. 175, s. 641-645 [in Ukrainian].
21. Iuzych, Yu. *Ukrainska revoliutsiia 1917-1921. Karta povstanskoho rukhu v radianskii Ukraini u 1920-1921 rr.* URL: <http://www.istpravda.cjm.ua/articles/2022/11/2/158381> (Accessed: 14 November 2022) [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.270210>
УДК 94(477.5)-058.232.6 «19»

INSTRUMENTALIZATION OF THE IMAGE OF THE UKRAINIAN COSSACKS AMONG THE AMERICAN UKRAINIAN DIASPORA DURING THE USA ANTI- COMMUNIST WAR IN VIETNAM IN THE 1960s - 1970s

Oleksandr Muzychko

PhD (History), Associate Professor
Odesa I. I. Mechnikov National
University
2, Dvoryanska Str., Odesa,
65082, Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-8019-2254>
E-mail: sandro06@ukr.net

Citation: Muzychko, O. (2022). Instrumentalization of the image of the Ukrainian Cossacks among the american ukrainian diaspora during the USA anti-communist war in Vietnam in the 1960s - 1970s. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, pp. 103-109.

Submitted: 24. 11. 2022

Annotation

The purpose of this article is to study the instrumentalization of the image of the Ukrainian Cossacks among the Ukrainian diaspora of the United States in relation to the events of the Vietnam War in the 1960s and 1970s. Two aspects were the subject of attention: the use of the image of Cossacks in the activities of Ukrainians who fought in the US army and the promotion of this image in the reflection of representatives of the Ukrainian diaspora. Consequently, the US war against the communist threat in Vietnam was perceived by the Ukrainian diaspora in the US as a continuation of the age-old struggle against Russia. It is natural that Ukrainians, soldiers of the US army, were perceived in particular as bearers of Cossack traditions. Naturally, the emphasis was placed on the anti-Russian pages of the Cossacks' activities. Modern cosmopolitan historiography often gives the concept of "instrumentation of history" a completely negative connotation. We cannot agree with this. History has always been, is and will be a part of the social and ideological process. The use of the image of Cossacks among Ukrainians in the United States during the Vietnam War had a positive effect on the integration of Ukrainians into the public space of the United States and the actualization of Ukrainian traditions. "Plast" and its magazine "Yunak" became the most important cementing link in the actualization of Cossack traditions. In general, on the example of the war in Vietnam, we can see how modern turning events affect our attitude to assessments of the past. Once slandered by neo-Marxists and other leftists of all shades as "unfair interference in sovereign affairs", now, against the background of Russian aggression, which continues precisely the traditions of the left, Chekist forces, special operations of Lenin-Stalin-Brezhnev, interest in this war is growing precisely as an experience struggle with currently relevant threats, the lost chance to prevent them. Of course, at the same time, there is a reassessment of the participation of ethnic Ukrainians in these events from something shy to heroic, which contains a significant educational potential for modern defenders of Ukraine. This had a positive effect on increasing the self-esteem of the still-living veterans of this war of Ukrainian origin, their due respect, and the involvement of some of them (P. Sodo) as experts in Ukraine's latest anti-Russian war.

Key words: Ukrainian diaspora, anti-communism, US anti-communist war in Vietnam, Ukrainian Cossacks, Cossack idea.

ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЯ ОБРАЗУ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА СЕРЕД АМЕРИКАНСЬКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ПІД ЧАС АНТИКОМУНІСТИЧНОЇ ВІЙНИ США У В'ЄТНАМІ У 1960-х – 1970-х РОКАХ

Олександр Музичко

Доктор історичних наук, доцент
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, м. Одеса, 65082,
Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-8019-2254>
E-mail: sandro06@ukr.net

Цитування: Музичко О. Інструменталізація образу українського козацтва серед американської української діаспори під час антикомуністичної війни США у В'єтнамі у 1960-х – 1970-х роках. *Чорноморська минувшина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 103-109.

Отримано: 24.11.2022

Анотація

Метою цієї статті є дослідження інструменталізації образу українського козацтва серед української діаспори США щодо подій В'єтнамської війни у 1960-х – 1970-х роках. Предметом уваги були два аспекти: використання образу козацтва у діяльності українців, що воювали у складі армії США та пропаганда цього образу у рефлексії представників української діаспори. Використання образу козацтва серед українців США під час війни у В'єтнамі мало позитивне значення для інтеграції українців у громадський простір США, актуалізації українських традицій. Найважливішою цементуючою ланкою у процесі актуалізації козацьких традицій став «Пласт» та його часопис «Юнак».

Ключові слова: українська діаспора, антикомунізм, антикомуністична війна США у В'єтнамі, українське козацтво, козацька ідея.

В умовах відбиття Україною російської агресії у черговій російсько-українській війні суттєво збільшилась кількість української еміграції, фактично вже можна говорити про її нову «хвилю». Це явище сприяє інтенсифікації досліджень в галузі діаспорознавства, порівняльних студій щодо різних «хвиль» еміграції, накопичення нових фактів та виявлення нових аспектів у вже вивчених темах.

У післявоєнний період провідна позиція в українській діаспорі належала США та Канаді. Кількісне зростання супроводжувалося й якісним – формуванням нових осередків збереження ідентичності, товариств, видань тощо. За слухним спостереженням М. Куропаса, «Оскільки кожна хвиля української еміграції лишала «інакшу» Україну і приїздила до «інакшої» Америки, кожна хвиля по-іншому ставилась до минулого і України, і української іміграції в Америці, тут зустрічала інші труднощі і висувала інші пріоритети. Проте, незважаючи на різні підходи до справи, виявилася певна послідовність і кожна нова генерація іммігрантів використовувала досягнення своїх попередників» [4, с. 16].

Передусім така спадкоємність виявилася у константному прагненні багатьох українців не лише зберігати свою ідентичність, але й активно посилимо робити внесок у справу боротьби з окупантським комуністичним режимом в Україні та зі світовим злом комунізму.

Війни були одним з найбільш помітних чинників що не лише формували нові «хвилі» еміграції та сприяли заснуванню українських діаспорних центрів, але й впливали на життєвий ритм вже усталених на той час діаспор. Однією з таких подій була В'єтнамська війна. На жаль, дедалі більша загроза марксистської псевдофілософії, що попри діяльність героїчного великого Д. Маккарті розповзлася Америкою у другій половині ХХ ст. і досягла патологічних форм нині, сприяла викривленому розумінню цієї видатної події в антикомуністичному русі. Слід пошкодувати про те, що у сучасній Україні про що

позитивну подію відомо переважно крізь призму прокомуністичних та загалом лівацьких середовищ. Більш позитивним фактом було видання українського перекладу бестселера книги спогадів «Ми були солдатами – ми були молодими», попит на яку зріс за цей рік, бо книга має певні паралелі з сучасністю [10]. Слід сподіватися, що книга серед іншого буде сприяти актуалізації питання про те, до яких наслідків призводить непослідовна політика щодо подолання зла – комунізму та лівацтва. Бо якщо б тоді американці проявили значно більшу твердість та послідовність, то сьогодні б вже могло не бути загрози рашизму. Дуже важливий урок В'єтнамської війни – як не піддатися на маніпуляції та провокації лівацьких, прокомуністичних (проросійських) сил, що як відомо, на той момент відіграли свою руйнівну роль для катастрофічного рішення про фактичну капітуляцію США у війні, що сприяло посиленню СРСР та Китаю у регіоні, наслідки чого ми відчуваємо зараз.

Метою цієї статті є висвітлення одного з численних аспектів великої теми В'єтнамської війни – використання козацьких традицій у формуванні позиції української діаспори щодо В'єтнамської війни та участі у війні. Джерельною базою статті є публікації на сторінках діаспорних видань, зокрема, часопису «Українське козацтво». Використано також дотичні матеріали преси.

Історіографічну базу нашої статті складають нечисленні публікації як зарубіжних українських вчених, так і громадян України про участь українців у В'єтнамській війні [15; 16]. Ці публікації сприяли встановленню кола постатей, що брали участь у війні, деяких особливостей їх біографій. Щоправда, про справжній просопографічний аналіз твердити передчасно. Для нашої теми важливими є згадки про елементи козацьких традицій на війні. Проте, можна зробити однозначний висновок, що тема, що сформульована нами у назві та меті статті ще не досліджувалася і навіть не артикулювалася.

Незважаючи на ідейні хитання американського суспільства, більш права за поглядами українська американська діаспора зайняла чітку позицію щодо В'єтнамської війни. Найбільш повно ця позиція проявилася у діяльності Антибільшовицького блоку народів під керівництвом Я. Стецька. Зокрема, делегати АБН брали участь у конференції у Сайгоні, де висловилися за продовження В'єтнамської війни як протистояння світовому комунізму [1]. Цю тезу яскраво та чітко постулював у своїй статті видатний український військовий діяч, голова славного «Роланда», Є. Побігуший-Рен: «Американські вояки знають, що вони воюють не за В'єтнам, а проти поширення комуністичної експансії на цілий світ... Яке ж завдання вільного світу, який із настороженням придивляється до цієї війни? Він мусить підтримувати її бою морально, бо ЗСА не воюють там заради В'єтнаму. Досі вони ще не програли жодної війни, і є запорука того, не програють і в'єтнамської. Тому то комуністів охоплює лють, тому вони кричать про «експансію американського імперіялізму» [13, с. 18]. Тактика «лови злодія» є також тактикою, але злодіїв». На жаль, полковник був занадто оптимістичним, бо світ, засліплений лівацтвом, таки виявився ослабким, наслідки чого ми відчуваємо донині.

У цій атмосфері закономірно, що юнаки-українці, громадяни США, у складі збройних сил США виконували свою місію з подвійним моральним обов'язком, і як патріоти своєї держави, і як представники однієї з численних діаспор США, що мала особливі рахунки з комунізмом. Ідейні настрої завжди потребують певного історичного підґрунтя. Під час переламних історичних подій найактивніше українці використовували образ козацької звитяги (УСС під час Першої світової війни, Вільнокозацький рух під час Української революції 1917 – 1921 років, численні приклади використання козацьких прізвиськ, назв і т.п. у діяльності УПА під час Другої світової війни та у післявоєнний період, численні козацькі мотиви у діяльності учасників ненасильницького руху опору кінця ХХ ст. «дисидентів»). Більшість діаспорних організацій (передусім «Пласт») так чи інакше згадували козацькі традиції під час свят, акцій тощо. Тому українська молодь, що брала участь в антикомуністичній війні в Азії, була цілком готова до використання образу козаків у повсякденній практиці.

За даними, які навряд чи можна визнати повними, у складі армії США під час війни з комуністичною загрозою у В'єтнамі воювали близько декількох тисяч українців. Втім, лише незначна частина їх біографій є більш-менш відомою. Але навіть ці дані дозволяють побачити «козацький слід». Найвідомішим фактом є існування у складі повітряних сил США у середині 1960-х років ескадрильї під назвою «Літаючі козаки». Ця назва з'явилася тому, що її командиром був уродженець Чикаго Степан Олек. Його літак був позначений червоним тризубом на чорному тлі. У В'єтнамі «літаючий козак» С. Олек досяг рівня справжнього аса, здійснивши 552 бойових вильоти, зокрема, розкидаючи з літака антикомуністичні листівки [5].

Одним з персонажів, згаданих у книзі «Ми були солдатами» був уродженець Тернопільщини Мирон Дідурик – майор армії США. Гаролд Мур згадував про українця як про енергійного та агресивного, а проте дуже професійного, який показав себе найкращим бойовим командиром, з усіх, яких йому довелося побачити, без винятку. М. Дідурик мав прізвисько «Скажений козак» («Mad Cossack»), в чому відбився вплив традиції ототожнювати більшість українців з козаками та наділяти їх рисами козацької звитяги. У 1970 р. М. Дідурик, на жаль, загинув у бою.

Яскравим прикладом вояка, героя війни з комуністами у В'єтнамі, що був вихований у козацьких традиціях, був полковник Роман Рондяк. Він був одним з найкращих членів куреня старшого пластуства «Бурлаки», неодноразово перемагав у різних змаганнях [3; 6].

Пластовий часопис «Юнак», що акцентовано плекав козацькі традиції у діяльності «Пласту», намагався стати головною сполучною ланкою між українськими вояками армії США у В'єтнамі, вихованими у козацьких традиціях у «Пласті», та українцями США. Цією сполучною ланкою стали листи вояків, що публікувалися у часописі. Поручик Роман Купчинський зазначав, що «патруля у джунглях нагадує мені завжди теренову гру – виходимо з бази малою групою – 10 осіб, прикрашені галуззям, ідемо за компа сом і мапою. Терен дуже густий і нерідко треба рубати дорогу машетами. Як на пластовому та борі у часі теренової гри ми шукали за знаками і стрілками на стежках, так і тут шукаємо за ними, бо ворог має також свої знаки, щоб указати, де є міни ... Завжди думаю, що Пласт мені багато по міг, багато навчив про життя у природі і про зарадність у терен» [7, с. 7].

На важливе питання «чому ми тут і яке наше завдання?» відповідав інший діяч «Пласту» Орест Гаврилюк: «для мене наша участь у в'єтнамській війні є реалізуванням Трьох Головних Обов'язків пластуна в житті. Боротьба з комунізмом – на якому це не було б фронті – є боротьбою із тими, щ о заперечують існування Бога. Така боротьба є виявом вірності Україні. На покоління, яке сьогодні воює у В'єтнамі, спало почесне завдання – плекання українських військових традицій. Хто знає, коли знання військової штуки, здобуте тут, доведеться застосувати в іншому місці – може навіть і в Україні?». Дуже цінними та актуальними є відповіді О. Гаврилюка космополіто-паціфістам, що навіть зараз мають, на жаль, певний вплив на політику ЄС, США та України: «Ми часто чуємо закиди, зокрема у США, що Пласт надто милітаристичний, що в ньому, нібито, забагато т.зв. «капральщини», що пластові табори зовсім і повинні бути передусім місцем відпочинку в люксових обставинах. Але ми бачимо, щ о сучасна дійсність кладе дуже високі вимоги до нашої молоді, а всі знаки вказують на те, що ці вимоги стануть щ о є вищими в майбутньому. Тому Пласт, на мою думку, повинен бути кузницею характерів, але й вогнищем, у якому кристалізується патріотизм і справа до життя. Коли для цих цілей потрібно трохі милітаризму, то тут нема нічого злого. Він лише підготує наших юнаків до того, щ о їх у житті неодмінно чекає» [2, с. 15].

Ці образи українських вояків армії США як носіїв козацьких традицій, що перетікали в образи борців з комуністичною чумою, були розвинені в американській українській пресі. Найбільш повно козацьку паралель провів у статті 1965 року у часописі «Вісті комбатанта» відомий журналіст та романіст, колишній вояк славної дивізії «Галичина» Олег Лисяк. У статті «Козацькі сини (Українці в збройних силах Америки у В'єтнамі)» він згадав про

М. Кравців, П. Содоля, Б. Баріяка. Їх усіх він підносив як виразників козацтва: «пересмітники українського козацького духа: відважні, енергійні, з провідницьким хистом, інтелігенцією, підприємчивістю – справжні козацькі сини! Хай їх діла свідчать про те, що українські молоді люди модерного покоління вміють не лише слухати наказів, але і їх давати, що вміють вести людей до перемоги – так як на козацьких синів пристало» [8, с. 34].

Закономірно, що найбільш активним щодо розвитку думки О. Лисяка став був чиказький часопис «Українське козацтво». Наприкінці 1968 року С. Левченко закликаючи підтримати ініціативу про створення окремого «Українського легіону» у складі армії США апелював до досвіду козацтва: «Ми не маємо бути просто свідками. Колись українські козакі густо всіяли степи та лани своїми лицарськими могилами» [9, с. 39].

Козацький наратив відбувся у некрологічних згадках та загалом повідомленнях про участь українців у війні. Згадуючи про загиблого на війні сержанта парашутних частин армії США Юрія Ліщинського Ярослав Раковський змалював яскраву картину формування героя у козацьких традиціях: «Малими хлопцями грали в козаків. В наших уявах ми плили з Гамалією по Чорному морі братів з неволі визволяти, штурмували з Хмельницьким ворожі окопи піж Корсунем, неслися з загонами Богуна й Нечая по степах України, били московських найзників під Конотопом. Як козакам, так і нам Бог, батьківщина та воля були найвищі ідеали, боротьба за них – головна ціль життя, смерть на полі бою – найвищий чин мужності та посвяти.

Тепер він розуміє, що ці ігри були не лише виявом фантазії, але спадщиною крові від наших предків козаків, це був світогляд, впоєний в нас нашими родичами й рідним оточенням, це був ідеалізм, вщеплений в нас нашим християнським вихованням, це був той український дух, який зумів утримати нас як одну націю впродовж довгих століть поневolenня, який доведе до успішного визволення нашої батьківщини. Ідеали християнського воїна-козака він носив у своїм серці до останнього його удару» [12, с. 55].

Були і більш оптимістичні приводи. У 1973 році часопис писав про льотчика Володимира Степаняка, що мав при собі у В'єтнамі синьо-жовтий прапор. 15 лютого 1972 р. його прийняли у званні хорунжого у лави Українського вільного козацтва станиці УВК № 18 імені полковника М. Кричевського. Льотчик. Головна нагородна рада хреста українського козацтва відзначила його за збройну боротьбу проти комуністичного козацьким хрестом з мечами, золотого лавровою гілочкою на орденській стьожді та за поранення двома зірками [11, с. 33]. У 1975 р. часопис повідомляв про згаданого вище С. Олека, який, попри народження у США, за словами автора замітки «з гордістю всюди признається, що він українець козацького роду» [14].

Пройшовши майже всю війну у В'єтнамі, вихованець «Пласту», Ніколас Кравців відповідаючи на питання журналіста про свої українські коріння, зауважив: «Бути американцем українського походження, ймовірно, допомогло моїй кар'єрі. Моя культурна спадщина і досвід дитинства розширив мій світогляд і дало мені краще усвідомлення загальних безпек, з якими ми усі стикаємося на вільному Заході, і навіпаки, можливості які були мені надані у цій великій землі дало можливість мені оцінити, що насправді означає свобода і чому ми повинні зробити все можливе, щоб зберегти те, що маємо» [17].

Отже, війна США проти комуністичної загрози у В'єтнамі була сприйнята українською діаспорою США як продовження віковичної боротьби проти Росії. Закономірно, що українці, солдати армії США, сприймалися зокрема й як носії козацьких традицій. Природно, що наголос робився саме на антиросійських сторінках діяльності козаків. Сучасна космополітична історіографія часто надає поняттю «інструментизація історії» цілком негативного забарвлення. Не можемо з цим погодитися. Історія завжди була, є і буде частиною громадського та ідеологічного процесу. Використання образу козацтва серед українців США під час війни у В'єтнамі мало позитивне значення для інтеграції українців у громадський простір США, актуалізації українських традицій. Найважливішою

цементуючою ланкою у процесі актуалізації козацьких традицій став «Пласт» та його часопис «Юнак». Загалом, на прикладі війни у В'єтнамі ми бачимо як сучасні переламні події впливають на наше ставлення до оцінок минулого. Колись зацькована неомарксистами та іншими ліваками усіх відтінків як «несправедливе втручання у суверенні справи», тепер, на тлі російської агресії, що продовжує саме традиції лівих, чекістських, сил, спецоперації Леніна-Сталіна-Брежнєва, інтерес до цієї війни зростає саме як до досвіду боротьби з актуальними нині загрозами, втраченого шансу ним запобігти. Звичайно, водночас спостерігається переоцінка участі етнічних українців у цих подіях від якоїсь сором'язливої до героїчної, що містить у собі суттєвий виховний потенціал для сучасних захисників України. Це мало позитивний вплив на підвищення самооцінки ще живих ветеранів цієї війни українського походження, їх належному вшануванню, залучення деяких з них (П. Содоль) в якості експертів у новітній антиросійській війні України.

Джерела та література:

1. Антикомуністична конференція в Сайгоні. *Шлях перемоги*. 1963. Ч. 47.
2. Гаврилюк О. Лист з В'єтнаму. *Юнак*. 1969. Ч. 4. С. 15.
3. З пластового життя: Лещатарські табори // *Ukrainian Weekly*. 1956. Ч. 6. 11 лютого.
4. Історія української іміграції в Америці. Збереження культурної спадщини. Нью-Йорк, 1984. 99 с.
5. Капітан Степан Олек захопив понад 100 північних в'єтнамців здатися у полон. *Свобода*. 1968. №18.
6. Капітан Роман Рондяк повернувся з В'єтнаму – герой антикомуністичної війни. *Свобода*. 1967. Ч. 138. 3 серпня.
7. Купчинський Р. Лист з В'єтнаму. *Юнак*. 1968. Ч. 12. С. 7.
8. Лисяк О. Козацькі сини України. *Вісті комбатанта*. 1965. Ч. 3. С. 32-34.
9. Левченко С. Думки, над якими варто застановитись. *Українське козацтво*. 1968-69. Ч. 2. С. 38-39.
10. Мур Гаролд Г., Геллоуей Джозеф Л. Ми були солдатами ... і молодими: Я-Дранг – битва, що змінила війну у В'єтнамі / переклала з англійської В. Дедик. Львів: Астролябія, 2018. 704 с.
11. На зміну старшим. В'єтнамський герой. *Українське козацтво*. 1973. Ч. 1. С. 33.
12. Раковський Ярослав Богдан. На могилу побратимів... . *Українське козацтво*. 1971. Ч. 1. С. 55.
13. Рен С. Війна у В'єтнамі. *Сурмач*. 1968 № 1-4. С. 14-18.
14. Сарвадій Й. Капітан летунства Стефан Олек. *Українське козацтво*. 1975. Ч. 1. С. 43.
15. Чмихало Г.Г. Участь етнічних українців в подіях В'єтнамської війни 1960–1975 роках. *Молодий вчений*. № 9 (109). 2022. С. 26-32.
16. Bodnarczuk D. Ukrainian American veterans, 1948-1998: historical analysis and evaluation. New York, 1998. 156 p.
17. Interview: Col. Nicholas Krawciw, newly nominated brigadier general. *The Ukrainian Weekly*. 1983. № 18.

References:

1. Antykomunistychna konferentsiia v Saihoni (1963). *Shliakh peremohy*, ch., 47 [in Ukrainian].
2. Havryliuk, O. (1969) Lyst z Vietnamu. *Yunak*, 4, p. 15 [in Ukrainian].
3. Z plastovoho zhyttia: Leshchatarski tabory (1956). *Ukrainian Weekly*, 6, 11 liutoho. [in Ukrainian].
4. *Istoriia ukrainskoi imihratsii v Amerytsi*. Zberezhennia kulturnoi spadshchyny (1984). Niu-York. [in Ukrainian].
5. Kapitan Stepan Olek zaokhotyv ponad 100 pivnichnykh vietnamtsiv zdatysia u polon (1968). *Svoboda*, 18. [in Ukrainian].

6. Kapitan Roman Rondiak povernuvsia z Vietnamu – heroi antykomunistychnoi viiny (1967). *Svoboda*, 138, 3 serpnia. [in Ukrainian].
7. Kupchynskiy, R. (1968) Lyst z Vietnamu. *Yunak*, 12, p. 7. [in Ukrainian].
8. Lysiak, O. Kozatski syny Ukrainy (1965). *Visti kombatanta*, 3. pp. 32-34. [in Ukrainian].
9. Levchenko, S. Dumky, nad yakymy varto zastanovyty (1968-69). *Ukrainske kozatstvo*, 2, pp. 38-39. [in Ukrainian].
10. Mur Harold H. & Hellovei Dzhozef L. *My buly soldatamy ... i molodymy: Ya-Drang – bytva, shcho zminyla viinu u Vietnami* (2018). Lviv: Astroliabiia, 2018 [in Ukrainian].
11. Na zminu starshym. Vietnamskiy heroi (1973). *Ukrainske kozatstvo*, 1, p. 33. [in Ukrainian].
12. Rakovskiy Yaroslav Bohdan (1971). Na mohyly pobratymovi... *Ukrainske kozatstvo*, 1, p. 55 [in Ukrainian].
13. Ren Ye. Viina u Vietnami (1968). *Surmach*, 1-4, pp. 14-18. [in Ukrainian].
14. Sarvadii, Y. (1975). Kapitan letunstva Stefan Olek. *Ukrainske kozatstvo*, 1, p. 43 [in Ukrainian].
15. Chmykhalo, H.H. (2022) Uchast etnichnykh ukrainsiv v podiiakh Vietnamskoi viiny 1960–1975 rokakh. *Molodyi vchenyi*, № 9 (109), pp. 26-32 [in Ukrainian].
16. Bodnarczuk, D. (1998) *Ukrainian American veterans, 1948-1998: historical analysis and evaluation*. New York [in English].
17. Interview: Col. Nicholas Krawciw, newly nominated brigadier general (1983). *The Ukrainian Weekly*, № 18. [in English].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268832>

УДК 94(477.74):325.52:355.311"1790/1793"

PALANKA ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF THE BLACK SEA COSSACK ARMY**Oleksandr Lozheshnyk**

Post-graduate student
of the Department of History of
Ukraine and special historical disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National
University
2, Dvoryanska Str., Odesa, 65082,
Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-4515-5511>
E-mail: sandro241298@ukr.net

Citation: *Lozheshnyk, O. (2022). Palanka administrative structure of the Black Sea Cossack Army. Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, pp. 110-116.*

Submitted: 24. 11. 2022

ПАЛАНКОВИЙ УСТРІЙ ЧОРНОМОРЬСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА**Олександр Ложешиник**

Аспірант кафедри історії України
та спеціальних історичних дисциплін
Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082,
Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-4515-5511>
E-mail: sandro241298@ukr.net

Annotation

The purpose of the article is to highlight the local problems of the revival of the palanka system, peculiar to the lands of Zaporozhian Sich in the Ochakiv steppe during the stay of the Black Sea Cossack Army. On the basis of the published materials of the State Archive of the Krasnodar Territory and the researches of P. Korolenko, the administrative-territorial structure of the Black Sea Cossack Army during its stay in the Bugo-Dniester borderland (1790-1792) was analyzed and the functional duties of a palanquin colonel were characterized.

The lower part of the Ochakiv Steppe, the Bugo-Dniester confluence, during the stay of the Black Sea Cossack Army, was divided into three palanquins – Podnistrian (central), Berezan and Kinburn, headed by palanquin colonels with assistant foremen.

The palanka colonel was responsible for the preservation of military property and for increasing the revenues that went to the military treasury. Through the foresters, he protected the military forests, releasing wood to the residents only for building houses; sold part of the fishing factories and sold alcoholic beverages to outsiders with payment of the purchase price to the military treasury, leased free land to "outsiders" for cattle grazing, collected a tax from gypsies who spent the night on military territory, etc. He embodied in the palanquin the power of Kosh, in fact, the power of the Cossack community.

Key words: Black Sea Cossack Army, Bugo-Dniester interfluvium, palanka, palanka colonel, functional duties.

Анотація

Мета статті полягає у висвітленні локальної проблематики відродження паланкового устрою, властивого для земель Запорозької Січі в Очаківському степу під час перебування Чорноморського війська. На основі опублікованих матеріалів Державного архіву Краснодарського краю та досліджень П. Короленка проаналізовано адміністративно-територіальний устрій Чорноморського війська під час його перебування в Буго-Дністровському межиріччі (1790-1792 рр.) та охарактеризовано функціональні обов'язки паланкового полковника.

Цитування: Ложешник О. Паланковий устрій Чорноморського козацького війська. *Чорноморська минувшина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць / за ред. В. А. Смоля. Одеса : ФОРМ Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 110-116.

Отримано: 24.11.2022

Нижня частина Очаківського степу, Буго-Дністровське межиріччя, під час перебування на ній Чорноморського війська, була розділена на три паланки – Подністрянську (центральну), Березанську та Кінбурнську на чолі з паланковими полковниками зі старшинами-помічниками.

Паланковий полковник відповідав за збереження військового майна та за збільшення прибутків, що надходили до військової скарбниці. Через лісників він охороняв військові ліси, відпускаючи жителям деревину лише для облаштування будинків; віддавав на відкуп частину риболовних заводів та продаж спиртних напоїв стороннім особам із внесенням відкupu у військову казну, орендував «стороннім людям» вільну землю під випас худоби, збирав податок з циган, що ночували на військовій території тощо. Він втілював у паланці владу Коша, власне – владу козацької громади.

Ключові слова: Чорноморське козацьке військо, Буго-Дністровське межиріччя, паланка, паланковий полковник, функціональні обов'язки.

В умовах коли в країні задеклароване проведення адміністративно-територіальної реформи, необхідним завданням постає вивчення подібних реформ на українських землях в минулому, які довгий час залишались «білими плямами» в історії України. Це стосується насамперед періоду, коли Україна «добровільно» входила до складу Російської імперії. Пов'язувалося це з особливостями національної політики як царської Росії, так і Росії більшовицької, яка намагалась і намагається довести, що Україна немає минулого, не має власної історії. Саме цим і визначається актуальність дослідження адміністративно-територіального (паланкового) устрою Чорноморського війська під час його перебування в Буго-Дністровському межиріччі 1790-1793 рр., як відродження та правонаступності демократичних начал адміністративно-територіального устрою Запорозької Січі.

У даній статті розглядається паланковий устрій Чорноморського війська під час його перебування в Буго-Дністровському межиріччі (1790-1793). Верхнє межа обумовлюється «напівофіційним наданням» князем Г. Потьомкіним земель Чорноморському війську на початку 1790 р., а нижня – переселенням більшості чорноморців на Кубань.

Паланковий устрій Чорноморського війська в Буго-Дністровському межиріччі не був предметом спеціальних досліджень, хоча деякі його питання висвітлювалися в історіографії ХХ ст. [6]. Пояснюється це не лише станом і можливостями використання джерельної бази, але й неофіційною забороною в період тоталітарної системи вивчати козацьку проблематику, зокрема українську. І лише після проголошення незалежності України історики повернулися до вивчення регіональної історії, дотично висвітлюючи деякі аспекти адміністративно-територіального устрою земель Чорноморського війська [12; 13].

Впродовж війни командування Чорноморського козацького війська весь час вело перемовини з урядом Російської імперії про надання Війську земель під оселення та господарювання. 1 березня 1790 р. князь Григорій Потьомкін-Таврійський, який на той час був уже «патроном» Війська (як гетьман усіх козацьких військ імперії) «напівофіційно пожалував» кошовому отаманові З. Чепізі, «військовим старшинам та всьому товариству» в повне розпорядження землі між річками Південний Буг та Дністер: нижню частину [3, с. 9-10] щойно відвойованого у турків Очаківського степу (Єдсану) [1, с. 12] – кордон проходив від Паркан через Кучургани до села Соколи (Вознесенськ).

Через півтора місяці, 19 квітня 1790 р., Г. Потьомкін виділив козакам додатково Снікальську округу та Тамань зі своїми власними рибними угіддями та підтвердив передачу земель «на Кінбурнській стороні, що не належали поміщикам, а від Бугу по морю

до Дністра лінією на карті позначені» [5, с. 38]. Для огляду наданих земель він наказував «обрати знающих старшин, які й відправляться з полковником та кавалером Тизенгузаном» «для зняття плану» [5, с. 38, 55].

Згодом дані землеміри були зафіксовані на «Карті Очаківської області з показом всієї детальної ситуації» (1790 р.), де межа земель Чорноморського війська охопила: «...крім берегів низин Бугу, Чорного моря, і вверх по Дністру до Бендер; від цього міста, через верхів'я річок Кучурган і Куяльник на Тилігул, а відтіля на верхів'я Березані і, навпроти від цієї ріки під прямим кутом до Бугу та вперлася навпроти Богооявленська» [12, с. 40-41]. 12 липня 1790 р. полковий хорунжий Семен Візир доповідав про розмежовану територію до витоків Тилігула «від пролеглої від Бендер на Соколовку дороги» [4, с. 188]. Тобто до кінця квітня 1790 р. князь Г. Потьомкін, враховуючи заслуги Чорноморського війська у воєнних кампаніях російсько-турецької війни, виділив козакам приблизно половину території Очаківської землі, яку вони вже давно вважали своєю, «оселивши там своїх ветеранів» [11, с. 166]. Впродовж 1790-1792 рр. на відведених землях оселилося 1759 родин чорноморських козаків (5068 чоловіків та 4414 жінок) [9, с. 45].

Для «наведення порядку й дисципліни» на «новоотриманих» землях, всю територію Чорноморського війська в Буго-Дністровському межиріччі розділили на три паланки (на кшталт адміністративно-територіальних одиниць в колишній Запорозькій Січі): Подністрянську з центром в Слободзеї, де розміщувалась резиденція війська [6, с. 87], Березанську та Кінбурнську з центром в Забарині – сучасні Одеська, Миколаївська, Херсонська області й частина Молдови. Кожну паланку очолювали призначені Кошем полковники [8, с. 74; 13, с. 186], які разом зі старшинами-помічниками у своїх наказах та суперечках з поміщиками опирався на «грамоту» Г. Потьомкіна [4, с. 205].

Паланковий полковник мав на території паланки величезний обсяг влади, зосередивши у своїх руках адміністративні, фінансові, судові та воєнні повноваження. До його юрисдикції належали не лише мешканці паланки, але і посполиті, що проживали на військовій землі. Символом влади паланкового полковника був пірнач, який передавався разом зі справами під час заміни старшини. Проте були й обмеження: з одного боку Кошем, а з іншого – звичаєм.

Влада паланкового полковника була похідною від влади кошового отамана – здійснювалася його іменем. Попри делегування повноважень, кошовий отаман безпосередньо втручався в адміністрування не лише письмовими наказами, а й особистою присутністю: владна система Чорноморського війська зберегла такий архаїчний звичай як об'їзд отаманом і військовими старшинами паланок і безпосередній розгляд справ на місці.

Кіш призначив у Подністрянську паланку полковником Івана Гараджу, а його помічниками: писаря Степана Білого, осавула Мирона Брунька, хорунжого Івана Бурлаку [8, с. 72]; в Кінбурнській паланці залишався полковником знаний ще в Запорозькій Січі козак Журавель.

Однією з найважливіших функцій паланкової старшини було підтримання порядку та дисципліни на її території. Полковники здійснювали інспекційні об'їзди підвладних земель, під час яких:

- контролювали самі або доручали отаманам поселення новоприбулих козаків у спеціально відведених для цього місцях, щоб не допустити потрапляння у козацькі селища «російських панів підданих, кріпаків та військових поселян, а також не скривали б поміж ними солдат та рекрутів, що втікали з полків. ... Вихідців з Польщі на поселення всіх приймати» [8, с. 165-166];

- здійснювали перепис населення з розрізненням козаків, які перебували на службі і посполитих, що залишилися на військовій землі та за наказом князя Г. Потьомкіна зараховувались до Чорноморського війська (за націями, з їх дружинами та дітьми).

Для допомоги у проведенні щомісячних переписів створювались комісії «в усіх селищах із старшин та надійних козаків, які проживають в тому ж поселенні, отаманів та

писарів» [8, с. 165]. Так, в рапорті від 7 вересня 1790 р. повідомлялось, що «при об'їзді від Слободзеї вниз правим боком до гирла ріки Дністер, а звідти узбережжям Чорного моря до гирла річки Буг і вгору до річки Мертвих вод, що впадає в Буг, знайшов різних козаків та мужиків – вихідців з Польщі та інших місць, що оселились по річках та балках, яким зробив перепис з показанням, де хто саме в якому урочищі і місці оселився» [4, с. 196].

Життя ставило перед полковником найрізноманітніші завдання, зокрема – виконання адміністративних розпоряджень вищої влади – Коша, які не завжди можна було вирішити без перешкод. Так, направлений в Кінбурнську паланку полковник Журавель довгий час не міг визначити межі земель, що належали Чорноморському війську – більшість наданих князем Г. Потьомкіним земель та соляних озер місцеві поміщики встигли приєднати до власних, частину з них «граф Безбородько віддав на відкуп купцю Маркусу», а з тих озер, які ще залишались вільними від поміщицького володіння, відкупщик Безбородька встиг зібрати сіль. Полковникові Журавлю разом із козаками вдалось зібрати сіль на озерах, що залишались незайманими і взяти їх під свій нагляд, але це призводило до суперечок, які закінчувались не завжди на користь чорноморців [8, с. 75]. Такі справи вимагали пильності.

Об'їжджаючи військову територію, паланкова старшина переписувала худобу та «рибні заводи» з метою оподаткування. Так, ордером від 4 березня 1791 р. полковому старшині Візирю наказувалось, обравши «в команду достойну кількість козаків, з людей, що кочували степом та не мали на службі козаків, з худоби забирати із ста овець одну надійну, а з рогатої худоби й коней з п'ятдесяти штук по одній надійній худобині, та й від неводів й сіток таких же сторонніх людей: з неводу по десяти, а від сітки по два рублі. Якщо зустрінуться вам прибудна та вкрадена худоба, забирати разом з крадієм». Отже, зі сторонніх осіб, що кочували на відведеній військовій території, стягувалось мито, так звана десятина. Зібрана худоба доставлялась в Кіш, де продавалась з аукціону; придатні ж до роботи бики й коні використовувались для військових потреб [10, с. 66]. Зібрані гроші записував військовий підканцелярист Микола Коротняк й вносив до військової скарбниці [4, с. 52].

З цієї ж самою метою направили військового осавула Сутику до всіх річок та лиманів для огляду та опису «риболовних заводів». Осавул мав не лише записати усі неводи, а й обкласти податком ті, що не належали козакам. Для підтвердження правовласництва він вимагав письмових документів на право рибалити в водах, що належали Чорноморському війську. Після інспекції всі документи розглядалися в Коші. Якщо власник не міг довести свою належність до козацького стану, «рибні заводи» обкладали податком з такого розрахунку, щоб «половина прибутку йшла на невід, а інша – на робітників рибних заводів, у військову казну сплачувати з кожного заводу по 20 руб.» [7, с. 39]. Коли ж деякі «забродчики» відмовлялись від такої пропозиції, то їх виганяли з риболовних заводів та карали кийками [8, с. 72].

Окрім цього, встановлювалось на користь війська мито за пасовище на військових землях «чужинцями» овець та іншої худоби, а також забирались на користь війська кошти у вигляді подушного податку з циган, що кочували у межах військової землі – по 2 рублі на рік від кожного господаря та по 60 копійок від безсімейного бурлаки доставляв в Кіш виборний циганський отаман [8, с. 74].

Значні прибутки до військової казни окрім військових неводів та заводів, оренди пасовиськ та податків з мешканців приносили табуни [2, с. 281; 8, с. 72-75]. Зокрема, полковник І. Гараджа, за розпорядженням З. Чепіги, розвів військовий табун коней та великої рогатої худоби, з якого надходили до військової скарбниці значні кошти, виручені від продажу худоби. У вільний від військових дій час до військового табуна входили й козацькі коні [7, с. 39].

Тому що однією з причин переселення іррегулярного формування до межиріччя була охорона південних рубежів, чорноморці, перебуваючи вдома, продовжували нести внутрішню службу, виконуючи по чергово покладені на них обов'язки: створення постійно

діючих козацьких роз'їздів узбережжям Дністра та Чорного моря [4, с. 246], спостереження за військовими важкостями в колишньому Березанському коші, створення команд біля обложної артилерії Очакова та Бендер, перевезення козацькими човнами Дністром та Чорним морем провіанту й інших казенних важкостей для гарнізонів та команд чорноморців [8, с. 76, 80-81]. Відповідно до цього паланкові полковники мали «всім людям, що приходять на поселення, оголошувати, щоб вони готові були до козацької служби» та визначати службу козаків: бідних направляти в піхоту, а заможних «на добрих конях» – в кінноту, «з військовим прибором, так, щоб за першою вимогою й виступити могли, а хто до такої служби не згоден, того й на поселення не брати» [4, с. 178-180].

Заняття козаків у «вільний» від служби час описує рапорт «полковника Аджибея» від 24 вересня 1790 р. кошовому отаманові З. Чепізі, де зазначається, що «мешканці слобод, підвідомчих Чорноморському війську, використовуються для робіт за ордерами, а частково, за відсутності військового судді й за словесними наказами, як то: для військового сінокошу 50 скірт сіна, перевезення з Березані і Аджибея до військових човнів дерева, канатів та інших подібних матеріалів. Також неодноразово відправлялись вози за провіантом в Бендери, а опісля 20 чоловік піших і 20 пароволових возів відправилось в Оргіївський ліс для будівництва на церкву чохла. Для будівництва військової канцелярії відряджаються почергово вози і робочі люди для привезення з усієї округи, де є будівничий ліс, хмизу та кілків, для покрівлі очерету й обмазаня глини» [4, с. 200-201].

Як бачимо, для укорінення дисципліни й порядку все життя чорноморців було суворо регламентоване і мало лише дві «локації» – служба й робота по господарству та облаштування військової території. «Нелюбов» до ледарів підтверджує й ордер З. Чепіги на ім'я полковника Івана Гаражі від 4 травня 1790 р., в якому зазначалося: «Крадіїв та розбійників й іншого звання ледарів викорінити без ослаблення, про що всім сільським отаманам строго підтвердити маєте» [8, с. 71-75, 166].

Окремою сторінкою діяльності полковників були природоохоронні, перш за все, лісоохоронні, заходи. Зокрема, до їх обов'язків входило наказувати «отаманам за військовими лісами спостерігати, щоб вони від пожегу та худоби спустошені не були», без дозволу Коша «не вільно було» рубати живі дерева. Так, в лютому 1790 р. секунд-майор Мокій Гулик наказував полковому старшині «не рубати садові та стройові дерева» [4, с. 169].

Для нагляду за збереженням лісів створювались спеціальні комісії, які стежили за розумним використанням цього ресурсу і дозволяли збирати лише сухостій. 26 березня 1790 р. генерал-майор Бражніков повідомляв бригадиру З. Чепізі: «як про нерубання всякого роду фруктових дерев від його світлості генерал-аншефа та кавалера князя Юрія Володимировича Долгорукова ще при занятті Бендер, опісля від його високості генерал-аншефа та кавалера Михайла Микитовича Кречетникова, і в командування мос розміщеними тут військами неодноразово підтверджувалося, то в такому випадку наказити спостерігати за прописаними садами, що знаходяться поблизу команд» [4, с. 173-174].

Наказом від 17 травня 1790 р. кошовий отаман Чепіга підтвердив всім полковникам, щоб вони кожен на своїй дистанції пильно спостерігали за козаками, поселянами та всякими людьми, щоб ніхто на спустошував на військовій землі садів та лісів. Якщо ж комусь потрібна була деревина на будівництво, видавати квитки на слише возів, скільки потрібно. «Для чого по всякій частині лісу, що належить селищу, заснувати лісників. На дрова ж ліси рубати суворо забороняється, а використовували б для цього очерет та кирпич» [8, с. 72].

Паланка для населення виступала судом першої інстанції. Тут проводилося дізнання, існувала в'язниця для затриманих. Швидко й справедливо вирішувались сварки поміж жителями, карались правопорушники, відправлялись «великі правопорушники» до Коша на суд, виганялись за межі військової території крадії та розбійники.

У разі, коли двоє мали обопільні претензії або один іншого позивав, то вони купували на базарі «паляницю» і з'являлися до паланкового суду (до нього входили полковник, писар

і осавул) із викладом претензії. Для з'ясування суті справи уповноважених від суду відряджали на місце. На підставі цих відомостей суд ухвалював рішення. В разі потреби воно оскаржувалося в кошовому суді. Для судової практики характерним було використання звичаєвого права і здорового глузду, намагання запропонувати справедливі рішення, з якими погодилися б обидві сторони. Упертість однієї зі сторін, яка не хотіла прислухатися до голосу розуму і продовжувала апелювати, наприклад, до кошового суду, «лікували» киями [8, с. 73].

Окрім вищеназваних обов'язків, полковники мали бути взірцем для козаків, високоморальними людьми та готовими за першою вимогою йти на службу [8, с. 72-73], вимагаючи цього і від своїх підопічних: «щоб жителі в неділю та святкові дні ... від своїх робіт спочивали, окрім потреб. І де є церква Божа або часовня, до них ходили б» [4, с. 178-180].

Отже, полковник, що відав господарськими справами та був призначений у кожній паланці, або як його називали – «особливий полковник» – відповідав за збереження військового майна та за збільшення прибутків, що надходили до військової казни. Через лісників він охороняв військові ліси, відпускаючи жителям деревину лише для облаштування будинків; віддавав на відкуп частину риболовних заводів та продаж спиртних напоїв стороннім особам із внесенням відкупу у військову казну, орендував «стороннім людям» вільну землю під випас худоби, збирав податок з циган, що ночували на військовій території тощо [7, с. 38-39]. Він втілював у паланці владу Коша, власне – владу козацької громади. Були полковники людьми різними, іноді роблячи свою роботу не дуже вдало, часом – зловживаючи становищем. Але регулярна ротація, підзвітність кошовому отаманові, прагнення не осоромити свій курінь – все це призводило до того, що якість паланкової адміністрації стояла на високому рівні.

Джерела та література:

1. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического: в 3 т. / ред. Н. Ф. Дубровина. СПб., 1895. Вып. 1790-1793 гг. 375 с.
2. Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. Київ: Академия наук УССР, 1956. 416 с.
3. Де-Волант Ж. Ф. Очерк моей службы в России 1787-1811 гг. Одесса: Одесский морской торговый порт, 1999. 136 с.
4. Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: в 4-х т. СПб., 1896. Т. 3: 1787–1795. 799 с.
5. Дубровин Н. Ф. Сборник военно-исторических материалов. СПб.: Воен. тип., 1895. Вып. 8: Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического: 1790-1793 гг. 375 с.
6. Иванов П. Черноморские казаки в Слободзее // ЗООИД. 1902. Т. 24. С. 80–91.
7. Короленко П. П. Кошевые атаманы Черноморского казачьего войска XVIII ст. СПб.: Вестн. казачьих войск, 1896. 48 с.
8. Короленко П. П. Предки кубанских казаков на Днепре и на Днестре. Екатеринодар: Тип. П. Ф. Бойко, 1900. 203 с.
9. Короленко П. П. Черноморское казачье войско (1775-1792 гг.). Екатеринодар: Типо-литогр. А. П. Сташевского, 1892. 64 с.
10. Короленко П. Черноморцы. СПб.: В Тип. Департамента уделов, 1874. 212 с.
11. Наследие Ф. П. Де-Волана: Из истории порта, города, края / авт-сост.: Н. П. Павлюк, Т. Н. Глеб-Кошанская. Одесса: Астропринт, 2002. 256 с.
12. Сапожников І. В. Запорізькі і чорноморські козаки у Хаджибеї та Одесі (1770-1820-ті роки) / І. В. Сапожников, Г. В. Сапожникова. Одеса: ОКФА, 1998. 125 с.
13. Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415–1797): до 210 річниці штурму Хаджибейського замку / Т. Г. Гончарук, С. Б. Гуцалюк, І. В. Сапожников, Г. В. Сапожникова. Одеса, 1999. 400 с.

References:

1. Dubrovina, N. F. (1895) *Bumagi knjazja Grigorija Aleksandrovicha Potemkina-Tavrisheskogo*. Sankt-Peterburg, vol. 1. [in Russian].
2. Golobuckij, V. A. (1956) *Chernomorskoe kazachestvo*. Kiev: Akademija nauk USSR. [in Ukrainian].
3. De-Volant, Zh. F. (1999) *Ocherk moej sluzhby v Rossii 1787-1811 gg.* Odessa: Odesskij morskoy torgovjy port. [in Ukrainian].
4. Dmitrenko, I. I. (1896) *Sbornik istoricheskikh materialov po istorii Kubanskogo kazachego vojska*. Sankt-Peterburg, vol. 3. [in Russian].
5. Dubrovin, N. F. (1895) *Sbornik voenno-istoricheskikh materialov*. Vols. 8. Sankt-Peterburg: Voennaja tipografija. [in Russian].
6. Ivanov, P. (1902) Chernomorskie kazaki v Slobodzee. *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnosti*. 24. s. 80–91. [in Ukrainian].
7. Korolenko, P. P. (1896). *Koshevye atamany Chernomorskogo kazachego vojska XVIII st.* Sankt-Peterburg: Vestnik kazachih vojsk. [in Russian].
8. Korolenko, P. P. *Predki kubanskih kazakov na Dnepre i na Dnestre*. Ekaterinodar: Tipografija P. F. Bojko. [in Russian].
9. Korolenko, P. P. (1892) *Chernomorskoe kazache vojsko (1775-1792 gg.)*. Ekaterinodar: Tipografija A. P. Stashevskogo. [in Russian].
10. Korolenko, P. (1874) *Chernomorcy*. Sankt-Peterburg: V Tipografiji Departamenta udelov. [in Russian].
11. Pavljuk, N. P. & Gleb-Koshanskaja, T. N. (2002) *Nasledie F. P. De-Volana: Iz istorii porta, goroda, kraja*. Odessa: Astroprint. [in Ukrainian].
12. Sapozhnykov, I. V. & Sapozhnykova, H. V. (1998) *Zaporizki i chornomorski kozaky u Khadzhybei ta Odesi (1770-1820-ti roky)*. Odessa: OKFA. [in Ukrainian].
13. Honcharuk, T. H., Hutsaliuk, S. B., Sapozhnykov, I. V. & Sapozhnykova, H. V. (1999) *Khadzhybei-Odesa ta ukrainske kozatstvo (1415–1797): do 210 richnytsi shturmu Khadzhybeiskoho zamku*. Odessa. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268833>

УДК 94(477) Чайковський

COSSACK TOPOGRAPHY OF ISTANBUL AND ITS SURROUNDINGS IN THE MID XIX CENTURY

Volodymyr Poltorak

Ph.D (History), Associate Professor
Odesa I. I. Mechnikov National University
2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>
E-mail: poltorak@onu.edu.ua

Citation: Poltorak, V. (2022). Cossack topography of Istanbul and its surroundings in the mid XIX century. *Chornomors'ka mynuyshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odessa, vol. 17, pp. 117-125.

Submitted: 20. 11. 2022

Annotation

The topography of Istanbul is multi-layered, reflecting different periods and components of the historical process of the Metropolis from antiquity to the present. One of the components of the military trace is the Cossack places - connected with the Ottoman Cossack regiments created in 1853 under command of Mehmed Sadik Pasha (Czajkowski). By the 1870s, barracks, headquarter, officers' residences, Adampil suburban colony, suburban estates, etc. became the locations of Ottoman Cossacks, playing an important role in the formalized image of Istanbul as a multicultural city. Memories, archival documents, the press, and photographs allow us to trace not only the location, but also the details of life, the peculiarities of the worldview of the multinational origin Cossacks, who during the tanzimat became a certain model for the formation of the new Ottoman army. As a result of this, both the influence of the Ottoman Cossacks on the Europeanization of Turkish society and the transformation of the perception of the Slavic peoples (Bulgarians, Poles, Ukrainians) in its environment became significant. The practical result of the article is the localization of historical events related to the Ottoman Cossacks, which can become a guide for the touristic route and preservation of cultural heritage.

Key words: Istanbul, Mehmed Sadyk-pasha (Myhaylo Czajkowski), Ottoman Cossacks, Ottoman Cossacks, historical tourism.

КОЗАЦЬКА ТОПОГРАФІЯ СТАМБУЛА ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ У СЕРЕДИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Володимир Полторак

Кандидат історичних наук, доцент
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>
E-mail: poltorak@onu.edu.ua

Цитування: Полторак В. Козацька топографія Стамбула та його околиць у середині ХІХ століття. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 117-125.

Отримано: 20.11.2022

Анотація

Топографія Стамбула є калейдоскопічною, відображаючи різні періоди та складові історичного процесу мегалоліса від античності до сьогодення. Османський період теж не є одноманітним і включає в тому числі таку складову, як корпоративна топографія – вона пов'язана з різними групами населення, які відігравали ту чи іншу роль в історії столиці імперії. В корпоративній слід виділити топографію, пов'язану з османськими мілітарними формуваннями, як от яничарами, військовим флотом тощо. І однією зі складових цього мілітарного сліду є козацький – пов'язаний з османськими козацькими полками, створеними у 1853 р. під керівництвом Мехмеда Садик-паші (Чайковського). До 1870-х рр. казарми, штаб-квартира, резиденції офіцерів, заміська колонія Адампіль, приміські мастки тощо стали місцями розташування османських козаків, відігравши важливу роль в оформленні уявлення про Царгород, як про місто мультикультурне. Спогади, архівні документи, преса, світлина дозволяють прослідкувати не лише розташування, але й подробиці побуту, особливості світосприйняття козаків багатонаціонального походження, які в час танзимату стали певною моделлю формування нової османської армії. Результатом цього став визначний як вплив османських козаків на європеїзацію турецького суспільства, так і трансформація сприйняття в його середовищі слов'янських народів (болгар, поляків, українців). Практичним результатом статті є локалізація історичних подій, пов'язаних з османським козацтвом, що може стати керівництвом для екскурсійного маршруту та збереження культурної спадщини.

Ключові слова: Стамбул, Мехмед Садик-паша (Михайло Чайковський), османські козаки, історичний туризм.

Топографія Стамбула є калейдоскопічною, відображаючи різні періоди та складові історичного процесу мегаполіса від античності до сьогодення. Османський період історії цього міста теж не є одноманітним і включає в тому числі таку складову, як корпоративна топографія – вона пов'язана з різними групами населення, які відігравали ту чи іншу роль в історії столиці імперії. В корпоративній слід виділити топографію, пов'язану із османськими мілітарними формуваннями, як от яничарами, військовим флотом тощо. І однією зі складових цього мілітарного сліду є козацький – пов'язаний з османськими козацькими полками, створеними у 1853 р. під керівництвом Мехмеда Садик-паші (Чайковського).

Джерела дослідження. Дослідження козацької топографії Стамбула у середині XIX ст. можливе із залученням архівних джерел з Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi (далі – BOA), інших документальних джерел і різночасних спогадів самого керівника османських козаків Михайла Чайковського. Першим варіантом спогадів можна вважати оригінальні начерки польською мовою, написані у 1870–1886 рр. в Стамбулі, Києві та на Чернігівщині, які надійшли до рук сина Садик-паші, генерала російської армії Адама Чайковського, який, у свою чергу, передав мемуари до редакції «Київської Старовини» для публікації. У 1891 р. частково вони були опубліковані, доведені до 1840-х рр., але в подальшому публікація припинилась. Друге видання, яке ґрунтувалось на мемуарах Садик-паші – це стаття його дочки Кароліни Суходольської про участь болгар в козацьких підрозділах її батька, а згодом її ж публікація батькових спогадів у формі анекдотів французькою мовою. Сліди цього тексту губляться – архів К. Суходольської до сьогодні не знайдений. Вона померла у 1902 р. в Трієсті (тоді Австрійська імперія). Знов виринає перший варіант мемуарів у 1895 р. в Москві, де редакція «Російської Старовини» за посередництва Адама Чайковського береться за їхню публікацію. Найбільш повна до сьогодні версія мемуарів Садик-паші друкувалась майже десятиріччя в цьому часописі. Саме в цьому виданні найбільш докладні відомості про помешкання, особливості побуту, подробиці подій в Стамбулі [8; 9; 11].

Відштовхуючись від часткового видання мемуарів в «Київській Старовині», у Львові у 1898 р. публікується його переклад на польську мову, проте цей текст не йде далі 1840-х рр. Ще одна публікація мемуарів була здійснена у 1962 р. у Варшаві польською мовою. Це видання ґрунтувалось на тому самому тексті, який свого часу надавав Адам Чайковський, проте за коментарем видавців, було більш повним та стосувалося лише часу Східної війни [7].

Ще одним текстом, який створений пером М. Чайковського, є «Турецькі анекдоти», видані у 1883 р. Джерелами до написання цих коротких текстів стали не лише особисті спогади автора, але й інформація від польських офіцерів, які були в Османській армії, такі як генерал Хржановський – реформатор армії в 1830-х рр., чутки, документи з особистих архівів, наприклад родини Еврен-паші (Македонія), бурхлива фантазія автора. Умовно ці спогади слід віднести до наступних тем: Біографічні дані; Система освіти; Топографія Стамбула; Традиції османського суспільства; Реформи в армії; Створення та діяльність османської таємної поліції; Економічні реформи і три брати д'Алеони; Релігія в імперії; Сільське життя та місцеве мистецтво, наприклад Карагоз [5; 10].

Доля Чайковського в Османській імперії

Османська імперія у середині XIX ст. дала прихисток представникам національно-визвольних та революційних рухів центрально-східної Європи. Популярність орієнталізму в західній культурі дозволила відкрити для Європи багатства ісламської культурної спадщини. Одним з учасників цього процесу став популярний романіст, політик, військовий Михайло Чайковський. З 1835 р. він став співробітничати з Французьким Історичним інститутом, який організував у Парижі «Європейський історичний Конгрес». Виступаючи як спеціаліст з історії козацтва, він виголосив на Конгресі доповідь про вплив козацтва на розвиток літератури. Знаковою виглядає ідентифікація Михайла на Конгресі –

серед французів, поляків, турок, росіян та інших народів останнім в переліку згадується «один Козак». У 1841 р. цей «Козак» Чайковський відправляється з документами Історичного інституту до Османської імперії для розшуків козацької старовини. Історична експедиція відкрила перед Михайлом на Сході безкраї можливості. Стамбул саме переживав реформи Танзімату.

В польському уряді в еміграції Готелі Ламбер Михайло Чайковський запропонував князю Адаму Чарторийському свої послуги – і очолив Східну Агенцію. Цей період діяльності яскраво висвітлений в польській та болгарській історіографії – завдяки збереженому листуванню з Адамом Чарторийським. У 1840-х рр. Чайковський патронус утворення окремої церковної ієрархії у старообрядців – втікачів з Росії, домагається відділення від вселенського патріархату болгарської церкви, веде жваве листування з агентами в Бухаресті, Тульчі та Белграді. Російська дипломатія почала бити на сполох – Микола I особисто вимагав усунення Чайковського зі Стамбула. Шеф жандармів Олексій Орлов в доповідній записці про розкриття Кирило-Мефодіївського товариства зазначив, що керує усіма антиросійським діями «Чайковський, який перебуває в Константинополі»... Одряду ж за справою Кирило-Мефодіївського товариства та придушенням Угорського повстання, розпочала російська дипломатія полювання на Михайла Чайковського [10, с. 123].

В лютому 1849 р. російське посольство в Стамбулі відновило запити щодо видалення Чайковського з берегів Босфору та його агента Ленуара з Белграда.

Доля Чайковського була вирішена, і той повідомив Готель Ламбер: «...Приймаю іслам і стаю підданим султана Османської держави... Моє життя політичне напевне скінчилось, але я переконаний, що мету, яку поставив, досягнув. Султан і каліф, приймає мене за свого підданого... І водночас, хто б не став на моє місце, стяг пана князя зостанеться піднятим в Царгороді – для Поляків, для Русинів, для Слов'ян...» [3].

Ще один агент Готель Ламбер Владислав Косцельський натомість пише до Владислава Замойського з Пери (район Стамбула) 29 грудня 1850 р. «Ото як гром впала на мене звістка про перехід Чайковського до ісламу... Чайка приховував своє рішення, аби його не змогли від нього відмовити. Не можемо подолати нещастя цього, маємо тепер шукати користь для справи. Може бути ця користь велика, а тому закликаю, пане полковнику, в ім'я душі твоєї, в ім'я сльози доведеного патріотизму, не драгуй того чоловіка. Якщо не маєш до нього добрих слів, то принаймні не картай суворо... Був у генерала Опіка. Зустрів не суворого суддю, а змученого приятеля. Так був розчулений, що за декілька хвилин тримав мою руку і слова вимовити не міг... Тітов (працівник російського посольства в Стамбулі. – В. П.) бажав, щоб Чайковського було інтерновано, але султан йому відмовив. Чайковський відмовився від усіх надань, бажав нужду терпіти, але не прийняти від турків нічого. Вреши, в такому нервовому становищі перебуває, що ніхто до нього приступити не може» [3].

Новий розділ біографії Чайковський розпочав на самоті, вибудовуючи самостійно свою подальшу політичну кар'єру в Османській імперії в напрямі конструювання «Козацького проєкту» [7, с. 65].

Козацький проєкт

Полк перший був утворений у 1853 р. Він взяв участь у Кримській війні (діяв під Силістрою, Журжею, Бухарестом, Галацем та Тульчею), потім охороняв кордони з Грецією, дислокувався на Косовому полі, в Шумені [2], Едірне, Сливені тощо. Декілька сотень добровольців з козаків брали участь у франко-пруській війні на боці Франції. Згідно з переліком турецьких підрозділів, козаки обороняли Плевну. За даними Івана Стойчева [12, с. 245], підрозділ був знищений російською артилерією в бою під Горним Дубняком в жовтні 1877 р.

У 1854 р. утворений другий полк – він став називатись драгунським. Його бойовий шлях тривав дещо довше – до 1886 р., коли драгуни були розформовані. Часто два

підрозділи називають «слов'янськими легіонами» – в них служили поляки, болгари, росіяни, українці, серби. Були серед козаків і угорці, євреї, румуни, турки, черкеси. Справжній іноземний легіон в складі турецької армії. До 1871 р. офіційною мовою полків була слов'янська (в спогадах Чайковського вона зветься «малоросійською» – напевно так переклав з оригіналу штатний перекладач «Русской старины» більш властиву творам Михайла «українську мову»). Саме з османськими козаками пов'язані наступні об'єкти в Стамбулі, які можемо використати для прогулянки по місту майже двохсотлітньої давнини.

СУЛТАНСЬКІ ПАЛАЦИ: ТОПКАПИ ДО 1856 Р., ДОЛМАБАХЧЕ (1856-1887) (нижче мал. 4). Тут керівництво Османського козацького війська проводило активно свою політику із зміцнення підрозділів, лобювали зростання їхньої кількості. Особливу пошану до козаків було виявлено під час сходу на престол султана Абдул-Азіза. З документа від 3 липня 1861 р. виходить, що Садик-паша в якості козацького командувача був призначений до церемоніального підрозділу Таклід-Сейф («Опоясування мечем» – аналог коронації європейських монархів) (BOA. A.MKT.NZD. D.357/12. 1 р.).

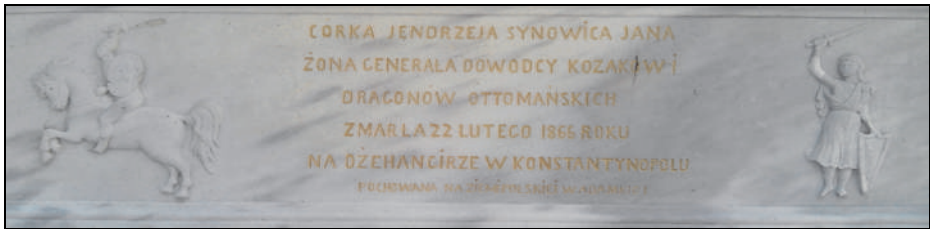
Мал. 4

КАВ'ЯРНЯ В ГАЛАТІ, де була резиденція Козак-паші у 1842 р. Попередня структура управління козаками в Стамбулі згадана в спогадах М. Чайковського: «... В Константинополі був (у 1842 р. – В. П.) представник козаків; його обирали усілякі покидьки, що звали себе козаками, але які склались з польських та українських євреїв та різних бродяг, що стікались в Костянтинполь зі всього світу... Козак-паша затверджувався Високою Портою, збирав з козаків податки та вносив їх до скарбниці, за його посвідченням їм видавались паспорти... У казака-паші була справжня канцелярія з печаткою, свої ясаки, десятники... Тоді, як я прибув до Стамбулу з Бруси, пашею був Арістарх Тооль, двоюрідний брат великого лагофета... Переодягнутим, я побував в кав'ярні в Галаті в їх канцелярії, був під час бесіди, коли двоє козаків побили козак-паші Тооля і самі були побиті іншими козаками» [4, с. 672-673].

ПАЛАЦИ САНОВНИКІВ: РІЗА-ПАШІ В КАДИКЬОЇ, АХМЕД-ПАШІ В АРНАУТКЬОЇ – вони неодноразово згадуються в документах під час переговорів Садик-паші з керівництвом.

АДАМПІЛЬ (ПОЛОНЕЗКЬОЇ) (нижче мал. 1). Засноване 1842 р. Михайлом Чайковським для емігрантів село [1], де на місцевому цвинтарі похована його друга

дружина Людвіка Снядецька та декілька відставних козацьких офіцерів: «Я зайнявся вводом у володіння та влаштування маєтку, отриманого для майбутньої колонії або для майбутнього польського поселення біля підніжжя Алем-дагу. Зібравши з різних сторін до 80 поляків і русинів, я обрав для тієї колонії місце в урочиську, що звалось циганським лігвом, в гарному стройовому лісі, біля холодного джерела. Місцевість була горбиста, пригірки змінювались долинами та байраками, багатими пасовиськами, де можна було знайти поля для оранки; тут текло два струмка, які ніколи не висихали, було багато каштанів та дикого винограду і всякого роду звірів та птахів». Разом зі своїм товаришем Людвігом Звіркоським Чайковський заснували і найменували фактично дві колонії – Адампіль та Аннопіль (на честь князя та княгині Чарторийських) [5, с. 208-210, 223].

Мал. 1

ТОПХАНЕ – пристань, куди прибув вперше Чайковський 20 жовтня 1841 р.

КАЗАРМА СЕЛІМІС (1808-1861) – місце розташування козацьких ескадронів при султані Абдул-Меджиді.

ОРТАКЬОЙ – район, де мешкав Чайковський від 1848 р. [5, с. 459].

ЧИФЛІК ТЕРКОС. Про нього оповідає документ з фонду Sadaret Mektûbî Kalemi Meclis-i Vala (BOA. A.MKT.MVL), датований 18 квітня 1861 року, який повідомляє про стан ведення господарства в чифліку Теркос в передмісті Стамбула (BOA. A.MKT.MVL. D.126/46. 1 р.). Як виходить з документа, там дислокувались підрозділи османських козаків, з інших документів відомо, що вже у 1856-1857 рр. в казармах у Теркосі козаки дислокувались, там зафіксоване навіть поховання одного з офіцерів.

ЧИФЛІК САЗЛИ БОСНА (1851-1862). В Сазлибосні розташовувалась резиденція Садик-паші під час служби в османській армії. Тут він приймав своїх гостей і тут у 1853 р. під час пожежі згоріли майже всі важливі документи, зібрані невтомним Чайкою в його експедиціях Європою.

Наступний документ 15 листопада 1860 р. містить прохання Садик-паші надати йому інший чифлік замість будинку в Сазли-босна (BOA. A.MKT.NZD. D.335/25. 1 р.). Скоріш за все це пов'язане із згадуваним у спогадах Садик-паші випадком пожежі в його замському будинку в Сазли-босні, що призвів до знищення його архівів, зокрема його історичних паперів з Волині. 25 липня 1861 р. був поданий запит англійця Сімона на купівлю чифліка, який належав Садик-паші – напевне мається на увазі Сазли-босна (BOA. A.MKT.NZD. D.359/71. 1 р.). 11 листопада 1861 р. чифлік Садик-паші був переданий новому господарю, при цьому в документах помилково згадується про новий ранг Садик-паші – Ферік (генерал-лейтенант в європейській системі) (BOA. A.MKT.NZD. D.378/1.1 р.).

БУДИНОК В БЕШИКТАШІ. Ще один документ, датований 20 березня 1861 р., містить фонд İrade Meclis-i Vala (BOA. I.MVL). В наказі йдеться про необхідність надати Садик-паші будинок за державний кошт (BOA. I.MVL. 446/19852. 8 р.). В продовження справи надання Садик-паші помешкання в Стамбулі 2 травня 1861 р. йдеться про участь в аукціоні щодо придбання будинку цирюльника Хюсю на вулиці Серенджебей в Бешикташі (BOA. A.MKT.NZD. D.350/46. 1 р.), що неподалік від Йилдизпалацу.

Мал. 2

БУДИНОК САДИК-ПАШІ на Джихангірці (нижче мал. 2-3). 11 травня 1861 р. Садик-паша отримав чергову виплату жалування (ВОА. А.МКТ.NZD. D.352/16.1 р.) – можливо, це субсидія для придбання будинку, бо вже 20 травня Садик-паша отримує у власність особняк Арабоглу Артїна, що належав Казначейству (ВОА. А.МКТ.NZD. D. 353/35. 1 р.). 22 липня 1861 р. вийшла постанова про надання Садик-паші особняка в районі Стамбула Бебек (Bebek), що до того належав Арапоглу Артїна (ВОА. А.МКТ.МНМ. D.227/44. 1 р.).

МУЗЕЙ АДАМА МІЦКЕВИЧА. В центрі Стамбула в районі Бейоглу (Тарлабаш) розташований музей Адама Міцкевича. Чорна плита на нижньому поверсі повідомляє, що тут помер і був початково похований великий поет. А приїхав до Стамбула він на запрошення Садик-паші [6, с. 70]. Вони разом мріяли про відродження Польщі в союзі з Україною-Руссю – і разом захоплювались кавалерійською звитягою османських козаків. Міцкевич і Садик-паша запропонували мільйонеру Якобу Ротшильд у підтримати козацтво – і утворити в його складі окремих єврейський гусарський полк! Через два місяці скромний будинок, який він тримав у Тарлабаші, став останньою адресою для поета, який помер 26 листопада від холери. Оригінальний будинок Міцкевича згорів під час

великої пожежі Пери 1870 р. Будівлю, де з 1955 р. знаходиться музей, збудував того ж року Юзеф Ратинський. На честь поета вулицю, на якій розташований будинок, назвали вулицею Адама Міцкевича.

Мал. 3

ПОЛЬСЬКИЙ КВАРТАЛ. Як і Пера та Галата, Шішлі був одним із найважливіших місць, де козаки та драгуни оселилися в Стамбулі в XIX ст. Після закінчення Кримської війни (1853 – 1856 рр.) частина козаків, які служили в османській армії, залишилася в Османській імперії. Багато з них побудували маленькі дерев'яні будинки в районах Тагавла та Енішехір (сьогодні Куртулуш) на гроші, надані їм британським урядом за службу в османській армії під час Кримської війни. Завдяки левантійській атмосфері Шішлі біженці легше звикли до нових умов.

ЦВИНТАРІ. Багато поляків поховано на католицькому кладовищі Ферікьой, Полонезької та інших стамбульських кладовищах. Імена, знайдені на надгробках, нагадують, що Османська імперія була останньою адресою для значної кількості козаків.

Отже, у 1850 р. разом з багатьма біженцями та емігрантами Михайло Чайковський прийняв іслам та майже три десятиліття жив в Османській імперії. Його твори та листування дозволяють прослідкувати, як він сприйняв Стамбул. Його випадок характерний і унікальний водночас, дозволяє по іншому поглянути на українсько-турецькі контакти в модерну добу [10, с. 165]. Окремо слід виділити творчість Садик-паші, яка відкрила українському, польському, французькому, російському читачеві завісу Османського світу. Образи мусульманина, турка, османа олюднюються, бар'єри непорозуміння та звинувачень розхиляються. Минуле відносин наповнюється прикладами співпраці. Майбутнє виглядає сповненим спільними проєктами та звершеннями. Особиста доля Садик-паші свідчить про порозуміння, про толерування інакшості – про поширення цінностей модерного часу.

До 1870-х рр. казарми, штаб-квартира, резиденції офіцерів, замська колонія Адампіль, приміські мастки тощо стали місцями розташування османських козаків, відігравши важливу роль в оформленні уявлення про Царгород, як про місто мультикультурне. Спогади, архівні документи, преса, світлина дозволяють прослідкувати не лише розташування, але й деталі побуту, особливості світосприйняття козаків багатонаціонального походження, які в час танзимату стали певною моделлю формування нової османської армії. Результатом цього став визначний як вплив османських козаків на європеїзацію турецького суспільства, так і трансформація сприйняття в його середовищі слов'янських народів (болгар, поляків, українців). Практичним результатом статті є локалізація історичних подій, пов'язаних з османським козацтвом, що може стати керівництвом для екскурсійного маршруту та збереження культурної спадщини.

Джерела та література:

1. Adamska J. Dom pamieci Zofii Ryzy: Adampol-Polonezkoy. Warszawa, 2004. 68 s.
2. Badem C. The Ottoman Crimean War (1853-1856). Leidem-Boston, 2010.
3. Chudzikowska J. Dziwne życie Sadyka Paszy o Michale Czajkowskim. *PIW*. 1971.
4. Gümüs M. Mehmed Sadik Pasa (Michal Czajkowski) ve Osmanli devlet'nde kazak suvari alayı. *Turkish studies*. V. 5/3. 2010. P.1362-1375.
5. Metin E. Wanda ya da Mehmed Sadik (Çayka) paşa'nin türkiye anekdotlari. *Tarih dergisi*. Istanbul, 2017. Sayı 65 (2017 / 1). S. 99-118.
6. Rawita-Gawronski Fr. Michal Czajkowski (Sadyk-pasza). Jego życie, działalność wojskowa i literacka. Zarys biograficzny. Petersburg, 1901.
7. Saadet Büyüç. Michał Czajkowski (Sadik Pasha) and his cossack cavalry regiment/ In Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of master of arts. Ankara, 2013. 135 p.
8. Записки Михаила Чайковского. *Русская старина*. 1898. № 6. С. 672-673.
9. Записки Михаила Чайковского. *Русская старина*. 1898. № 7. С. 208.
10. Полторак В. М. У чотирикутнику європейських столиць: Михайло Чайковський та османські козаки в модернізації Південно-Східної Європи. Одеса. Одеса, 2018. 212 с.
11. Рибак М. Михайло Чайковський – Мегмет Садик Паша. Альманах українського національного союзу. Нью-Йорк, 1971. С. 86-97.
12. Стойчев И.К. Казак-алая на Чайковски. София, 1944.

References:

1. Adamska, J. (2004) *Dom pamieci Zofii Rzy: Adampol - Polonezkoy*. Warszawa. 68 s. [in Polish].
2. Badem, C. (2010). *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*. Leiden-Boston. [in English].
3. Chudzikowska, J. (1971). *Dziwne życie Sadyka Paszy o Michale Czajkowskim. PIW*. [in Polish].
4. Gümüs, M. (2010). *Mehmed Sadik Pasa (Michal Czajkowski) ve Osmanli devlet'nde kazak suvari alay. Turkish studies*, vol. 5/3. [in Turkish].
5. Metin, E. (2017/1). *Wanda ya da Mehmed Sadik (Çayka) paşa'nin türkiye anekdotlari. Tarih dergisi*, Istanbul, sayi 65, s. 99-118. [in Turkish].
6. Rawita-Gawronski, Fr. (1901) *Michal Czajkowski (Sadyk-pasza). Jego zycie, dzialalnosc wojskowa i literacka*. Zarys biograficzny. S. - Petersburg. [in Russian].
7. Saadet, B. (2013). *Michal Czajkowski (Sadik Pasha) and his cossack cavalry regiment/ In Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of master of arts*. Ankara. [in Turkish].
8. Zapysky Mykhayla Chaikovskoho (1898). *Rusaskaia staryna*, vol. 6, s. 672-673 [in Russian].
9. Zapysky Mykhayla Chaikovskoho (1898). *Rusaskaia staryna*, vol. 7, s. 208 [in Russian].
10. Poltorak, V. M. (2018) *U chotyrykutnyku yevropeiskykh stolyts: Mykhailo Chaikovskyyi ta osmanski kozaky v modernizatsii Pivdenno-Skhidnoi Yevropy*. Odesa. 212 s. [in Ukrainian].
11. Rybak, M. (1971) *Mykhailo Chaikovskyyi – Mehmet Sadyk Pasha. Almanakh ukrainskoho natsionalnoho soiuzu*. New-York, s. 86-97. [in Ukrainian].
12. Stoichev, Y.K. (1944) *Kazak-alaia na Chaikovskyyi*. Sofia. [in Bulgarian].

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268834>
УДК 94(477) “19/20”

KHADZHYBEY (ODESA) IN MIGRATION PROCESSES IN THE END OF THE XVIII – EARLY OF THE XIX CENTURY

Olena Bachynska

DSc (History), Professor
Odesa I. I. Mechnikov National
University 2, Dvoryanska Str., Odesa,
65082, Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>
E-mail: Olena_an@ukr.net

Citation: Bachynska, O. (2022). Khadzhybey (Odesa) in migration processes in the end of the XVIII – early of the XIX century. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, pp. 126-140.

Submitted: 20. 10. 2022

Annotation

In the article, for the first time, the biographical documents of the first inhabitants of Khadzhybey (Odesa) in the end 18th the early 19th centuries are brought to the readers' attention. The documents are descriptions of residents who lived in Khadzhybey (Odesa), and then decided to settle in Budjak's fortresses – Akkerman, Kiliya, Izmail. The documents are in the funds of the Communal Institution "Izmail Archive" and the Russian State Military Historical Archive.

Biographies demonstrate the onomastics, the demographic composition of the family, the appearance of the origin of the inhabitants, their occupations and, even, the language of communication. As a result of a brief analysis, it can be found that the workers had different ethnicities, among them there were Ukrainians, Russians, Greeks, Moldovans; workers, mainly from Right-Bank Ukraine, Southern Ukraine and Bessarabia, moved there.

Key words: *Khadzhybey, Odesa, migration processes, social history, Ukrainians, Russians, Greeks, Moldovans.*

ХАДЖИБЕЙ (ОДЕСА) У МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ В КІНЦІ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.

Олена Бачинська

Доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
та спеціальних історичних дисциплін,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082,
Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>
E-mail: Olena_an@ukr.net

Анотація

В статті вперше запропоновані до уваги читачів документи-біографії, перших жителів Хаджибея (Одеси) в кінці XVIII – початку XIX ст. Документи, являють собою описи жителів, які проживали в Хаджибеї (Одесі), а потім вирішили оселитися у фортецях Буджак – Аккермані, Кілії, Ізмаїлі. Документи зберігаються у фондах Коомунальної установи “Ізмаїльський архів” та Російському державному військово-історичному архіві.

Цитування: Бачинська О. Хаджибей (Одеса) у міграційних процесах в кінці XVIII – початку XIX ст. *Чорноморська мінувшина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 126-140.

Отримано: 20.10.2022

Біографії дозволяють з'ясувати – ономастику, демографічний склад родини, зовнішній вигляд походження жителів, їхні заняття і, навіть, мову спілкування. Внаслідок стислого аналізу можна виявити, що робітники мали різну етнічну належність, серед них були українці, росіяни, греки, молдовани; переходили робітники, переважно з Правобережної, Південної України та Бессарабії.

Ключові слова: Хаджибей, Одеса, міграційні процеси, соціальна історія, українці, росіяни, греки.

Одним із населених пунктів, який відіграв роль важливого міграційного центру, як в османську добу, так і під час російського панування був Хаджибей, згодом Одеса. Незважаючи на значну кількість спеціальної історичної та псевдонаукової літератури, дискусії про вік міста, його заснування та перших поселенців продовжують мати місце. Полеміка виникає в тому числі й через брак джерельної бази. Внаслідок цього актуалізується пошук і публікація нових джерел. *В даній публікації метою є запропонувати для аналізу окремі дані щодо перших жителів міста та наколишніх хуторів, які брали участь у розбудові Хаджибея (Одеси), тобто його соціальної історії.*

У другій половині XVIII ст. Хаджибей здійснював важливу комунікативну функцію між двома великими територіальними одиницями Османської імперії – Очаківською землею та Буджаком. Про це свідчить витяг з архіву османської канцелярії щодо місця знаходження та розбудови Хаджабея у січні 1765 р. Зокрема, документ повідомляв, що очільником порту і пристані Хаджабей – еміном – вдруге був призначений Хафиз Ельхадж Мехмед, який був мюддерісом³ двох медресе при мечетях Сулейманіє та Нурі Османі у Стамбулі. [5, док. 20, с. 231]. В документі описані кордони Хаджибея: “великий шлях, що з Ходжабею прямує до Озі (Очаків) і Айранджи; великий шлях, що прямує до Аккермана і Яник Паланки, який проходить через верхів'я долини, названої Даллик (Дальницька долина). То є місце, де сполучаються великий шлях, що йде з Міяк (Маяк), та інша дорога, що веде до Аккермана. З цього місця сполучення шляхів [кордон] по тій самій долині вздовж продовження ріки простягається до Чорного моря, звідки узбережжя сягає Ходжабею”. Важливим є те, що османська влада намагалась створити зручні умови для економічного розвитку населеного пункту. Так, за згаданим документом надавалось рішення про те, що “морський мол пристані в порту Ходжабея є досить широким, тому для татарських спільнот мають бути зроблені всілякі полегшення і зручності його використання під час завантаження зернового збіжжя на кораблі...”. Для торговців зі Стамбула та Бендер, а також Росії та Польщі надавались можливості для оренди і для завантаження/перевантаження зерна; “кочовому населенню” дозволялась обробка землі навколо Хаджибею [5, док. 20, с. 231-232]. Важливість Хаджибея підкреслювалась і тим, що він набув статусу султанського хасеу, тобто вважався найкращим і найвигіднішим володінням. Кримський хан Селім Гірей двічі протягом 1765 р. побував в Хаджибеї, бачив портову пристань і будівлі. Хан мав проконтролювати перевезення до нього з Овідіюполя (Адждидере) збіжжя, і в подальшому сприяти торгівлі між Хаджибеєм і Стамбулом зерном, вершковим маслом та іншою продукцією, що привозили “єдисанці” (представники Єдисанської орди – О. Б.) [5, док 20, с. 232; док. 21, с. 236; док. 22, с. 240; док. 23, с.245]. Незважаючи на складну військово-політичну ситуацію в регіоні (походи запорозького козацтва на Хаджибей, російсько-турецькі війни) протягом наступних 20 років Хаджибей залишався ланцюгом зв'язку

³ Мюддеріс – мусульманський богослов, вчитель у духовному училищі; вчений.

провінцій Османської держави з метрополією – зі Стамбулом. Зокрема, один з польських чиновників, вчений та мандрівник Валеріан Дзедушицький вже у 1785 р. здійснив поїздку по Дністру, щоб вивчити можливість торгівлі до Стамбула. Він зазначив, що до Аккермана з Хаджибея прибували кораблі для перевезення зерна до Стамбула. Одним з керівників таких кораблів був капітан турецького походження Ахмет паша [2, с. 702-703].

Про Хаджибею як архітектурно-інженерну систему – місто, порт, фортецю, на сьогодні написано значну кількість наукових робіт і точиться чимало дискусій, в тому числі пов'язаних з віком наступниці Хаджибея – Одеси. В даній публікації, ми хотіли б звернути увагу не на будівлі та укріплення Хаджибея, а на його роль, в контексті міграційних процесів кінця XVIII ст. Адже, здійснюючи, торгівлю (товарообіг) зі Стамбулом, з Хаджибея відправляли човни і до найближчих портів – Очаків, Аккерман та інші. Звісно, що наявність порту та можливості заробітку тягнули до Хаджибею різні соціальні категорії людей.

Перехід території межиріччя Південного Бугу та Дністра від Османської до Російської імперії після Яського миру 1791 р. зумовив необхідність місцевого населення приймати рішення або мігрувати, або пристосуватися до нових реалій життя. Нова російська адміністрація вже у 1796 р. склала декілька переписів Хаджибея (Одеси), в якому зазначала склад жителів та їхні заняття. Складались Переписи “градоначальником” – городничим міста, секунд-майором Григорієм Кир'яковим (призначений у липні 1795 р.). За Переписом на жовтень 1796 р. населення нараховувало 3585 чоловіків і 1029 жінок (77,7% і 22,3% відповідно), виключаючи військових [1, с. 21-24]. З них: “записаних у місті в різних званнях” – 2699 осіб, а “незаписаних, але такі, що мають торги та промисли, а також в роботах” – 1915 (58,5% і 41,5% відповідно); усіх російських жителів – 3354 особи (72,7%), іноземців – 812 осіб (17,6%), євреїв – 448 осіб (9,7%). Цікавим виглядає ще кілька показників даного Перепису. Так, зокрема, під час перерахунку будинків мешканців зазначено – “панських, купецьких та різного звання” – 236, “тих, хто торгує різними товарами, промислами та “рукоделієм” – 277, “різних робочих та інших простих людей” – 234, “заміських будинків” – 7. Наявність “партикулярних магазинів” – 19 та “лавок на привозі” – 212, “погребів” – 67 та ковалень – 3 свідчить про можливість заробітків постійних та сезонних для різних осіб, які проживали в місті або в навколишніх хуторах. Хто були ці робітники, звідки приходили в процесі міграції дають можливість розкрити, поки в невеликій кількості, документи Комунальної установи “Ізмайльський архів” [3] та Російського державного військово-історичного архіву [4]. Складання цих документів викликано реєстрацією (описом) жителів, які перебували у фортецях Буджака – Аккермані, Ізмаїлі та Кілії, коли ці фортеці перейшли до Російської імперії під час російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. Автором публікації, на сьогодні, виявлено 39 біографій таких мігрантів з Хаджибея (Одеси) до зазначених фортець, і виокремлено їх для публікації з набагато більшого масиву подібних документів. В наведених біографічних даних наявна інформація про багатьох родичів або односельчан, які разом перебували в Хаджибеї (Одесі). Біографії свідчать про те, що робітники мали різну етнічну належність та різну територію походження. Зокрема, серед них українці, росіяни, пилипони (одна з груп росіян – старообрядців, яких адміністрація визначала як окрему групу населення), греки, молдовани (док. 1-2, 4). Наприклад, один з таких представників, українець Іван Павленко, зайшов в Хаджибею у 1787 р. з родиною, як зазначає документ він розмовляв українською мовою (док. 1, № 8). Переходили робітники, переважно з Правобережної, Південної України та Бессарабії. Документи дають можливість охарактеризувати ономастику жителів, зовнішній вигляд, демографічний склад родин, міграційні шляхи.

Отже, аналіз документів-біографій жителів Хаджибея (Одеси) в кінці XVIII – початку XIX ст. показує різноманітність етнічного складу, походження та демографічних показників, всі ці робітники зробили свій внесок в соціальну історію міста.

Запропоновані нижче документи публікуються вперше, популярним методом, зі збереженням мовних, граматичних та стилістичних особливостей оригіналу (в тому числі граматичних помилок). Старі кириличні літери “і” та “Ѣ” замінені відповідними літерами “и” та “е”. Твердий знак в кінці слів опущений. Непрочитані слова позначені трьома крапками у квадратних дужках.

Документи:**Документ № 1. Фрагменти формулярного опису ізмаїльських жителів. 1810 р.**

№	Имена и прозвания	Лета	Имена их жен и детей	Лета	Каких примет	Где прежде имел жителство	4
1	Малоросияне Андреи Строщ	50	Холосты	40	Лицем чист волосы на голове Светлорусые нос умеренной глаза серые говорит по малоросийски росту посредственного	Прежде сего жителство имели Киевской губернии в городе Чигирине, а оттудова пошли по промыслу чумацкому назад тому 17 лет где и проживали по разным местам около одессу а после в Бесса- рабии в селении китан на рыбной ловли прожи- вали а оттоль сего 1809 ^{го} года ноября 13 ^{го} числа пришли в город измаил нажителство без всяких видов	
2	Василей Гримькин	30	Холост	-	Лицем бел волосом светлорус Глаза Серые нос Широковат бороду бреит Говорит помалоросийски росту среднего	Прежде сего жителство имели каменец Подольской губернии вселении лесничим а оттудова пошли назад тому 17 лет в молдавию Где проживали по разным местам около Одессу, и около бендер чумаковали а сего 1809 ^{го} года ноября 13 ^{го} числа пришли в город измаил на жителство без всяких видов,	
3	Василей Заднепренской	30	жена Марья сын Осип дочь Марья брат Кирило жена Гапка Сыновья Иван	20 2 1 35 25 20	Лицем одутловат чист волосы наголове темнорусые бороду бреит нос поклип росту среднего	Прежде сего жителство имел Екатерино- славской губернии Золотоножскаго уезда вместечке [клин..зовои] казенной крестьянин а оттоль назат тому 20 лет	5

⁴ “Чем имеет пропитание”, “В каком доме живет”, “Куда выбыл нажителство или куда отправлены”. В даній колонці зазначено на усіх полях, що перелік осіб у місті перевірених губернським секретарем.

⁵ 1810 года августа 18 дня по повелению от господина генерал-майора и кавалера тучкова 2-го за № 2082 записаного в числе здешних жителей малоросийнин василей заднепренченко с ево женою и дочерью отданы коллежскому регистратору Левицкому

			Грицко	15		пошел Херсонской губернии тираспольского уезда в селение широкое где проживал 10 лет а оттоль в городе Николаеве 5 лет в одесе на долнике в хуторах жил 5 лет а сего 1810 года марта 15 дня пришел на жителство в крепость измаил без всякаго вида;
4	Василей Заднепренской Вдвоине записан ⁶	30	жена марья	20	Лицем бел волосом светлорус глаза серые нос остр посредственной	Прежде сего жителство имел Екатерино- славской губернии Золотоножского уезда вместечке [клс.. зовой] казенной крестьянин а оттоль назат тому 20 лет пошел Херсонской губернии тираспольского уезда в селение широкое где проживал 10 лет а оттоль в городе Нико- лаеве 5 лет в одесе на долнике в хуторах жил 5 лет а сего 1810 года марта 15 дня пришел на жителство в крепость измаил
			сын осип	2		
			дочь марья	1		
			брат кирило	35		
			жена гапка	25		
Сыновья Иван	20					
5	Грицко матияш	40	жена Катерина федорова дочь	30	Лицем круглик ребоват волосы наголове ибороде темнорусые глаза серые нос посредственной бороду бреит говорит помалороссииски росту среднего;	Прежде Сего жителство имел в полше Каменец подолской губернии брославского уезда в селении [Кринивцах] в подданстве Графа Потоцкого откель пошел в прошлом 1897 ^{м7} году м-ца и числа неупомнит по чумацкому промыслу города одесса на хуторах в селении Далнике 7 лет оттоль близу днестра вселении Калогри и жили по разным местам, а 1807 года в молда виин акерманскаго ценута в селении Слобозеи и Турлаках а сего 1810 ^{од} года февраля 10 ^{го} дня пришел на жителство в город измаил без всякаго вида
			сын матвей	2		
			брат сво Николаи	25		

⁶ В тексті записаний двічі, однак опис родини та прикмет різний. Див. № 3.

⁷ Так у тексті, мало б бути або 1789, або 1798.

6	Герасим Никитин сын олейник	35	Жена матрона иванова дочь	27	Лицем чист волосы на голове темнорусые на бороде и усах русые глаза серые нос умеренной росту посредственного;	Прежде Сего жителство имел херсонской губернии орликакого уезда казенной поселанин в селении терновки, а назад тому 8 ^м год пошел оттудова где и проживал по разным местам около одесса а прошлаго 1808 ^{го} года перешел в молдавию, а сего 1810 ^{го} года Генваря 31 ^{го} дня пришел на жителство в крепость Измаил, без всякаго вида
			Сыновья Карней	17		
			Иван	15		
			дочери афросиния	10		
			татьяна	5		
			братья его Семен	27		
			жена мария	25		
			сын степан	3		
			брат Никита	25		
жена аксинья иванова дочь	20					
7	Грицко радченко	38	холост	33	Лицем бел волосы наголове темнорусые глаза серые нос невелик бороду бреет росту среднего говорит по малороссиински	Прежде Сего жителство имел Киевской губернии радомышльскаго повета вселении Вильне помещика графа Елизара, и в подданстве его находился, а прошлаго 1799 ^{го} года м-ца не упоминает пошел по чумацкому промыслу на воловьих подводах проживал в городе одессе такирмане отголь Сего 1809 ^{го} года ноября 18 ^{го} дня пришел в измаил на жителство без всякаго вида;
			брат его родной Данило			
8	Иван Павленко	25	жена пелагея михайлова дочь	20	Лицем бел волосом светлорус глаза серые нос не большой бороду бреит говорит по малороссиински росту среднего	Прежде сего жителство имел белоруской губернии мстиславскаго уезда в селении [возе], а оттудова пошел с семейством в 1787 ^м году месяца неупомнит в город одес и проживал в селе крохмачах а оттудова пришел крепость измаил Сего 1809 ^{го} года ноября 18 ^{го} дня без всякаго вида,
			сын Леон	3		
			У него мать аксинья	60		
			Яков товарищ ево	-		

9	Иван Васильев сын дубровский	26	жена Пелагея Прокофьева дочь	18	Лицем кругл смуловат волосы на голове и бровях темнорусые Глаза Серые нос ост бороду бреит говорит по малороссиински росту большаго,	Прежде сего жителство имел Херсонской губернии Елисаветградскаго уезда в селении абрамовки в казенных поселянах, а назат тому шесть лет в прошлом 1804 ^м году м-ца не упомнит пришел в город одесс где и проживал три года по заработкам асего 1810 ^{го} года марта 8 ^{го} числа пришел на жителство в крепость измаил без всякаго вида;
10	<u>Великороссиинск ои породы</u> Иван афанасьев сын волошенков	23	Холост		Лицем бел кругловат нос посредственной волосы на голове бровях и усах светлорусые Глаза карие росту большаго говорит по россиински,	Прежде сего жителство имел в городе нежине Киевской губернии из мешан пошел назад тому 14 лет проживал в херсонской губернии в городах николаеве три года в одессе 5 лет в тересполе один год, а отоль перешел в молдавию, 1806 ^{го} года где и проживал у миркитантов, по заработкам а сего 1809 ^{го} года декабря 3 ^{го} дня пришел на жителство в крепость измаил
11	<u>Малороссиине</u> Иван Колениченко	40	жена анна	20	лицем Смугл волосом черн Глаза серые нос продолговат росту среднего	Прежде сего жителство имел в полше Каменец подолской губернии и уезда в селении бештаннкове подданстве помещика графа Любомирскаго а 788 ^{го} года пришел Херсонской губернии вселение губовку жил 5 лет аотоль вгород одес где проживал 15 лет вселении татарках апрошлаго 1809 года пошел по чумацкому промыслу в бесорабию а сего 1810 года пришел на жителство в крепость измаил
			сын карпо	5		
			дочь [дом...а]	3		
12	Михаило рудои	35	жена аксинья	25	Лицем чист Глаза карие волосы на голове и усах русые нос	Прежде сего жителство имел в полше в местечке белой церкви в подданстве находился
			дочь ульяна	12		
			брат его каленик	45		

			сын его прокофии	10	продолговат росту большаго,	князя Любомирского, а назад тому 16 лет перешел на жителство в город одесса а от тудова прошлаго 1807 ¹⁰ года перешел нажителство кишневского ценута в город виргиев, а сего 1810 ¹⁰ года генваря 31 ¹⁰ дня пришел на жителство в крепость измаил без всякаго вида,	
13	Семен Соколенко	27	холост		Лицем бел волосом темнорус Глаза карие бороду бреит Нос остр говорит по малороссииски росту среднего,	Прежде сего жителство имел Киевской губернии Звенигородского уезда казенной поселянин в самом городе а оттоль назад тому 12 лет пошел в одес по чумацкому промыслу а сего 1809 ¹² года пришел на жителство в измаил без всякаго вида,	
		брат его Семен	25				
		Петро	18				
14	Серген Иванов	28	вдов		лицем кругл смугловат волосы на голове темнорусые глаза карие нос покляк росту не большаго говорит пространно;	Прежде Сего жителство имел Костромской губернии и уезда в селении белисове казенной крестьянин а назад тому 20 лет пошел по маркитанскому промыслу проживал в городе одесе 10 лет а из одеса в бесорабии в селении Кислицах проживал 1 год а оттоль пошел на рыбной завод проживал 7 лет а сего 1810 года марта 30 ¹⁰ дня пришел на жителство в крепость измаил без всякаго вида;	
		брат ево иван	25				
		жена прасковья	25				
		сын иван	2 м- ца				
		дочь настая	5				
15	Федор моисеенко	28	Холост		Лицем краснолик волосом черн Глаза карие нос коротковат бороду бреит говорит помалороссииски росту среднего	Прежде сего жителство имел Каменец подольской губернии болтянского уезда вселении слободзеи, а оттоль пошел в одес 1797 ¹² году м-ца не упомнит во оном жил 5 лет а из онаго пошел близь днестра в селении молоешти а сего 1809 ¹² года ноября 18 ¹² дня пришел на жителство в измаил без всякаго вида,	

16	Федор фетченко	28	жена алена	23	Лицем круглолик чист волосы наголове темнорусые наборде иусах русые бороду бреит глаза серые нос посредственной росту среднего,	Прежде сего жителство имел херсонской губернии Елисаветоградскаго уезда вселении Губовки вказенном селении аотголь пришел Херсонской губернии Тираспоскаго уезда вселении Завертаиловки жил 9 лет, аотголь вгород одес пришел нажителство вгород измаил безвсякаго вида;
17	Яков филенко	40	холост товарищ трофим бондаренко	35	Лицем бел волосом темнорус глаза серые нос не большою бороду бреит усы светлорусые говорит по малороссински росту посредственного,	Жителство прежде имел Киевской губернии города Звенигородки казенным крестьянином а отголь 1798 ²³ года пошел по чумацкому промыслу в город одес где и проживал по разным местам а сего 1809 ²³ года ноября 18 ²³ дня пошел в город измаил на жителство без всяких видов,
18	<u>Великороссииск ие люди</u> Егор Степанов сын виноградов	19	холост		Лицем чист волосом светлорус глаза серые нос посредственной говорит по руски росту среднего	Прежде сего жителство имели Калугской губернии медынского уезда в деревни бокшиной в подданстве были помещицы Графини головниной а назад тому 8 ²³ лет пошли по заработкам вгород Елисоветград, а отголь в одес где проживали первой один год а второй два года, и перешли в безорабию килеискаго ценута в селение Зебриянах, по разным местам 1 ²³ жил один год а второй пришел в одессу прямо в измаил, а отголь пошли сего 1810 ²³ года февраля 20 ²³ на жителство в крепость Измаил без всякаго писменнаго вида
19	Егор Захаров сын Румянцов ⁸ Так как по [б...кому] билету значится принадлежащим госпоже Головиной то и неследует быть записаным	23	холост		Лицем чист волосы на голове светлорусые глаза серые нос продолговат бороды и усов не бреит росту среднего говорит по руски;	

⁸ Закреслений

20	<u>Россиинскои породи</u> Иван Карпов сын Суздапцов	20	холост		Лицем бел продолговат нос посредственной волосы на голове бороде светлорусые усов и бороды не бреит Росту неболшаго,	Прежде сего жителство имел в киевкои губернии в городе Умане, а оттудова пошел по заработкам назат тому седмой год в город одесс где и проживал по разным хозяинам четыре года а прошлаго 1807 ^{го} года перешел в бессорабию а сего 1809 ^{го} года декабря 3 ^{го} дня пришел на жителство в крепость измаил без всякаго вида
21	Иван Синяев	36	жена маланья	28	Лицем кругл Смугловат волосы на голове и бороде Светлорусые бороды не бреит глаза серые нос остр росту среднего,	Прежде сего жителство имел орловскон губернии Города орла мещенин а отголь Назад тому 18 лет пришел в город одесс где и жил один год а с адессу пошел в молдавию яскаго ценута в Селении Кунишном, проживал 17 лет а сего 1810 ^{го} года марта 8 ^{го} дня пришел нажителство в крепость измаил без письменнаго вида;
			сыновья максим	9		
			клим	11		
			Семен	5		
			дочери аксинья	7		
			анна	3		
			братья ево Николаи Федор	22 15		
22	Козма Сергеев сын Лебедев	38	жена наталя иванова дочь	37	Лицем бел волосы на голове усах и бороде темнорусые бороды не бреит нос посредственной глаза серые росту неболшаго говорят пространно;	Прежде сего жителство имел в Херсонскои губернии кизикерменскаго уезда в оном жил а оттудова пошел в 1795 ^{го} году месяца и числа неупомнит. Пошел по промыслу торговому, и проживал в городе одессе восем лет, а оттудова пошел в молдавию в местечко кишнев, в городе Ясах и бессарабии в ценуте кишневском в селении вилков по разным местам а сего 1809 ^{го} года декабря 2 ^{го} дня пришел на жителство в крепость измаил без всякаго вида;
			шурин ево василеи тимофеев сын дядин	40		
23	Сидор анофрив сын щербаченко	38	жена анна николаева дочь	25	Лицем чист Глаза карие волосы на голове бороде и усах темнорусые	Прежде Сего жителство имел Херсонскои губернии орлицкаго уезда казенной
			сын павел	5		

			братья его Сидор	40	нос умеренной росту посредственнаго;	поселянин в селении Терновки назат тому 8 ^м год, пошел оттудова где и проживал поразным местам около адесса а прошлаго 1808 ^м года перешел в молдавии а сего 1810 ^м года Генваря 31 ^м дня пришел на жителство в крепость Измаил,
			жена анна	25		
			сын Исак	8		
			Иосиф	30		
			жена авдотья	25		
			михаило	40		
			жена Катерина николаева дочь	25		
сын дмитрей	10					

Комунальна установа "Ізмаїльський архів". Ф. 514. Он. 1. Спр. 2.

Документ № 2. Фрагменти формулярного опису жителів міста Ізмаїл. 1811 р.

№	Имяна и прозванияи	Лета	Имена их жен и детей	Лета	Каких примет	Где прежде имел жителство
1	<u>Грек</u> Николай Дмитрий сын Хаджи	27	жена Александра	20	Лицем чистоват волосом черноват глаза черны нос продолговат росту немалого	Прежде сего жителство имел в Херсоне купеческий сын от коль пошел лет 25 назад в очаков от коль в одесе лет 15 назат а лет 7 в таганрог где был и приписан а из таган рогу с... в безарабию где и проживал
			дочь марья	3		
2	<u>Пилипоны</u> Тимофей николаев сын Сакалов	28	Жена авдотья	17	Лицем рябоват волосом темно рус глаза серы курносават росту немалого	Прежде сего жителство имел Могилевской губернии города [...]елищ в слободе Вясюки мещенин от коль пошел седмой год спашпортом для заработков Водес а потом при армии в молдавии а сего 1811 ^м года маяя 2 ^м дня пришел на жителство в крепость Измаил
			брат матвей	33		
3	<u>Грек</u> Александр николович	39	работники Ево Стоян Яни	35	Лицем смугловат волосом черноват глаза серые нос продолговат росту немалого	Прежде сего жителство имел Задунаем в городе Заполя от коль пошли на одной лодке со апельсинами в город одес назат тому месяцев шесть а из одесу поданному от карантина свидетельству прибыли на одной лодки в крепость Измаил нажителство сего 1811 ^м года маяя 10 ^м дня
			Стефан антонов	25		

4	<u>Великороссий-ской породы</u> Степан Егоров сын лактионенка	40	Вдов		Лицем смугловат волосом черноват глаза серые курносават росту немалого	Прежде сего жителство имел Херсонской губернии елисаветскаго уезду в селении николском от коль пошел год пять для заработков в адес и прошел в безарабию где и проживал а сего 1811 ^{го} года апреля 19 ^{го} дня пришел на жителство в крепость Измаил
5	Пилипон Алексей иванов сын Поляков	41	Вдов		Лицем чист Волосом рус Глаза серы нос остр росту немалого	Прежде сего жителство имел в Санкт-Петербурге тамошний мещанин от коль пошел 15 лет по пашпорту в одес для торговли где жил лет пять а потом пришел в молдавию где и проживал а сего 1811 ^{го} года мая 16 ^{го} дня пришел на жителство в крепость Измаил
6	<u>Малоросиане</u> Еким иосипов сын шераваринко	45	Вдов		Лицем худошав Волосом рус глаза серы нос остр росту немалого	Прежде сего жителство имел Елисаветградскаго уезду вселении [аржамии] казенной поселянин от коль пошел лет пятнадцать попашпарту в одесс где жил лет десять а потом перешол в безарабию где проживал а сего 1811 ^{го} года мая 16 ^{го} дня пришел на жителство в крепость Измаил
7	Клим Васильев сын Хмеличев	29	холост Брат Трофим	20	Лицем чист Волосом рус глаза серы нос остр росту немалого	Прежде сего жителство имел водесе в селении нирыбалском от коль пошел другой год в безарабию по чюматству асего 1811 ^{го} года мая 17 ^{го} дня пришел на жителство в крепость Измаил

8	Алексей Кирилов сын тимошенко	30	холост		Лицем рябоват Волосом рус глаза серы нос приличной росту немалого	Прежде сего жителство имел Киевской губернии Богославскаго уезду в местечке кановки казенной поселянин от коль пошел седмой год в одес и проживал по разным хуторам а прошлова года пришел в безарабию и жил по рыбалкам асего 1811 ^{го} года мая 22 ^{го} дня пришел на жителство в крепость Измаил
9	Захар Матвеев сын Черненко	28	холост		Лицем чист Волосом бел глаза серы нос остр росту немалого	Прежде сего жителство имел в городе Киеве тамошней мешанин от коль пошел лет 15 ^{ти} в одес где жил лет 10 ^{ти} а из одесу в овидиполь жил года четыре от коль в безарабию где и проживал по рыбалкам асего 1811 ^{го} года мая 22 ^{го} дня пришел на жителство в крепость Измаил
10	Захар Матвеев сын Черненко	28	холост		Лицем чист Волосом бел глаза серы нос остр росту немалого	Прежде сего жителство имел в городе Киеве тамошней мешанин от коль пошел лет 15 ^{ти} водес где жил лет 10 ^{ти} а из одесу в овидиполь жил года четыре от коль в безарабию где и проживал по рыбалкам асего 1811 ^{го} года мая 22 ^{го} дня пришел на жителство в крепость Измаил
11	<u>Великороссийско</u> <u>й породы</u> федор иванов сын исаев	48	жена маланья	40	Лицем кругл волосом светлорус лысой глаза серы нос поширок росту посредственнаг о	Прежде сего жителство имел Калужской губернии иокруги вселении Слаботки казенной поселянин от коль пошел другой год в город одес где и проживал а сего 1811 ^{го} года марта 29 ^{го} дня пришел нажителство в крепость измаил
			сын никифор	15		

12	<u>Малороссияне</u> Иван Ставниченко	35	жена наталья	30	лицем бел волосом темнорус глаза серы нос приличной росту большаго	Прежде жительство имел Киевской губернии звенигородского уезду в селении Каныболот казенной поселянин от коль пошел осмой год в одесе назаробтки из одесту третій год в безарабию где проживал а сего 1811 ^{го} года апреля 7 ^{го} пришел на жительство в крепость измаил!
13	Пилипон Иван андреев сын смирнов	31	жена домна	23	лицем худошав волосом рус глаза карие нос остр высокого!	Прежде жительство имел черниговской губернии стародубскова уезду слободы Зубкой мешанин от коль пошол назат тому 20 ^{го} лет в город одесе где жил 11 ^{го} лет от коль в молдавию 9 ^{го} год где и проживал а сего 1811 ^{го} года апреля 10 ^{го} дня пришел на жительство в крепость измаил

Комунальна установа "Ізмаїльський архів". Ф. 514. Оп. 1. Спр. 4.

Документ № 3. Фрагмент формулярного опису жителів міста Ізмаїл. 1811 та 1812 рр.

№	Имяна и прозвания	Ле та	Имена их жен и детей	Лета	Каких примет	Где прежде имел жительство
1	<u>Пилипон</u> Ермеи Агафонов сын Кудрявцов	24	жена Агафья	27	Лицем чист волосом рус глаза серые нос продолговат росту среднего,	Киевской губернии радомского уезда слободы Спасовой казенной поселянин отколь пошел восемь лет водесе где и проживал а сего 1811 ^{го} года пришел на жительство в крепость Измаил,
			сын Кирилла	12		
			Василен	10		
			дочь Хима	8		
			брат Андреи	23		
			жена Федосья	25		
			сын Андреи	1		
			брат Семн	28		
			жена Федосья	25		
			сын Загореи	5		
			брат Андреи	25		
жена Праскоья	17					
сын Харитон	1					

Комунальна установа "Ізмаїльський архів". Ф. 514. Оп. 1. Спр. 5.

Документ № 4. Фрагмент Перепису жителям Кілії. 1807 р.

№	Имена, отчества и прозвания	Лета	Какаих наций и законов	От куда и когда зашел	Каким про- мыслом имеет пропитание
1	Юрий Иванов Сын Сармабуск	20	Из молдаван греческого исповедания	Жительство имеет прежде в городе Одессе, а прибыл в Килию в 1805-м году без всякого вида	Рыбной ловлей

Російський державний військово-історичний архів. Ф. 14209. Оп. 165. спр. 27 (1808 р.)

Документ № 5. Фрагменти Перепишу жителям Аккермана. 1807 р.

	Имена и прозвания	От куда и какого времени	Чем промышляют
	МАЛОРОССИАНЕ		
1	Осип Игнатенко с женою двумя сыновьями идочерью при нем тесть ево щербак с женою с двумя сыновьями женатыми и двумя холостыми	прибыли вакерман из одесских хуторов в 807 ^м году	хлебопашеством

Російський державний військово-історичний архів. Ф.14209. Оп. 165. Спр. 26, ч. 2

Джерела та література:

1. Бачинська О. Один з перших переписів Одеси 1796 р. (з фондів Російського державного архіву військово-морського флоту). *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Одеса: Друкарський дім, 2010. Вип. 9. С. 21-24.
2. Dzieduszycki W. Călătorie pentru cercetarea navigației pe Nistru in anul 1785 (Rezumat). *Calatori strain despre tarile Romane*. Bucuresti, 2000. Vol.X, partea I.
3. Комунальна установа “Ізмаїльський архів”. Ф. 514. Оп.1. Спр. 2, 4-5.
4. Російський державний військово-історичний архів. Ф.14209. Оп. 165. Спр. 26, ч. 2.; спр. 27 (1808 р.).
5. Серета О.Г. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. Одеса, 2015. 312 с.

References:

1. Bachynska, O. (2010) Odyz z pershykh perepysiv Odesy 1796 r. (z fondiv Rosiys'koho derzhavnoho arkhivu viys'kovo-mors'koho flotu). *Pivdenennyi zakhid. Odesyka. Istoryko-kraeyznavchyy naukovyy al'manakh*. Odesa: Drukars'kyy dim, vol. 9, s. 21-24. [in Ukrainian].
2. Dzieduszycki, W. (2000) Călătorie pentru cercetarea navigației pe Nistru in anul 1785 (Rezumat). *Calatori strain despre tarile Romane*. Bucuresti, vol. X, partea I. [in Romanian].
3. *Komunal'na ustanova "Izmayil's'kyy arkhiv"* (Ukraine). [Public Utility service Izmail Archive (Pus Izmail Archive)(Ukraine)] F. 514. Op.1. Spr. 2, 4-5. [in Russian].
4. *Rosiys'kyy derzhavnyy viys'kovo-istorychnyy arkhiv* (Rosia) [The Russian State Military Historical Archive (Russia)]. F.14209. Op. 165. Spr. 26, ch. 2.; spr. 27 (1808 r.). [in Russian]
5. Sereda, O.H. (2015) *Osmans'ko-ukrayins'ke stepove porubizhzhya v osmans'ko-turets'kykh dzherelakh XVIII st.* Odesa, 2015. 312 s. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268835>
УДК 94(497.2+477)355.5"1931-1939"

**"UNION OF COSSACK-NATIONALISTS IN BULGARIA":
CONSOLIDATION OF THE COSSACK MOVEMENT
IN DOCUMENTS OF THE 1930s**

Uliana Hromovych

Post-graduate student
of the Department of History of
Ukraine and special historical disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National University
2, Dvoryanska Str., Odesa, 65082,
Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6961-4906>
E-mail: gromovicula@gmail.com

Citation: Hromovych, U. (2022). "Union of Cossack-nationalists in bulgaria": consolidation of the Cossack movement in documents of the 1930s. *Chornomors'ka mynuyshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, pp. 141-150.

Submitted: 15. 11. 2022

Annotation

The readers are offered documents about the Cossack cultural, educational and charitable brotherhood "Union of Cossack Nationalists in Bulgaria". During the specified period, the Cossacks experienced a difficult period of restoration, elevation and transformations. In the conditions of large-scale revolutionary movements and the armed struggle for Ukrainian statehood, attempts to consolidate Ukrainian emigration and the use of individual Ukrainian military-Cossack traditions in their activities played a rather noticeable role. During this time, the Ukrainian emigration created many Cossack centers abroad, which were engaged in popularizing the ideas of the Cossacks, the history of Ukraine in emigration, and sought the restoration of independent Ukraine. Today, this experience of the Cossack movement in the 1930s remains little-known for today, is little covered in literature and is available only in archives. Therefore, the found documents are valuable because they contain information about the activities, ideas and leaders of the Union of Cossack Nationalists in Bulgaria. With the help of documents, the article for the first time determined the approximate date of foundation and traced the main tasks of the society. The article found that the society had a charter that regulated its activities, participated in events of the Ukrainian diaspora in Bulgaria, interacted with the government and other organizations.

Key words: Cossacks, Bulgaria, emigration, Ukrainian diaspora.

«СОЮЗ КОЗАКІВ-НАЦІОНАЛІСТІВ В БОЛГАРІЇ»: КОНСОЛІДАЦІЯ КОЗАЦЬКОГО РУХУ В ДОКУМЕНТАХ 1930-Х РОКІВ

Уляна Громович

Аспірантка кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6961-4906>
E-mail: gromovicula@gmail.com

Цитування: Громович У. «Союз козаків-націоналістів в Болгарії»: консолідація козацького руху в документах 1930-х років. *Чорноморська минувшина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смоля. Одеса : ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 141-150.

Отримано: 15.11.2022

Анотація

До уваги читачів пропонуються документи про Козацьке культурно-освітнє і добротинне братство «Союз козаків-націоналістів в Болгарії», що містять інформацію про діяльність, ідеї та лідерів товариства. За допомогою документів визначено орієнтовну дату заснування та основні завдання товариства. З'ясовано, що товариство мало Статут, активно брало участь у заходах української діаспори в Болгарії, взаємодіяло з урядом та іншими організаціями.

Ключові слова: козацтво, Болгарія, еміграція, українська діаспора, консолідація, козацький рух.

Український та болгарський народи мають тривалу історію дипломатичних відносин, які почали активно розвиватися після 9 лютого 1918 р., коли було укладено Брест-Литовську мирну угоду між країнами Четвертного союзу та Українською Народною Республікою. І саме Болгарія стала однією із перших, хто визнав незалежність УНР на міжнародному рівні. Після цих подій в обох країнах починають формуватися дипломатичні представництва. Відповідно країни відряджають своїх представників, тому першим надзвичайним повноважним послом УНР в Болгарії став український громадський діяч, політик, науковець Олександр Шульгін. В Україні посаду посла Болгарії обійняв болгарський громадський діяч, відомий науковець, славіст та україніст Іван Шишманов [2, с. 7]. Він був одружений з Л. Драгомановою, донькою українського історика М. Драгоманова. Проте за час його переїзду до України в Києві стався переворот на чолі з П. Скоропадським, тому по приїзду до України І. Шишманов став послом Болгарії вже в Українській Державі у формі Гетьманату.

Варто зазначити, що ще до створення державних дипломатичних представництв УНР, в Болгарії уже активно діяли представники української діаспори. Серед них були М. Драгоманов, Л. Українка, М. Паращук, Л. Драгоманова-Шишманова, Ф. Шульга, І. Сікора, В. Драгомирецький, І. Кондратенко та інші, які займалися налагодженням українсько-болгарських взаємовідносин.

Після встановлення радянської влади на території України до Болгарії емігрують політики, вчені, військові та громадські діячі УНР. У цей час під їх активним впливом відбувалося формування організацій української діаспори в еміграції в Болгарії.

Дослідники україно-болгарських відносин виділяють три етапи еміграції українців в Болгарію. На першому етапі української еміграції, що тривала у другій половині 1918 р. і до кінця 1919 р., до Болгарії переїхали заможні верстви українського суспільства, військовослужбовці та цивільні. Це відбулося після поразки військ Антанті у квітні 1919 р., т.зв. «французька» евакуація Одеси. [2, с. 3]. Другий етап відбувся у період зими – весни

1920 р. В цей час внаслідок поразок армії генерала А. Денікіна з Одеси та Новоросійська було евакуйовано військових та цивільних осіб. Крайній третій етап припав на осінь 1920 р., що відбувся після евакуації «Русской Армии» генерала П. Врангеля з Криму, коли разом із військовослужбовцями країну покинуло досить багато і цивільних осіб. Посольство УНР в Болгарії повідомляло, що з Криму евакуювалося близько 130 тис. осіб [2, с. 6].

Саме після третього етапу української еміграції до Болгарії в країні активно почали формуватися товариства, об'єднання, організації, спілки, гуртки українських емігрантів, які організовувалися за прикладом створення подібних формувань в інших країнах.

У 2000 р. у Софії за підтримки Посольства України було видано документальний каталог «Українська еміграція в Болгарія след Първата световна война» [8]. Згідно з його даними, у 20-х рр. XX ст. у Болгарії було зареєстровано 23 українські емігрантські організації: Український студентський союз, Товариство «Українська Громада», Культурно-освітній гурток «Михайло Драгоманов», Українське культурно-освітнє товариство «Українська Громада в Болгарії», Товариство українців у Болгарії, Українське гімнастичне товариство «Січ» та Товариство «Український Сокіл», Українське культурне об'єднання (УКО), Українське земляцтво «Смок», Союз українських організацій у Болгарії; монархічна організація «Український гурток», монархічна група в місті Пловдив, Товариство «Український центральний національно-культурний комітет»; українські козацькі структури: Товариство «Українське національне козацтво», Організація «Українське козацтво», Козацьке культурно-освітнє і добродієне братство в Софії «Кубанський козацький хутір», Козацьке культурно-освітнє і добродієне братство «Союз козаків-націоналістів в Болгарії» («Союз козаків-самостійників», заснований П. Кудіновим в 1934 р.), Організація вільних козаків «Н.С. Рябовол», Українське національне козацьке товариство «УНАКОТО», Козацьке культурно-освітнє добродієне братство «Софійська козацька станиця», «Разінська козака станиця», «Союз козаків в Болгарії», Українське товариство запорізьких козаків «Гетьман Сагайдачний» в Русе [8]. Більшість головних осередків цих організацій розташовувалися у Софії.

Створенню та діяльності українських організацій в Болгарії присвячена численна література, що здебільшого друкується з 1990-х років. Спочатку варто звернути увагу на узагальнені дослідження науковців з історії української політичної еміграції в Європі. Питань української еміграції в Болгарії стосуються частини монографій В. Трошинського [7] та В. Наріжного [5], про українсько-болгарські відносини у 1918-1939 рр. у своїх роботах згадує В. Павленко [6].

І лише з 2000-х рр. привертається увага до діяльності українських товариств в Болгарії. Дослідженнями цієї тематики в Україні займався В. Власенко [2]. Автор виділив у цей період три хвилі української еміграції, означив їхні основні ознаки та характеристики. Здійснити загальний аналіз діяльності історії та діяльності української діаспори в Болгарії намагалися А. Якімова [10], В. Жуківський [3]. Досить цікавим є те, що російські дослідники українську еміграцію до Болгарії описують як невід'ємну частину російської еміграції. Саме такого погляду в історіографії дотримується російський дослідник М. Йованович [4].

Тож враховуючи опрацьовану літературу та джерела можна зробити висновок, що діяльності товариств, які мали за основу у своїй діяльності козацьку ідею (далі їх називасмо козацькими) присвячено недостатньо уваги та не створено комплексного дослідження. Тому вивчення питань створення, діяльності та структури цих товариств є актуальним для сьогодення та потребує детального дослідження.

Козацькі організації на еміграції займалися популяризацією ідеї козацького руху, історії України, боролися за визволення українського народу з більшовицької окупації, відновлення незалежної гетьманської України. Також товариства проводили навчальні козацькі курси в національному дусі, читали лекції, широко розгорнули культурницьку

діяльність. Ці організації були малочисельні. В них збиралась не значна частина української еміграції, більшість яких виступало за самостійну гетьманську Україну.

За дослідженням болгарської історикині А. Якімової в Болгарії у 1920-1940-х рр. діяли українські козацькі організації, які були створенні в міжвоєнний період, займалися гуртуванням української спільноти в еміграції та сприяли популяризації української ідеї. Авторка виділяє серед загальноукраїнських організацій суто козацькі та надає наступні товариства: Товариство «Українське національне козацтво», Організація «Українське козацтво», Козацьке культурно-освітнє і добродійне братство в Софії «Кубанський козацький хутір», Козацьке культурно-освітнє і добродійне братство «Союз козаків-націоналістів в Болгарії» («Союз козаків-самостійників», заснований П. Кудіновим у 1934 р.), Організація вільних козаків «Н. С. Рябовол», філія Українське національне козацьке товариство «УНАКОТО» (основна організація «УНАКОТО» знаходилась в Берліні (Німеччина)), Козацьке культурно-освітнє добродійне братство «Софійська козацька станиця», «Рязанська козака станиця», «Союз козаків в Болгарії», Українське товариство запорізьких козаків «Гетьман Сагайдачний» в Русе. Більшість осередків цих організацій знаходились у Софії. В інших містах країни діяли їх філії [10, с. 65]. Більш детальної інформації про товариства, що діяли в цей період А. Якімова у своїй праці не описує.

Більшість документів, що присвячені козацьким товариствам і організаціям, зберігаються в Центральному болгарському Державному архіві та Науковому Архіві Болгарської академії наук. У 2016 р. за підтримки Посольства України в Болгарії побачив світ збірник документів Е.Хакової та В. Москаленка «Проф. Михайло Іванович Парашчук українски скулптор и виден обществен деец (1878-1963) / Сборник документи, снимки и публикации. – София: Парадигма, 2016. – 843 с.» [9]. У виданні зібрані матеріали з різних архівних установ в Болгарії. За інформацією, що знаходимо в опублікованих документах можна простежити існування та основні напрямки діяльності окремих козацьких товариств в Болгарії, визначити їхніх лідерів та окреслити напрямки відносини з загальноукраїнськими товариствами в Болгарії та іншими організаціями.

Нашу увагу привернуло малодосліджене товариство українських емігрантів – Козацьке культурно-освітнє і добродійне братство «Союз козаків-націоналістів в Болгарії» («Союз козаків-самостійників», з 1934 р.). Відомості про це товариство обмежені, про його діяльність не згадується в роботах дослідників. Дата заснування товариства точно не відома, вперше воно згадується в документах з Наукового Архіву Болгарської академії наук, а саме в документі-запрошенні М. Парашчука на черговий річний з'їзд товариства [1, с. 176], що датується березнем 1931 р. Швидше за все цю дату не можливо вважати датою заснування товариства, оскільки з цього документу ми дізнаємося, що товариство активно взаємодіяло як з українською, так і з болгарською громадами. І на цей момент в товариства уже склалися сприятливі взаємозв'язки з відомими болгарськими громадськими діячами, серед яких і сам М. Парашчук. Така взаємодія показує, що товариство відіграло важливу роль в українському еміграційному русі.

З досліджених документів ми довідуємось про те, що у 1934 р. було затверджено Статут товариства [1, с. 178], сам текст якого поки не виявлено. Але в документі зазначено, що 1934 р. відбулися збори Союзу козаків націоналістів в м. Софія, на яких головою було обрано Якова І. Лопуха і секретаря Івана М. Євсикова, діловода І. Євсиков, касира Т. Оболенскі; Анатолій В. Лаврухин і Михайло Г. Глазков, контрольна комісія: Тодор Е. Бабкін, Тодор П. Зінченко і Михайло А. Селіванов. Крім того, на зборах було затверджено задачі Союзу: забезпечення козацької єдності, побуту і традицій [1, с. 178]. Тобто саме ці три основних елементи були фундаментальними цілями для учасників товариства.

Показовим та цікавим є той факт, що вибори керівників та затвердження Статуту відбувалося в приміщенні Української Громади. Лідером якої був старшина армії УНР Василь Філонович. У Центральному державному архіві Болгарії зберігається його доповідь Головному Отаману військ УНР, Голові Директорії УНР Симону Петлюрі, в якій ідеться

про заснування декількох громадських організацій емігрантів. Автор повідомляв, що прибувши з Кавказу через Константинополь до Болгарії, зустрів чимало *«неорганізованих українців: старшин і козаків, які тинялись весь час по російським інституціям і жили в російських притулках. Життя їхнє серед росіян було важким. Ті козаки, які публічно говорили про свою національність, зазнавали знущань, їх виганяли з цих притулків, позбавляли матеріальної допомоги»* [2, с. 6]. Тому Василь Филонович як старшина 4-го полку Українських Січових Стрільців вважав своїм обов'язком стати на захист співвітчизників. Об'єднавши навколо себе найбільш свідомих українців [2, с. 6].

Підтвердження цього вислову ми знаходимо в документах, а саме в зверненні «Союзу козаків націоналістів в Болгарії» до Міністра закордонних справ і релігії Болгарії з проханням справедливого вирішення питання про участь у розподілі державної допомоги 9 млн. лева, так званої російської акції. Вони повідомляють, що найбільш доцільним буде створити єдиний новий загальний комітет на чолі з головою, якого призначає уряд – людиною болгарського походження, і членами комітету – повноважними представниками, вибраними від існуючих офіційних емігрантських організацій в Болгарії. Якщо така система буде визнана болгарським урядом неприйнятною, то ця допомогова сума може бути пропорційно розділена між частинами козацької й української еміграції, що буде контролюватися урядом Болгарії. (див. док. № 1).

Тому можна зробити висновок, що становище козацької еміграції було складним та потребувало підтримки від уряду Болгарії. Проблемою було ще й те, що досить часто українську еміграцію не відділяли від російської, про що зазначалося на початку статті. Подібну інформацію про становище українців в Болгарії відзначав один з діячів української еміграції у Празі в своїй доповіді Г. Омельченко у 1935 р. *“Українці в Болгарії творять біля 90% всієї еміграції з колишньої Росії. Однак лише незначне число їх свідомі своєї національності та ще менше число їх активні українці. Загальні тяжкі матеріальні умови фізично працюючих українців не творять сприятливого ґрунту для організаційної чинності, але ще більше гальмують її ворожі відносини до всього українського росіян, що не зупиняються перед різними ексцесами в поборюванні українства та наклепами. Тим більш заслужена праця цих організацій, що всеж таки переборюючи труднощі, розвивають свою культурно-організаційну працю”* (граматику збережено – У. Г.) [9, док. 346, с. 385].

За відомостями А. Якімової, дослідниці української діаспори, у 1934 р. товариство було переформовано на «Союз козаків-самостійників», який очолював П. Кудінов [10, с. 66]. Проте в виявлених документах П. Кудінов вперше згадується лише у 1936 р. і сама назва «Союз козаків-націоналістів в Болгарії» або «Союз козаків-націоналістів» продовжує фігурувати в документах і після зміни назви (див. док. № 2, 3, 4). Не виключено, що ці товариства певний час існували паралельно, а потім задля об'єднання зусиль української еміграції в Болгарії злились в одну організацію.

Також цінною для дослідження є характеристика товариства розвідувальною службою Болгарії, де зазначається, що «Союз козаків-націоналістів в Болгарії» маскувався під культурно-освітнє товариство, виховуючи своїх членів в антирадянському дусі та боротьбі проти Радянського Союзу. Також наголошується, що можливо деякі з учасників цієї організації перебувають на службі якоїсь іноземної розвідки. Проте, підтвердження цьому в інших документах ми не знаходимо (див. док. № 3).

Отже, опубліковані документи дозволяють частково дослідити завдання та керівний склад «Союзу козаків-націоналістів в Болгарії», з'ясувати дату першої першого архівного документу, напрямки діяльності товариства та взаємини з українськими організаціями та болгарськими державними установами.

Документи, що запропоновані для публікації, надруковані в збірнику «Е. Хакової та В. Москаленка «Проф. Михайло Іванович Парашчук українски скулптор и виден

обществен деец (1878-1963) / Сборник документи, снимки и публикации. София: Парадигма, 2016. 843 с.». Вони написані болгарською мовою. Переклад українською мовою виконано автором цієї публікації. При перекладі текстів документів збережено їхні лексичні й орфографічні особливості. Скорочені слова розкриті у квадратних дужках.

Документи:

Документ № 1. Прохання Союзу козаків націоналістів в Болгарії і Союзу українських організацій в Болгарії до міністра закордонних справ і релігії Болгарії про організацію Комітету розподілу державної допомоги 9 млн.лв. «Російської акції» між емігрантськими організаціями і пропорційний розподіл на частини козацької і української еміграції. Софія. 21. 07. 1936. Оригінал. Машинопис. Болг. мова (переклад автора даної публікації).

Гербова марка

ДИРЕКЦІЯ РЕЛІГІЇ

Вх. № 39

Про справу

29. VII. 1936 р.

До Пана Міністра Закордонних
Справ і Релігії
ТУТ

ПРОХАННЯ

від СОЮЗУ КОЗАКІВ НАЦІОНАЛІСТІВ В БОЛГАРІЇ –
СОФІЯ вул. «Цар Симеон» №5
І СОЮЗУ УКРАЇНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В БОЛГАРІЇ –
СОФІЯ вул. «Бачо Кіро» №7

Пане Міністре,

З 1921 р. козаки та українці в числі емігрантів інших народів колишньої Російської держави знайшли притулок в братській Болгарії. Незважаючи на тяжке фінансове становище останньої, її уряд щедро виділив значну суму на допомогу дітям емігрантів, які навчаються, й інвалідам. Ця сума була надана для розподілу в загальноросійських комітетах, які є на сьогодні.

Через деякі політичні тенденції у цих розподіляючих комітетах, значна частина емігрантів вийшла із них і не мала законного права брати участь і розподіляти, і використовувати ці суми.

Протягом всіх цих років, козаки і українці, потрапили у саме безвихідне становище, наші союзи через свої благодійні культурно-просвітницькі товариства, надавали їм допомогу. В роки важкої економічної кризи, що ще більше відбилась на козацькій і українській еміграції, благодійні товариства останніх, не мають достатньої кількості осіб, які були б на постійній роботі, не в змозі допомогти своїм співвітчизникам.

При цьому, збільшення кількості літніх емігрантів, які були виснажені фізичною працею, так само і збільшення кількості дітей – в більшості випадків безробітних батьків, все це погіршує становище нашої еміграції і змушує нас просити Вас звернути увагу на наше найввічливіше прохання.

Згідно з постановою конгресу (з'їзду – У. Г.) повноважених представників братств у Царстві (Болгарії – У. Г.), ми маємо повноваження презентувати це звернення, і просити про справедливе вирішення питання про нашу участь у розподілі державної допомоги 9 млн. левів, так званої російської акції.

Найбільш доцільним: створити єдиний новий загальний комітет на чолі з головою, якого призначає уряд – людиною болгарського походження, і членами комітету – повноважними представниками, вибраними від існуючих офіційних емігрантських організацій в Царстві. Якщо така система буде визнана болгарським урядом неприйнятною, то ця допомогова сума може бути пропорційно розділена між частинами Козацької і Української еміграції, що буде контролюватись урядом.

Софія
21. липня 1936 р.

З повагою:

ГОЛОВА Союзу козаків-націоналістів
в Болгарії
кругла печатка П[авло] Кудінов
Секретар: М[ихайло] Глазков

ГОЛОВА Союзу українських організацій
в Болгарії
кругла печатка Ат.[анас] /Опанас/ Романюк
Секретар: Я[ків] Маліновський

Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Іванович Паращук (1878-1963). Сборник документи, снимки и публикации. / Посольство на Украина в България. София: Парадигма, 2016. Док. № 299. С. 341-342.

Документ № 2. Протокол від Петра Антонова, особа в Управлінні народної міліції на ліквідацію «Союзу козаків націоналістів в Болгарії» Софія. 27.02.1945. Оригінал. Машинопис. Болг. мова (переклад автора даної публікації).

ПРОТОКОЛ
про ліквідацію
«СОЮЗУ КОЗАКІВ НАЦІОНАЛІСТІВ» – СОФІЯ

Сьогодні, 27 лютого 1945 року, нижчепідписаний Петро Антонов, посадова особа в Управлінні народної міліції, згідно з наказом № від... 1944 року, погодився перевірити майновий стан вищезгаданої компанії, під час перевірки якого встановлено наступне:

З інформації, отриманої мною від протодиякона Якова Григор'єва Нікішина, Софія, мешканця вулиці «Парчевича», 32, колишнього голови вищезгаданого союзу, встановлено, що він заснував союз у 1938 році і користувався будівлею Російського гуртожитку, розташованого на вул. Карла Шведського № 7.

Союз козаків націоналістів не володів своїми меблями, а користувався меблями гуртожитку, за виключенням:

- одна стара полиця
- одна стара друкарська машина /російський шрифт/ і
- одна депозитна книжка на 75 лв.

Книги союзу були знищені під час бомбардування Російського гуртожитку.

У зв'язку з вищевикладеним складено даний протокол, під яким я підписуюся.

Софія, 27 лютого 1945 рік

СКЛАВ ПРОТОКОЛ: підпис
/Петро Антонов/

Додатки:

Заява колишнього голови союзу

Протокол складений на основі заяви. Підпис

Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Іванович Паращук (1878-1963). Сборник документи, снимки и публикации. / Посольство на Украина в България. София: Парадигма, 2016. Док. № 300. С. 343.

Документ № 3. Пропозиція молодшого офіцера розвідки Н. Панєва до начальника II управління полковнику Д. Мурджеву передати справу на "Союз козаків націоналістів в Болгарії" від II управління ДБ – столичне управління. Софія. 20. 08. 1951. Оригінал. Машиннопис. Болг. мова (переклад автора даної публікації).

ЗАТВЕРДЖЕНО: Ст. Каменов

Суворо конфіденційно!

Н-к II, полковник

/Д. Мурджев/

Софія. 20. VIII. 1951 рік

ПРОПОЗИЦІЯ

передачі справи на "Союз козаків націоналістів в Болгарії"
від II-го управління Державної Безпеки – столичний уряд

УМОВИ

У 1936 році в Болгарії утворилося білоемігрантське антирадянське товариство, головою якого став Павло Назаров Кудінов. який у 1938 р. був знятий з посади голови через те, що був викритий міліцією на службі радянської розвідки, за що був інтернований і екстернований. Це товариство маскувалося під культурно-освітнє товариство, виховуючи своїх членів в антирадянському дусі та боротьбі проти Радянського Союзу. Не виключено, що деякі з учасників цієї компанії зараз перебувають на службі якоїсь іноземної розвідки. У зв'язку з тим, що штат нашого відділу не укомплектований і наш відділ працює над важливими антирадянськими білоемігрантськими організаціями,

ПРОПОНУЄМО:

Справу про антирадянське білоемігрантське товариство "Союз козаків націоналістів" передати від II-го управління Державної Безпеки – столичний уряд для подальшого вимагання членів цієї ж організації, які займаються розвідувальною діяльністю на службі зовнішньої розвідки.

13. VIII. 1951 рік, Софія

1.....підпис.....

/Гол.[овний] і[нспекто]-р

Відділ II –й Ст. Каменов/

ПРОПОЗИЦІЯ:.....підпис.....

/мол[одший] роз[відни]-к Н. Панєв/

ПОГОДЖЕНО

2.....підпис.....

/Н[начальни]-К відділення 5-го Піперков/

Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Іванович Паращук (1878-1963). Сборник документи, снимки и публикации / Посольство на Украина в България. София: Парадигма, 2016. Док. № 301. С. 343-344.

Документ № 4. Лист Міністерства внутрішніх справ, Столичне управління народної міліції до Софійського окружного суду для закриття Козацького культурно-благодійного і просвітнього братства "Союз козаків націоналістів в Болгарії". Софія. 21. 06. 1952. Оригінал. Машинопис. Болг. мова (переклад автора даної публікації).

М. В. С.
СТОЛИЧНЕ УПРАВЛІННЯ
НАРОДНОЇ МІЛІЦІЇ
5824
21.VI.1952
СОФІЯ

ДО СОФІЇВСЬКОГО ОКРУЖНОГО
СУДУ
ТУТ

На №430/23.V.1952 р.

Повідомляємо Вам, що Козацького культурно-благодійного і просвітнього братства "Союз козаків націоналістів в Болгарії" не існує. Нами після. 9.9.1944 р. не зафіксована діяльність. Останнє керівництво неможливо встановити, оскільки особи, зареєстровані як юридичні особи в суді, не вказали, що вони проживають у Софії.

Д. 677/34

НАЧАЛЬНИК СТОЛИЧНОГО УПРАВЛІННЯ Н[АРОДНОЇ] М[ІЛІЦІЇ]: п.
/Полковник Д. Георгієв/

НАЧАЛЬНИК ВІДДІЛУ АДМІНІСТРАЦІЇ:
/Мацор Д. Дафінов/

Кругла печатка Управління

Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Іванович Паращук (1878-1963). Сборник документи, снимки и публикации / Посольство на Украйна в България. София: Парадигма, 2016. Док. № 302. С. 344.

Джерела та література:

1. Бачинська О., Громович У. Козацтво в документах товариств української діаспори в Болгарії (1921-1939 рр.). *Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України* / за ред. В. А. Смоля. Одеса: «Друк Південь», 2017. Вип. 12. С.161-194.
2. Власенко В. М. Українська громада в Болгарії міжвоєнного періоду (за матеріалами паризького тижневика «Тризуб»). URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/33146/1/Vlasenko%20-%20Dragomanivs%27ki%20studiyi.pdf> (дата звернення: 13.11.22).
3. Жуковський В. Українська громада в Болгарії. *Матеріали I, II, III наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. Софія, 2008. С. 18-23.
4. Йованович М. Русская эмиграция на Балканах: 1920-1940 / пер. с серб. А.Ю. Тимофеева; Науч. ред. А.В. Громова-Колли, Е. В. Михайлова. М.: Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2005. С. 136-139.
5. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 271 с.
6. Павленко В. В. Україно-болгарські взаємини. 1918-1939 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. 223 с.
7. Украинската емиграция в България след Първата световна война: Документален каталог / автори и съставители В. Москаленко, Е. Хакова; превод на укр. език В. Москаленко. София, 2000. 151 с.
8. Трошинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. К.: Інтел, 1994. 259 с.

9. Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Иванович Парашчук (1878-1963). Сборник документи, снимки и публикации / Посольство на Украйна в България. София: Парадигма, 2016. 843 с.
10. Якімова А. Українці в Болгарії: філософія історичного буття (нарис).Софія, 2011. 270 с.

References:

1. Bachynska, O. & Hromovych, U. (2017) Kozastvo v document tovarystv ukrainian diaspora v Bulgarien (1921-1939 rr.). *Chornomorska Mynuvshyna: zapysky viddilu istorii kozatstva na pivdni Ukrainy*. Odesa: «Druk Pivden», vol. 12, s. 161-194 [in Ukrainian].
2. Vlasenko, V. M. *Ukrainian gromada mizhvoenogo periodu*. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/33146/1/Vlasenko%20%20Dragomanivs%27ki%20s tudiyi.pdf> (Accessed 13 November 2022) [in Ukrainian].
3. Zhukivski V. (2008). *Ukrainian gromada in Bulgarien*. Sofia.[in Bulgarian].
4. Jovanovych, M. (2005). *Russian emigracia na Balkanah: 1920-1940*. M.: Russian put. [in Russian].
5. Narizhnyj, S. (1999). *Ukrainian emigracia. Kulturna pracjaukrainskoj emigracji*. Kyiv: Vydavnytstvo im. Oleny Teligy. [in Ukrainian].
6. Pavlenko, V. V. (1995). *Ukraino-bulgarski vzaemyny. 1918-1939*. Kyiv: Instytut istorij Ukrainian NAN Ukrainian.[in Ukrainian].
7. Troshynskij, V. P. (1994). *Mizhvoena ukrainska emigracia v Europe jak istorichne ta sozialno-politychne javyshe*. Kyiv: Intel. [in Ukrainian].
8. *Ukrainian emigration to Bulgaria after the First World War: Documentary catalog* (2000). Compilers and editors V. Moskalenko, E. Hakova; translation into Ukrainian by V. [in Bulgarian].
9. Hakova, E. & Moskalenko, V. (2016). *Prof. Myhalo Ivamovich Parashuk (1878-1963)*. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. S.: Paradigma. [in Bulgarian].
10. Jakimova, A. (2011). *Ukrainci v Bulgarien: Phylosophy istoristnogo buttja (narysu)*. Sofia. [in Bulgarian].

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268836>
УДК 94(477)

**LAST VICTORIES OF THE
OTTOMANS, OR TWO
STRONGHOLDS IN COSSACK LANDS**
[REVIEWED BY: KAHRAMAN, ŞAKUL
(2021). *KAMANİÇE KUŞATMASI 1672.*
ISTANBUL, 112 p.; KAHRAMAN,
ŞAKUL (2022). *ÇEHRİN KUŞATMASI*
1678. ISTANBUL, 240 p.]

Volodymyr Poltorak

Ph.D (History), Associate Professor
Odesa I. I. Mechnikov National University
2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>
E-mail: poltorak@onu.edu.ua

Citation: Poltorak, V. (2022). Last victories of the ottomans, or two strongholds in cossack lands [Reviewed by: Kahraman, Şakul (2021). *Kamanıçe kuşatması 1672.* Istanbul, 112 p.; kahraman, şakul (2022). *Çehrin kuşatması 1678.* Istanbul, 240 p.]. *Chornomors'ka mynuyshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odessa, vol. 17, pp. 151-153.

Submitted: 20. 11. 2022

**ОСТАННІ ПЕРЕМОГИ ОСМАНІВ,
АБО ДВІ ТВЕРДИНИ В КОЗАЦЬКИХ
ЗЕМЛЯХ [РЕЦ.: КАХРАМАН САКУЛ.
KAMANİÇE KUŞATMASI 1672.
ISTANBUL, 2020, 112 s.
AND KAHRAMAN ŞAKUL. ÇEHRİN
KUŞATMASI 1678. ISTANBUL, 2021.240
s.]**

Володимир Полторак

Кандидат історичних наук, доцент
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>
E-mail: poltorak@onu.edu.ua

Цитування: Полторак В. Останні перемоги османів, або дві твердині в козацьких землях [Рец.: Kahraman Sakul. *Kamanıçe Kusatması 1672.* Istanbul, 2020, 112 s. and Kahraman Sakul. *Çehrin Kusatması 1678.* Istanbul, 2021. 240 s.]. *Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 151-153.*

Отримано: 20.11.2022

Поворотним пунктом в історії Османської історії визнана Віденська кампанія 1683 року, після якої розпочалась череда військових невдач і втрата Портою європейських володінь. Ця трагічна для турків-османів історична подія затьмарила попередні успіхи експансії, які напередодні Віденської катастрофи продемонстрували дві кампанії 1672 та 1678 років, проведені на теренах українських земель з метою захоплення двох до того неприступних твердинь. Турецький військовий історик Кахраман Шакул вже не вперше звертається до теми славних османських звитяг – перша його книжка в цій серії була присвячена захопленню у 1663 р. Уйвара (Нове Замки, сучасна Словаччина). Але безумовно для українців, дослідників історії козацтва значно цікавішими є саме дві нові книжки в серії – про облоги Кам'яця і Чигирини, які побачили світ протягом 2021 та 2022 років.

Перша з рецензованих книг під назвою «Кам'янецька облога 1672» оповідає про першу й останню облогу, в якій брав участь безпосередньо султан Мехмед IV – нечувана для України експедиція, яку порівняти можливо лише з Хотинською кампанією 1621 року. Завоювання цього неприступного замку, який на той час належав Речі Посполитій, за 10 днів було зустрінuto з ентузіазмом в Османській імперії та страхом серед її супротивників. Завдяки літературним і вишуканим повідомленням, які сповіщали про завоювання, в Європі було написано багато праць, щоб застерегти від османського експансіонізму, а вчені того періоду прискіпливо аналізували технічну інформацію про війну за фортеці. Згодом цей епізод надихнув польського письменника Генрика Сенкевича на створення образу Міхала Володийовського, зробивши його національним героєм Польщі. Кахраман Шакул визнає, що Моральна депресія, спричинена невдачею під Віднем 1683 р., призвела до того, що такі перемоги були забуті. Автор своєю працею не лише нагадує про легендарну османську облогу, а й спростовує сучасні упередження щодо османів.

Друга книга продовжує розповідати передісторію Віденської поразки 1683 р., і доповнює карту перемог. Облога 1678 р. – це фактично історія того, як османи не залишили Україну росіянам. Шакул знов звертається до України, яка стала полем битви. Похід, який очолив Кара Мустафа-паша з Мерзіфона в 1678 р. під час правління Мехмеда IV і в результаті якого було взято гетьманську столицю Чигирин, є символічною перемогою османів над росіянами в українських степах. Шакул, заходячи з пером до солдатського намету, звертає увагу на подробиці військового побуту, а не лише на стратегічні рішення командувачів. Це дослідження – не просте хронологічне оповідання. Перегортаючи сторінки, ви станете свідками напруги в штабі, ознайомитесь з психологічними змінами в армії та навіть прослідкуєте вплив релігійних очікувань на розгортання бойових дій.

Автор досліджує облогу в контексті майбутніх подій 1683 р. Він задається питанням, як османська армія, яка продемонструвала силу під Чигирином, програла через п'ять років? Тоді як блискуча облогова тактика командувача Кара Мустафи-паші обернулася блискучою перемогою в під Чигирином, чому вона принесла поразку у Відні? Ці та інші питання не дають спокою авторові – і багато в чому ми отримусмо на них відповідь в дослідженні. Комплексність розгляду військової кампанії від моменту формування армії і планування дій до безпосередньо бойового зіткнення та висновків з облоги разом з великою увагою до ілюстративного супроводження тексту призвели до того, що «Облога Чигирин» вдвічі перевищила «Облогу Кам'янець» за обсягом. Разом дві книжки по суті складають двотомне дослідження обсягом 352 сторінки.

Щодо спільних позитивних рис обох монографій слід відзначити високий рівень володіння атором матеріалом – незважаючи на те, що формат книжок науково-популярний, усі роздуми та висновки автора обгрунтовані джерелами та яскраво проілюстровані. Авторські реконструкції в 3D форматі дозволяють наочно уявити стан укріплень обох фортець, їх стратегічне розташування. Деякі елементи креслень базуються на прочитанні досі не відомих або не врахованих джерел. Рівень деталізації безпосередньо ближнього бою неймовірний – прискіпливо відібравши усі свідчення, Кахраман Шакул немов детектив робить відтворення кожного епізоду штурмів та сутичок під стінами фортець день за днем. Розвінчуються необгрунтовані стереотипи щодо розмірів османської армії, реалістично проаналізовані джерела щодо артилерійської та мінної складової підготовки штурмів.

Головний результат обох досліджень – це формування цілісного системного уявлення про переваги та недоліки османського війська на піку його могутності. Системна криза імперії вже підточила зсердини колись незламну поугу. Напруження на межі можливостей, надмірний ризик там, де слід було б підпорядковуватись тверезому розрахунку – це вже зараз ми сприймаємо такі риси як хиби, натомість успіх в протистоянні з очевидно слабшим супротивником, що у 1672, що у 1678 рр. створив певну ілюзію непереможності як у османського військового керівництва, так і в армії. Не слід

недооцінювати і те, що супротивник добре вивчив досвід обох облог і взяв до уваги спостережені тактичні та стратегічні схеми османів.

Особливо слід відзначити розгляд автором українського фактору у обох протистояннях. Більш того, розглядаючи козацьку державу як активного суб'єкту військових дій, Шакул стверджує, що обидві кампанії можуть розглядатись як приклад турецько-української військової співпраці. Показовим в цьому світлі виглядає карта бойових дій 1678 р. в порівнянні з тими українськими землями, які були в березні 2022 р. окуповані російською федерацією.

Безумовно, обидві книги заслуговують на значний інтерес в Україні, і тому потребують українського перекладу для більш широкого розповсюдження.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268837>
 УДК 94+930]:811.161.2*373.231(477.74-25)“14/15“

KOTSIUBIIV, KACHIBEI OR KOCHUBIEV? WHICH NAME IS MORE APPROPRIATE TO USE FOR ODESSA IN THE XV-XVI CENTURIES

Taras Honcharuk

DSc (History), Professor
 Odesa I.I. Mechnikov National
 University
 2, Dvoryanska Str., Odesa,
 65082, Ukraine
 ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-0119-0227>
 E-mail: tarasiy2004@ukr.net

Citation: Honcharuk T. (2022). Kotsiubiiv, Kachibei or Kochubiev? Which name is more appropriate to use for Odesa in the XV-XVI centuries. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, pp. 154-156.

Submitted: 22.11. 2022

КОЦЮБИЇВ, КАЧИБЕЙ ЧИ КОЧУБИЄВ? ЯКУ НАЗВУ ДОЦІЛЬНІШЕ ВЖИВАТИ ЩОДО ОДЕСИ У XV – XVI СТ.

Taras Гончарук

Доктор історичних наук, професор
 Одеський національний університет
 імені І. І. Мечникова
 вул. Дворянська, 2, м. Одеса,
 65082, Україна
 ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-0119-0227>
 E-mail: tarasiy2004@ukr.net

Цитування: Гончарук Т. Хаджибей (Одеса) у подіях військово-морської історії за часів російсько-турецької війни 1787 – 1792 рр. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія*. Одеса: ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 154-156.
 Отримано: 22.11.2022

Annotation

In the note the author examines the history of the spread in the historical literature of the XIXth-XXth centuries of the version about the founding of the city of Kochubiiv (Odesa) by the nobleman Bohdan Kotsiuba-Yakushynskiy and the origin of the name «Kotsiubiiv», which is sometimes used about Odesa of the XVth-XVIth centuries in the literature and on the Internet. The researcher makes a conclusion about the probable mistake of mentioned version of the origin of the city and about the inappropriateness of the use of the name «Kotsiubiiv».

Key words: *history of Odesa, historiography of history of Odesa, Kotsiubiiv, Kachibei, Kochubiiv, Khadzhybey.*

Анотація

В повідомленні розглянуто історію поширення в історичній літературі XIX – XX ст. версії про заснування міста Кочубіїва (Одеси) шляхтичем Б.Коцюбою-Якушинським й походження назви «Коцюбіїв», яку подекуди вживають стосовно Одеси XV – XVI ст. в літературі й в мережі інтернет. Робиться висновок про ймовірну хибність вказаної версії походження міста та неорочність вживання назви «Коцюбіїв».

Ключові слова: *історія Одеси, історіографія історії Одеси, Коцюбієв, Качибей, Кочубієв, Хаджибей.*

В Незалежній Україні тривають процеси деколонізації свідомості її народу, що значно прискорилися у зв'язку вторгненням московських агресорів. Ці процеси тісно пов'язані з переосмисленням власної історії, усунення з неї нав'язаних імперських міфів, зокрема міфу щодо заснування багатьох південноукраїнських міст. Щодо столиці українського півдня Одеси.

Враховуючи значний громадський інтерес до цієї проблематики, постає питання, яку саме назву слід використовувати щодо Одеси до 1795 р. (дати її перейменування). В численних інтернет-публікаціях вживається назва Коцюбіїв, або її варіації (Коцюбієв, Коцюбій і т. п.). Маємо навіть відповідну статтю в українській «Вікіпедії». Однак у текстах багатьох десятків опублікованих джерел XV – XVIII ст. щодо Хаджибея (Одеси) нам не довелось бачити цю назву. Тут хотілося б нагадати звідки вона з'явилася та як поширилася в літературі, передусім, одеській.

Варіант назви міста Коцюбіїв пов'язують з постаттю подільського шляхтича Бориса Коцюби-Якушинського. Першим висловив думку про зв'язок вказаного шляхтича з одеською історією, вочевидь, польський історик та патріот Мар'ян Дубецький (1838 – 1926 рр.) в праці 1886 р. Версію М. Дубецького досить швидко помітив та підтримав одеський історик професор Володимир Яковлев. В своїй книзі 1889 р. «К истории заселения Хаджибея (1789–1795 гг.)» з посиланням на М. Дубецького він зокрема писав: «Назву Коцюбей отримав ймовірно від литовського шляхтича Коцюби-Якушинського з Якушина на р. Буг, який виселив з головного свого села певну кількість селян й заснував таким чином Коцюбин хутір над морем, що мав вигоди від розташування біля солених озер й разом з тим слугував головним портом для торгівлі Польщі з генуезькою Кафою. За часів Стефана Баторія нащадки засновників Коцюбія звідси самі вже відвантажувати збіжжя до Італії»[5, с.10]. І хоча в назві своєї брошури В. Яковлев вживав назву Хаджибей, історик зауважив, що, на його думку, «назва Хаджибей виникла від отуречування первісної назви Коцюбієва» й що «слід віднести перейменування Коцюбієва на Хаджибей» до «часу його завоювання татарами».

Стосовно професора В. Яковлева слід відзначити, що будучи талановитим істориком, який відстоював наукову концепцію історії всупереч офіційній імперській (запропонованій свого часу Аполлоном Скальковським). Саме корінний одесит В. Яковлев першим з істориків відверто заявив, що Одеса існувала задовго до офіційного «заснування». Внаслідок цього, професор особливо захоплювався «Хаджибейською старовиною» й іноді, на думку деяких колег, був надто легковірним щодо версій та джерел з цього періоду історії Одеси. Авторитет В. Яковлева сприяв поширенню версії про заснування Б. Коцюбою-Якушинським міста з відповідною версією його назви.

Проте далеко не всі тодішні одеські історики погодилися зі згаданою версією. Сучасник, приятель та однодумець В. Яковлева щодо підходів до вивчення історії Одеси історик професор Олексій Маркевич (1847 – 1903 рр.), досить скептично поставився до версії М. Дубецького щодо походження назви Кочубіїв. Висунувши свою версію походження назви цього міста – від назви села поблизу Кам'янця-Подільського, що мало з приморським Кочубіївим спільних власників – шляхтичів Язловецьких, зауважив «в будь-якому разі наша версія здається нам більш ймовірною, ніж нещодавні домисел Мар'яна Дубецького, котрий знайшовши у ревізії замків землі Волинської у 1545 році вказівку, що частину огорожі Вінницького замку зобов'язаний був будувати й утримувати в порядку Борис Коцюб, що володів маєтком Якушиним, біля Вінниці, припустив, що Коцюб Якушинський і був засновником міста Качібея»[3, с. 22]. Також О. Маркевич зауважив, що «згаданий у ревізії Вінницького замку 1545 р. Борис Коцюб, власник Якушина, хоча і міг бути предком роду Коцюб-Якушинських, але предків з цим прізвиськом не мав... й «Коцюб» було його власне прізвисько»[3, с. 30]. Водночас перша писемна згадка про Кочубіїв належить принаймні до 1415 р. «У той час Якушинські ще не називалися Коцюбами», – зауважив у своїй іншій праці О. Маркевич [4, с. 27].

За часів Незалежної України, як відомо, ідею відходу від імперської дати «заснування» Одеси висував та активно пропагував талановитий історик та політолог Олександр Болдирев (1963 – 2001 рр.). В своїх перших працях з щодо вказаної проблематики він використовував щодо раннього періоду історії міста назву Коцюбіїв [1, с. 10]. Проте пізніше в своїй відомій праці «Одесі – 600» О. Болдирев, слідом за О. Маркевичем, відкинув версію заснування Кочубієва шляхтичем Б.Коцюбою-Якушинським й походження «Польський історик припустив, – писав О. Болдирев, щодо версії М. Дубецького, – що якийсь предок цього Бориса Коцюба і був засновником Кацюбіїва. Як справедливо зазначав О. Маркевич, таке припущення безпідставне, бо ніякого безпосереднього зв'язку між Борисом Коцюбом, який жив у середині XVI століття, і містом над морем, яке було засноване в кінці XIV ст. не виявлено. Отже, припущення Дубецького може бути охарактеризоване як гіпотеза і лише, незважаючи на те, що у цієї гіпотези були і є свої прихильники» [2, с. 50].

Прихильники вказаної гіпотези, як зазначалося вище, існують і сьогодні. Між іншим, мотивом тут може виступати й бажання, начебто, слов'янізувати назву теперішньої Одеси у XV – XVI ст. На нашу думку щодо цього міста у вказаний час можна вживати тюркський варіант назви Качібей, або українізований тюркський – Кочубіїв, адже саме так зветься село у Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області, що у XVI мало з приморським Качібесем спільних власників та назву. Звичайно, питання про визначення науково-обґрунтованої назви, або назв, для Одеси XV – XVIII ст. потребує подальшого вивчення та обговорення.

Джерела та література:

1. Болдирев О.В. До питання про час заснування Одеси. *Тезиси Другої обласної історико-краєведчої науково-практичної конференції, посвяченої 200-літтю заснування Одеси і 25-літтю створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*. Одеса, 1991. С. 20 - 22.
2. Болдирев О. В. Одесі – 600. Одеса, 1994. 52 с.
3. Маркевич А.И. Город Качибей или Гаджибей – предшественник города Одессы. *Записки Одесского общества истории та старожитностей* (далі – ЗООИД). 1894. Т. 17. Отд. II. С. 1-72.
4. Маркевич А.И. Город Качибей или Гаджибей – предшественник города Одессы. Дополнительные заметки к статье того же названия, напечатанной в записках Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. *ЗООИД*. 1895. Т. 18. Отд. 2. С. 81 – 86.
5. Яковлев В.А. К истории заселения Хаджибея (1789–1795 гг.). Одеса, 1889. 56 с.

References:

1. Boldyriev, O.V. (1991) Do pytannia pro chas zasnuvannia Odesy. *Tezisy Vtoroj oblastnoj istoriko-kraevedcheskoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashennoj 200-letiyu osnovaniya Odessy i 25-letiyu stvorennya Ukrainського obshchestva ohrany pamyatnikov istorii i kultury*, Odessa, pp. 20-22. [in Ukrainian].
2. Boldyriev, O.V. (1994). *Odesi – 600*. Odessa, 52 s. [in Ukrainian].
3. Markevich, A.I., 1894. Gorod Kachibej ili Gadzhibey – predshestvennik goroda Odessy. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostej*, t.17, otd. II, pp. 1-72. [in Russian].
4. Markevich, A.I., 1895. Gorod Kachibej ili Gadzhibey – predshestvennik goroda Odessy. Dopolnitelnye zametki k state togo zhe nazvaniya, napechatannoj v zapiskah Imperatorskogo Odesskogo Obshchestva Istarii i Drevnostej t. XVII. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostej*, t. 18, otd. 2, s. 81-86. [in Russian].
5. Yakovlev, V.A. (1889) *K istorii zaseleniya Hadzhibeya (1789–1795 gg.)*. Odessa, 56 s. [in Russian].

ЗМІСТ СТАТТІ

Серета Олександр Османський адміністративно-територіальний устрій Буджака й Очаківської землі.....	3
Гончарук Тарас Хаджибей (Одеса) у подіях військово-морської історії за часів російсько-турецької війни 1787 – 1792 рр.	26
Каюк Світлана Фронтирні спільноти Південної України другої половини XVIII – початку XIX ст.: відповідь імперіям.	34
Хмарський Вадим Спогади про Одесу 30-х років XX ст.: у фокусі між «воронцовською епохою» та одним роком.....	47
Уварова Олена Одеське жіноче благодійне товариство як простір для укладання просопографічних портретів представниць грецької громади Одеси.....	56
Діанова Наталя Одеса в інтеграційних процесах XIX ст.	64
Світленко Сергій Український інтелектуал Трохим Зіньківський та збереження історичної пам'яті про Тараса Шевченка	71
Герасименко Вікторія «Авторитет» як фактор оцінки діяльності одеських міських голів другої половини XIX – початку XX ст. сучасниками	79
Посухівська Анастасія "Известия Одесской Городской Думы" як джерело з вивчення історії розбудови Одеси у другій половині XIX – на початку XX ст.	89
Михайлуца Микола, Шевальє Світлана Повстанське отаманство на Півдні України в літературному образі й історичних джерелах ДАОО (1929-1923 рр.)	94
Мизичко Олександр Інструменталізація образу українського козацтва серед американської української діаспори під час антикомуністичної війни США у В'єтнамі у 1960-х – 1970-х роках	103

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Ложешиник Олександр Паланковий устрій Чорноморського козацького війська.....	110
Полторак Володимир Козацька топографія Стамбула та його околиць у середині XIX ст.	117

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Бачинська Олена Хаджибей-Одеса у міграційних процесах кінця XVIII – початку XIX ст.	126
Громович Уляна “Союз козаків-націоналістів” в Болгарії: консолідація козацького руху в документах 1930-х років..	141

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

Полторак Володимир Останні перемоги Османів, або дві твердині в козацьких землях [Рец.: Kahraman Sakul. Kamanice Kusatmasi 1672. Istanbul, 2020, 112 s. and Kahraman Sakul.Cehrin Kusatmasi 1678. Istanbul, 2021.240 s.]	151
Гончарук Тарас Кочубієв, Качибей чи Кочубієв? Яку назву доцільніше вживати щодо Одеси у XV – XVI ст. ...	154

CONTENTS

ARTICLES

Sereda Oleksandr

Ottoman administrative and territorial system of Budjak and Ochakiv land. 3

Honcharuk Taras

Khadzhybey (Odesa) in the events of naval history during the Russian-Turkish war of 1787-1792 26

Kaiuk Svitlana

Frontier communities of Southern Ukraine in the 18th – early 19th century: a response to empires. 34

Khmarskyi Vadym

Memories of Odesa in the 30s of the 19th century: in focus between the "Vorontsov era" and one year. 47

Uvarova Olena

Odesa Women's Charitable Society as a space for prosopographic portraits composition of representatives of the Odesa Greek community. 56

Dianova Nataliya

Odesa in the integration processes of the XIX century. 64

Svitlenko Serhiy

Ukrainian intellectual Trokhym Zinkivskyi and preservation of historical memory of Taras Shevchenko. 71

Herasymenko Viktoriia

«Authority» as a factor in evaluating the activity of Odesa city mayors within the period from the second half of the 19th century to the beginning of the 20th century by contemporaries. 79

Posukhivska Anastasiia

«News of the Odesa city council» as a source for studying the history of the development of Odesa in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. 89

Mykhailutsa Mykola & Shevalie Svitlana

Insurgent chieftaincy in the South of Ukraine in the literary image and historical sources of the State archive of Odesa region (1921-1923). 94

Muzychko Olexsandr

Instrumentalization of the image of the Ukrainian Cossacks among the american ukrainian diaspora during the USA anti-communist war in Vietnam in the 1960s - 1970s. 103

COSSACKS STUDIES

Lozheshnyk Oleksandr

Palanka administrativ structure of the Black Sea Cossack Army. 110

Poltorak Volodymyr

Cossack topography of Istanbul and its surroundings in the mid XIX century. 117

PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES

Bachynska Olena

Khadzhybey (Odesa) in migration processes in the end of the XVIII – early of the XIX century ...126

Hromovych Uliana

"Union of Cossack-nationalists in bulgaria": consolidation of the Cossack movement in documents of the 1930s. 141

REFERENCES, CHRONICLE

Poltorak VolodymyrLast victories of the ottomans, or two strongholds in cossack lands [Reviewed by: Kahraman, Şakul (2021). *Kamaniçe kuşatması 1672*. İstanbul, 112 p.; kahraman, şakul (2022). *Çehrin kuşatması 1678*. İstanbul, 240 p.]. 151**Honcharuk Taras**

Kotsiubiiv, Kachibei or Kochubiev? Which name is more appropriate to use for Odesa in the XV-XVI centuries. 154

Наукове видання

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine**

Збірка наукових праць

Випуск 17

Комп'ютерна верстка та макетування: Олена Бачинська

Видано за авторською редакцією

Підписано до друку 27.12.2022
Обсяг 9,3з друк. арк. Формат 60x88/16. Зам. № 1160/22
Наклад 30 прим.

Надруковано у ФОП Бондаренко М. О.
м. Одеса, вул. В.Арнаутська, 60
т. +38 0482 35 79 76

info@aprel.od.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014 р.